BŪDAS

Trakų Pusiasalio pilis: tyrimai ir atradimai
Akmenės krašto šventvietės
1863–1864 metų sukilimo patirtys
Apie meistrą Rimantą Idzelį

2025 | 2

Trakų Pusiasalio pilies priešpilio bokštas. 2014 m. Arūno Baltėno nuotrauka

TRAKŲ PUSIASALIO PILIS: NAUJAUSI ARCHEOLOGINIAI TYRIMAI

Trakų miesto ir pilių vaizdas. Apie 1600 m. Tomašo Makovskio (Tomasz Makowski) graviūra

XIV a. viduryje Trakų ir Žemaičių kunigaikštis Kęstutis, pradėjęs statyti dvi naujas mūro pilis – Galvio ežero[1] pusiasalyje bei saloje, perkėlė į šią pačios gamtos saugomą vietą tėvo Gedimino jam paskirtą Trakų kunigaikštystės sostinę ir suteikė jai Naujųjų Trakų vardą. Tokią žinią perduoda XIV a. pabaigoje–XV a. pradžioje sudarytas Lietuvos didžiųjų kunigaikščių metraštis[2]. Senieji ir Naujieji Trakai skiriami jau 1384–1403 m. kryžiuočių parengtuose kelių aprašymuose. Manoma, kad iš pradžių Naujaisiais Trakais buvo pavadinta Pusiasalio pilis, o vėliau šis pavadinimas prigijo ir šalia jos augančiam miestui. Pirmąkart ši tvirtovė paminėta 1377 m. Vygando Marburgiečio kryžiuočių puolimo aprašyme, XV a. ji vadinta Didžiąja pilimi, lyginant su mažesne pilimi ežero saloje. Pasak XV a. flamandų keliautojo Žilibero de Lanua (Ghillebert de Lannoy), ji buvusi „labai sena“, tuo tarpu Salos pilis – „visai nauja“[3]. Tad iki šiol ekskursijų vadovai ir vietiniai žmonės pusiasalyje esančią tvirtovę pavadina Senąja arba Kęstučio pilimi. XIX a. jos teritorijoje buvo įveistas parkas, kuris XX a. tapo viena svarbiausių viešųjų miesto erdvių.

Abi Trakų pilis turime suvokti kaip vieną gynybinį kompleksą, liudijantį karinę ir politinę Kęstutaičių galią. Vis dėlto būtent Pusiasalio piliai teko atlaikyti tiek kryžiuočių, tiek savųjų puldinėjimus – paskutiniais XIV a. dešimtmečiais mūšiai Trakuose vyko nuolatos. Tvirtovė buvo užpulta ir apgriauta 1377, 1382 ir

1 Kalbant apie Trakus viduramžiais, tikslinga pristatyti to meto vietovardžius. Kalbininko Vytauto Mažiulio nuomone, senesnis dab. Gálvės ežero ežerėvardis turėjo būti vyriškos giminės – Galvỹs (Mažiulis 2006: 207). Rašytiniai ir sakytiniai šaltiniai rodo, kad dabar Trakų pusiasalį iš vakarų ir rytų pusės supantys ir su Galvės (Galvio) ežeru susisiejantys Totoriškių ir Bernardinų (Lukos) ežerai tokius vardus įgijo jau vystantis miestui. Anksčiau jie suvokti kaip vienas didelis (Galvio) ežeras (Leparskienė 2019).

2 Lietuvos metraščiai laikomi pirmuoju rašytiniu šaltiniu, kuriame paminimas ir Naujųjų Trakų vardas, oficialiai funkcionavęs iki pat XX a. vidurio. Vadinamoji antroji Lietuvos sostinė Trakai (1316–1321 m.) buvo ten, kur dabar yra Senųjų Trakų kaimas. Čia rezidavo po brolio Vytenio mirties Lietuvos didžiojo kunigaikščio titulą perėmęs Gediminas, vėliau perkėlęs sostavietę į Vilnių, o Trakus ir Žemaitiją palikęs valdyti sūnui Kęstučiui. Tuos laikus mena išlikusi gynybiniu grioviu apjuosta piliavietė ir senovės gyvenvietė.

3 Plačiau: Ivinskis 1941: 151; Tautavičius 1971; Mikulionis 1977; Baliulis et al. 1991, Kuncevičius 2005: 46-47, taip pat žr. kultūros vertybės aprašymą Kultūros vertybių registre: <https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-detail/5cbfd11e-06bf-45cd-85c5-df-4b30ece50e>.

Piliavietė iš paukščio skrydžio archeologinių tyrimų metu. 2024 m. Dariaus Kontrimo nuotrauka

1384 m., o 1390 m., artėjant kryžiuočių kariuomenei, ją sudegino pati įgula. Kurį laiką pilyje gyveno Kęstutis, Skirgaila, Vytautas ir Žygimantas Kęstutaitis, kuris 1440 m. sąmokslininkų čia ir nužudytas.

Savo pirminę paskirtį pilis išsaugojo iki XVI a. pradžios, o šio amžiaus pabaigoje joje veikė Trakų vaivadijos teismas, dalyje bokštų buvo įrengtas bajorų kalėjimas. Per 1654–1667 m. Lenkijos ir Lietuvos karą su Rusija pilis buvo sugriauta ir vėliau nebeatstatyta, tačiau jos kiemuose ir toliau rinkdavosi Trakų apskrities bajorų seimeliai. 1678 m. pilis paskiriama dominikonams, kurie joje šeimininkavo iki pat 1863–1864 m. sukilimo. Pilies vartų bokšto vietoje vienuoliai pradėjo statyti didelę trinavę bažnyčią, tačiau, pritrūkus lėšų ir pasikeitus politinei situacijai, vietoj jos įrengtas vienuolynas su koplyčia, o aplinkui iškilo ūkiniai pastatai, sodinti daržai. Vėliau šie pastatai buvo atiduoti administracinės valdžios įstaigoms, kaip minėta, buvusios pilies teritorijoje įveistas parkas, 1985 m. pastatai perduoti Trakų istorijos muziejui[4].

Ilgainiui Salos pilis nustelbė Trakų mieste atsidūrusius ir nuo XIX a. gražaus parko dalimi tapusius Pusiasalio pilies likučius. Apie miesto teritorijoje esančią pilį daugiau žinojo tik specialistai ir šią vietą pamėgę vietiniai, galėję laisvai vaikščioti po visą jos teritoriją.

Pilies liekanų konservavimu, restauravimu bei tyrimais rimčiau pradėta domėtis po Antrojo pasaulinio karo, o tvarkybos darbus lydėdavo ar net juos paskatindavo archeologiniai kasinėjimai. Galima išskirti keturis pilies liekanų restauravimo etapus: per tris pirmuosius rūpintasi griuvėsių konservavimu[5]*, o ketvirtasis prasidėjo pastarąjį dešimtmetį, kai buvo nutarta dalį pilies komplekso statinių atstatyti, pritaikyti turizmo reikmėms*[6].

Pokalbyje pristatomi naujausi Pusiasalio pilies archeologiniai atradimai. Apie juos pasakoja archeologai Ignas SADAUSKAS ir Ramūnas ŠMIGELSKAS, 2022–2024 m. tyrinėję Trakų Pusiasalio pilies piliavietės teritoriją. Kalbino Lina Leparskienė.

4 Kultūros paveldo registre objektas įvardijamas Trakų Pusiasalio pilies liekanų ir kitų statinių kompleksu (unikalus kodas 1021). Toliau aptariami archeologiniai tyrimai vykdyti sudėtinėje šio paminklo dalyje – Trakų Pusiasalio pilies piliavietėje (unikalus kodas 27124). Čia rasime Aukų kalnu vadinamą piliakalnį, jį juosiančią gynybinę sieną su keturiais bokštais, gynybinius griovius, žemės įtvirtinimus. Valstybė saugo ir išlikusius istorinio parko fragmentus (plačiau Kultūros paveldo registre: < https://kvr.kpd.lt/#/static-heritage-search >).

5 Tris Trakų Pusiasalio pilies restauravimo raidos etapus nuo 1954 iki 2004 m. straipsnyje „Trakų pusiasalio pilies restauravimo darbai: XX amžiaus patirtis“ išskyrė ir išsamiai pristatė šio objekto tvarkybos procese ne vienerius metus dalyvavusi architektė Giedrė Filipavičienė (plačiau Filipavičienė 2019).

6 Senovės paminklų atkūrimo klausimas yra keblus, vienaip ar kitaip jaudinantis paveldu besirūpinančią bendruomenę, atspindintis kintantį visuomenės santykį su praeitimi, jos prakalbinimo būdais, saugojimu. Pusiasalio pilies atveju svarbus ir vietos žmonių santykis su šia erdve – anksčiau ji buvo visų lankoma, o įgyvendinus projektą, tapo uždara muziejine teritorija.

Pastaraisiais metais Trakų Pusiasalio pilyje vyko atkūrimo darbai, kuriuos lydėjo archeologiniai tyrimai. Ką nauja sužinojote apie šią didžiulę Kęstutaičių tvirtovę? Ką jums asmeniškai reiškė šie tyrimai?

Ignas SADAUSKAS: Lietuvos teritorijoje yra vos kelios mūro pilys. Nedažnai jose vykdomi didelės apimties archeologiniai tyrimai, tad ne kiekvienam tyrinėtojui pasitaiko galimybė praplėsti šių pilių pažinimą. Po Antrojo pasaulinio karo Pusiasalio pilyje pradėti kasinėjimai dažniausiai buvo susiję su mūro likučių konservavimu ir restauravimu. 2025 m. Trakų istorijos muziejus baigė tvarkyti Pusiasalio piliavietės šiaurės rytų dalies teritoriją[7], tad baigėsi kone dešimtmetį trukęs archeologinių tyrimų etapas. Kažin ar per artimiausius penkiasdešimt metų Pusiasalio pilyje dar kas nors imtųsi tokio masto kasinėjimų.

Ramūnas ŠMIGELSKAS: Trakų Pusiasalio pilį sudaro trys dalys: priešpiliu vadinama priekinė dalis ir siena, gynybiniu grioviu nuo jos atskirta aukštutinė pilis bei žemutinė dalis. Restauravimo darbai pradėti priešpilyje, ten daugiausiai kasinėjo Trakų istorijos muziejaus archeologai. Antrajam etapui liko piliavietės teritorija: žemutinė pilies dalis su Aukų kalnu vadinamu piliakalniu, ant kurio stovėjo aukštutinė pilis. Mums teko laimė darbuotis kaip tik čia. Nors dėmesį buvome sutelkę į gynybinės sienos ir bokštų tyrimus, turėjome galimybę kasinėti ir priešpilį, kurio radiniai bei kultūrinis sluoksnis gerokai skyrėsi nuo mūsų tirtojo ploto. Šiek tiek prisilietėme ir prie Aukų kalno aikštelės. Visa tai suteikė galimybę susipažinti su pilies istorija nuo jos statybos pradžios iki šių dienų.

Pusiasalio pilis buvo statoma beveik šimtą metų – nuo XIV a. vidurio iki pat Vytauto mirties ir dar vėliau. Pilių tyrinėtojų ji vertinama kaip savotiškas Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mūro pilių raidos vadovėlis, pasakojantis, kaip aptvarinio tipo tvirtovė po daugybės mūšių, gaisrų ir perstatymų virto dviejų dalių pilimi su rezidencija. Kokia buvo šios tvirtovės raida, kaip tai atsispindi išlikusiuose mūruose ir archeologinėje medžiagoje?

R. Š..: Pagal architektų ir archeologų duomenis išskiriami trys šios pilies raidos etapai. Pirmasis datuojamas XIV a. antrąja puse, kai atsiranda pirmieji mūriniai statiniai – sutariama, kad seniausias ir autentiškiausias yra priešpilio pietinės ir pietrytinės sienos mūras (žvelgdami į pilies teritoriją iš Kęstučio gatvės pusės, matome jį dešinėje). Po to buvo pastatyti septyni priešpilio bokštai. Per paskutinį, trečiąjį, pilies statymo etapą (tai XV a. pirmoji pusė) žemutinė dalis buvo apjuosta mūro siena su keturiais gynybiniais bokštais, o ant Aukų

7 Įgyvendinant 2014-2022 m. Trakų istorijos muziejaus vykdytus tvarkomuosius statybos ir paveldosaugos (tvarkybos) darbus (projektai: „Trakų pusiasalio pilies aktualizavimas“, „Trakų pusiasalio pilies pritaikymas turizmo reikmėms“) restauruoti ir iš dalies atkurti gynybinės sienos fragmentai, pažymėti aukštutinės pilies kontūrai, atlikti archeologiniai tyrimai.

Trakų senamiesčio vaizdas su Pusiasalio pilies priešpilio bokštu. 2014 m. Arūno Baltėno nuotrauka

kalno pastatyta aukštutinė pilis. Deja, galbūt dėl Vytauto mirties šie rūmai taip ir liko neįrengti.

Mes tyrėme būtent šį, trečiąjį, etapą. Žemutinėje pilies dalyje įsikasę į trijų metrų gylį, pasiekėme įžemį, ant kurio ir buvo pradėta mūro statyba. Laboratoriniais tyrimais (radioanglies ^{14}C metodu) nustatyta, kad teritorijos ruošimas statyboms vyko Kęstučio valdymo metais (1345–1382).

Mūsų Trakų istorijos sampratą formavo turistiniai maršrutai, kuriuose daugiausia dėmesio buvo skiriama Salos piliai, nors visai šalia rymo didesnės ir senesnės Pusiasalio pilies griuvėsiai. Pamėgtuoju pažerės taku pro šalį einantys žmonės dažnai nė nenutuokia, kad čia stovėjo galinga pilis...

I. S.: Kasinėjimai vyko šiltuoju metu, kai turistų Trakuose itin daug. Žmonės nuolat klausė, ką mes čia veikiame. Tad galima sakyti, kad tyrimų vieta buvo tapusi savotiška ekspozicija po atviru dangumi. Įsimintiniausia buvo vokiečių turistų reakcija ir nuostaba, kai jiems parodėme čia pat atkastus galbūt iš jų protėvių arbaletų iššautų strėlių antgalius.

R. Š.: Apie devyniasdešimt procentų praeivių nustebdavo sužinoję, kad čia būta viduramžių pilies. Tikėtina, kad situacija keičiasi, nes pastaraisiais metais atstačius dalį mūrų, Pusiasalio pilis tapo ryškiu Trakų kraštovaizdžio elementu. Anksčiau tarp medžių matėsi tik vieno bokšto bei sienos fragmentai.

Specialistams nekyla abejonių, kad Salos ir Pusiasalio pilys sudarė vieną gynybinį kompleksą. Tačiau skyrėsi jų paskirtis. Kokios buvo šių pilių funkcijos viduramžiais?

R. Š.: Lietuvos Didysis kunigaikštis Kęstutis nuo pat pradžių buvo sumanęs pastatyti dvi pilis. Esanti saloje atliko daugiau reprezentacinį vaidmenį, o Pusiasalio – ūkinį ir gynybinį. Karo metais priešas visų pirma turėjo įveikti Pusiasalio pilį – neatsitiktinai jos teritorijoje randama tiek daug strėlių antgalių, bombardų sviedinių, taip pat gaisrų žymių. Žinoma, jei puolimas vykdavo žiemą, ledu nesunkiai buvo pasiekiama ir saloje esanti tvirtovė.

Ryšį tarp pilių geriau suvoktume, jei pavyktų aptikti jas jungusio tilto liekanas?

R. Š.: 1962–1964 m. čia kasinėjęs archeologas Adolfas Tautavičius spėjo, kad tiltas turėjo jungti Pusiasalio pilį ir Bažnytėlės salą. Jis iškėlė hipotezę, kad šiaurinėje pusiasalio dalyje turėjęs būti

Archeologiniai tyrinėjimai Trakų pusiasalio pilyje 1967–1968 m. Konservuotas žemutinės pilies dalies šiaurės vakarų bokšto pagrindas ir gynybinės sienos fragmentas. Karolio Meko nuotrauka. Saugoma Trakų istorijos muziejuje

ir ketvirtasis vartų bokštas[8]. Mes jį radome, tik kiek kitoje vietoje ir pernelyg smulkų, kad galėtų atlikti vartų funkciją. Tad nors minėtoji hipotezė logiška, ji dar nėra patvirtinta archeologiniais duomenimis. Turėkime omenyje, kad tilto liekanos galėjo sunykti jau šiais laikais, šiaurinėje pilies pusėje įrengus intensyviai naudojamą prieplauką.

I. S.: Didžiausias ir masyviausias iš keturių žemutinėje dalyje atrastų bokštų yra atgręžtas į šiaurės vakarus. Jis arčiausiai priešpilio. Kiti trys buvo panašaus dydžio, su nedideliais vos metro pločio įėjimais, skirtais vienam žmogui. Didesniojo bokšto matmenys skatina dairytis tilto jo kryptimi.

Tilto liekanų ieškota ir po vandeniu. Kokių duomenų suteikė povandeninė archeologija?

I. S.: 1997 ir 1998 m. žvalgomuosius povandeninius archeologinius tyrimus atliko Zenonas Baubonis. Žvalgyta teritorija tarp Pusiasalio pilies ir Karaimų salos. Greta dabartinio tilto į Karaimų salą buvo rasta ir XV–XVI a. naudoto tilto konstrukcijų elementų, taip pat nustatyta, kad tilto būta tarp Karaimų ir Bažnytėlės salų[9]. Tuo tarpu

8 Tautavičius 1971: 122.

9 Galvės ežere esančios Karaimų ir Bažnytėlės salos yra tarp abiejų pilių. Iškelta hipotezė, kad per šias salas turėjo būti nutiesti tvirtoves jungiantys tiltai. Bažnytėlės saloje Vytautas Didysis buvo pastatęs cerkvę savo antrajai žmonai Julijonai Alšėniškei, o XVI a. didikai Sapiegos čia buvo įsirengę Šv. Jurgio titulo graikų apeigų mauzoliejų (Tautavičius 1971: 122; Baliulis et al. 1991: 66, 93; Lisauskaitė 2003: 71).

Vaizdas į Trakų Salos pilies griuvėsius nuo Aukų kalno. Matyti Bažnytėlės, Karaimų ir Pilies salos. XIX a. pab. Stanislovo Filiberto Flèrio (Stanisław Filibert Fleury) nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

tarp Bažnytėlės salos ir Pusiasalio pilies nieko neaptikta[10]. Reikėtų tęsti šiuos tyrimus, pasitelkus moderniausias technologijas.

1414 m., valdant Vytautui, Trakuose apsilankęs Žiliberas de Lanua dienoraštyje aprašė abi pilis, nurodydamas, kad didesnė senoji pilis „apsupta pylimo iš rąstų ir velėnų“. Toks apibūdinimas mūsų istorinėje vaizduotėje įtvirtino vaizdinį, kad dalis pilies įtvirtinimų galėjo būti mediniai. Ką apie medžio ir mūro koegzistavimą sako jūsų tyrimai, ar medinių įtvirtinimų buvo atrasta?

I. S.: Išties istoriografijoje šis įsitikinimas tebeegzistuoja, tačiau didelių žemės ir medžio įtvirtinimų pėdsakų neradome nei žemutinėje, nei aukštutinėje dalyse. Kita vertus, čionykštis žvyringas ir smėlingas gruntas nepalankus medienai išlikti. Pirminė pilis galėjo turėti medinius įtvirtinimus, kurie buvo sunaikinti Kęstučiui pradėjus statyti mūrinę pilį.

R. Š.: Medžio pėdsakų esame radę: prie naujojo bokšto aptikome eilę juodų dėmelių, leidžiančių kelti versiją, kad tai apgulties metu įrengtų medinių aštriakuolių[11] pėdsakas. Jų skersmuo siekė vos 8 cm, tad sienai – per menkas.

I. S.: Į žemę įbesti kuolai galėjo pasitarnauti ir statant bokštą. Tarkim, prilaikė gruntą ar atliko laikinos tvoros funkciją. Tačiau jie neprimena tradicinės medinės pilies įtvirtinimų (jų rekonstrukciją galime pamatyti ant Šeimyniškėlių piliakalnio Anykščių r.).

Nuo ežero pakrantės aiškiai matomas žemutinės pilies pylimas. Kada jis atsirado?

R. Š.: Šis pylimas yra supiltas. Mes jį visą patikrinome – iškasėme papildomų šurfų, kurie pasiekė nejudintą gruntą ir dabartinį vandens lygį. Kasinėjant išsiskyrė du aiškūs kultūriniai sluoksniai, t. y. iš pradžių buvo supiltas pylimas, o ant jo statyti gynybiniai įtvirtinimai, dalinai įkasant jų pamatus. Visa tai vyko XV a. pradžioje, t. y. Vytauto laikais. Šis laikotarpis nustatytas remiantis ne santykiniais, o tiksliais datavimo metodais, atlikus pirminio žemės sluoksnio (dar prieš pilant pylimus), taip pat pilies statyboms ruošto žemės paviršiaus, pilies sluoksnio ir bokšto struktūrų laboratorinius tyrimus. Datavimui naudota organinė medžiaga, daugiausiai kasinėjimų metu rasti grūdai – rugiai ir kviečiai. Šių kultūrų vegetacijos laikotarpis trumpiausias, todėl jos geriausiai tinka taikant tikslų radioanglies datavimą[12]. Taip

10 Baubonis 2000.

11 Viduramžiais statytas gynybinis įrenginys iš vertikaliai ar nuožulniai šalia susmaigstytų ir skersiniais sutvirtintų rąstų nusmailinta viršūne.

12 Radioaktyvi anglis – natūraliai atmosferoje susidarantis radioaktyvus anglies izotopas, vadinamas ^{14}C (*carbon* – 14), kurio turi visi organinės kilmės Žemės objektai ir gyvi organizmai. Prieš tūkstančius metų radioanglies santykis organizmuose buvo toks pat, kaip ir dabar, tačiau ji pamažu skyla, ir jos kiekis mažėja (po 5700 metų šio elemento mirusiame organizme bus dvigubai mažiau, nei gyvame). Atsiradęs skirtumas suteikia galimybę apskaičiuoti bandinio amžių.

pat tirti du kaulai, tačiau jų datavimo paklaida didesnė. Bandinių tyrimus atliko neseniai įsikūrusi Vilniaus fizinių technologijų mokslo centro Branduolinių tyrimų skyriaus Greitintuvo masių spektrometrijos laboratorija. Ji moderniausia Baltijos šalyse[13].

Kaip šį absoliutų datavimą papildo radiniai?

R. Š.: Iki šiol Pusiasalio pilies datavimas iš esmės rėmėsi Adolfo Tautavičiaus tyrimais. Jis istorinių šaltinių, legendų informaciją derino su radiniais. Tai santykinis datavimas. Remtasi stratigrafiniu metodu (pagal vadinamąją Hariso matricą), kai giliau esantis sluoksnis laikomas senesniu, o tam tikri horizontai nustatomi pagal atitinkamam laikotarpiui būdingus radinius. Archeologams šis metodas – lyg kompasas, tam tikras orientavimosi būdas, tačiau taip datuojant neišvengiamos didesnės ar mažesnės paklaidos. Juk ankstyvesnis radinys gali atsidurti ir vėlyvesniuose sluoksniuose bei atvirkščiai.

I. S.: Tikslaus datavimo priemone laikomos ir monetos. Jei jos patvirtina laboratorinį datavimą, archeologas pasijunta tikrai gerai. Tačiau Pusiasalio pilyje tame pačiame sluoksnyje gali aptikti ir Vytauto denarą, ir 1949 m. sovietinę kapeiką, nes virš sienos liekanų – sovietmečiu sustumdytos žemės sluoksniai. Sovietinės šiukšlės iškart parodo, kad dirbame vėlyvame sluoksnyje, tačiau šiame objekte pastarasis yra itin vertingas, nes jame gausu archeologinių radinių, kai kur jų net daugiau nei XX a. antros pusės palikimo.

Datavimui svarbūs ir architektūriniai duomenys, tarkim, rišamojo skiedinio sudėtis, atspindinti konkretų statybos raidos etapą?

R. Š.: Architektūrinių duomenų turime visą paletę: nuo plytų matmenų, mūrijimo technikos iki skiedinio tyrimų. Pastaruosius atliko kita tyrėjų komanda[14], nustačiusi, kad žemutinės dalies mūre naudotas XV a. pradžiai būdingas itin riebus skiedinys. Jis geresnės kokybės, nei naudotasis pilies statybos pradžioje, jame daugiau kalkių, smėlio ir žvyro, mažiau kitų priemaišų, kaip antai plytų trupinių ar sijotų miltų. Beje, skiediniui gaminti naudotos čia pat degtos kalkės. Tai liudija Laimos Nakaitės aptikta krosnis[15]. Kitaip tariant, Pilies teritorijoje buvo didžiulė būtinais resursais aprūpinta statybvietė.

Galvės ežere netoli kranto yra gana didelė sala, vadinama Plytnyčia. *O pietrytiniame Skaisčio ežero krante senuosiuose žemėlapiuose pažymėta vietovė* Kęstučio plytinė. *Matyt, šie vietovardžiai taip pat sietini su pilių statyba.*

I. S.: Statybai reikėjo milžiniško kiekio plytų, tad natūralu, kad jos buvo degamos kažkur netoliese. Be to, mūrijant naudotos ne tik sveikos plytos, bet ir jų duženos.

Istoriniai šaltiniai liudija, kad XIV a. antroje pusėje gerokai subjuro oras – padaugėjo šaltų žiemų, kritulių, potvynių. Manoma, kad ir Trakų ežerų vanduo tuo metu buvo aukštesnis nei dabar[16]. Spėjama, kad, statant salos pilį, galėjo būti dirbtinai reguliuojamas vandens lygis: iš pradžių jis nuleistas į Neries baseiną, o vėliau tarp Akmenos ir Galvės ežerų iškasta perkasa, dėl kurios vandens lygis vėl pakilęs. Ši įdomi mintis, ko gero, dar ilgai liks tik hipoteze. Kita vertus, vandens lygio pokyčius gali patvirtinti ir archeologai. Vienas iš įspūdingiausių Pusiasalio pilies fortifikacijų elementų yra fosa – *tvirtovę supantis gynybinis griovys. Dabar ji sausa, bet kadaise turėjo būti pripildyta vandens?*

R. Š.: Kai pilis buvo naudojama, fosą turėjo „maitinti“ ežero vanduo. Ne veltui priešpilio teritorijoje geriausiai išlikęs pietrytinis bokštas sutvirtintas kontraforsais – matyt, jis statytas užliejamoje dauboje. Mūsų tyrimai rodo, kad ir žemutinės dalies pylimas vietomis buvo užliejamas: vanduo turėjo priartėti prie pat mūro, kurio fragmentų radome net dabartinio paežerės tako vietoje. Įsigilinę po pylimu pasiekėme nejudintą gruntą, liudijantį aukščiau buvusią kranto liniją. Tai išplautas, švarus sluoksnis su akmenėliais, kai kur – dumblo pėdsakais.

Jūsų tyrimai keičia XX a. vyravusį įsivaizdavimą, koks buvo žemutinės pilies planas. Užsiminėte apie atrastą ketvirtąjį žemutinės pilies dalies bokštą (visa pilis turėjo net 11 bokštų!). Tad ką nauja pastarųjų metų kasinėjimai atskleidė apie sienas ir bokštus?

R. Š.: Nuo 2023 m. tyrėme visą sienos perimetrą (anksčiau įvairūs archeologai šį plotą tikrino atskiromis perkasomis), o visos sienos atidengimas apdovanojo dar vienu bokštu!

13 Radioanglį naudoti archeologinių iškasenų amžiui nustatyti 1960 m. pasiūlė V. Libis (W. Libby). Tada vieno bandinio matavimas trukdavo kelias dienas. Tuo tarpu tyrimai greitintuvo masių spektrometru trunka trumpiau ir jiems reikia mažesnio bandinio kiekio (Pagal: <oru. https://www.ftmc.lt/vilniusradiocarbon >)

14 VšĮ „Architektūros tyrimų centras“ įvertino mūro struktūrų liekanas. Laboratorinius tyrimus atliko chemikė Asta Grubinskaitė.

15 Nakaitė 1963.

16 Plačiau Baliulis et al. 1991: 30; Kilkus 2003: 22–31.

Atidengti pietinio gynybinio bokšto fragmentai. Už jų stovi tyrimus atlikę archeologai I. Sadauskas ir R. Šmigelskas. 2022 m. Juliaus Vaitulevičiaus nuotrauka

I. S.: Šiaurės vakarų (ties prieplauka) ir rytinis (prie tilto per ežerą) bokštai buvo ištirti dar sovietmečiu, tuomet buvo atidengti jų pamatai. 1967–1968 m. archeologas Karolis Mekas užčiuopė ir šiek tiek atidengė pietinio gynybinio bokšto liekanas, o mes 2022 m. atidengėme jį visą. Sovietmečiu gynybinės sienos kontūras buvo tik menamas, įsivaizduojamas. Manėme, kad ši siena eina palei pylimo pakraštį, tačiau ji nebuvo gražaus puslankio formos. Keliose vietose aptiktos kontraforsų liekanos liudija, kad siena buvo papildomai sutvirtinta. Įdomu ir tai, kad ji nevienalytė, galbūt statyta ne vienu metu: jos apatinės dalies storis arčiau bokštų siekia 2,5 ar net 3 metrus, o toliau nuo bokštų – tik 1,8 m. Tiesa, išliko tik pamatinė sienos dalis, visada buvusi po žeme, tad nieko nežinome apie sienų aukštį. Spėjame, kad jos galėjo siekti 6–7 m, kad viršuje buvo plonesnės. Taip pat neturime duomenų apie šaulių galerijas, nežinome, kokios jos buvo.

Nustebino sienoje, netoli rytinio bokšto, rasti du praėjimai, pagal kultūrinio sluoksnio horizontus datuotini XV a. pabaiga–XVI a. pirmąja puse. Kitaip tariant, jie buvo iškirsti paskutiniuoju šios pilies naudojimo etapu, tačiau nežinome, kokia buvo šių praėjimų paskirtis, nes jie vedė tiesiai į ežerą. Manyčiau, kad jie liudija pasikeitusią pilies funkciją iš gynybinės į ūkinę. Kovų su kryžiuočiais laikais tokių durų negalėjo būti – per apgultį jas būtų nesunku išlaužti.

Ar tikėjotės rasti ketvirtąjį bokštą? Ar tai buvo jaudinantis netikėtumas?

I. S.: Turėjome tokią hipotezę, nes viena sienos atkarpa buvo pernelyg ilga, ten tarsi trūko kažkokio gynybinio elemento, tačiau konkrečios bokšto vietos nežinojome, todėl patyrėm tikrą atradimo džiaugsmą. Kryptingai tyrėme sienos kontūrus, kol atsimušėme į daugybę smulkių griuvenų, savotišką šiukšlyną, ir pradėjo ryškėti įėjimo kontūrai. Kadangi tokį pat bokštą jau teko kasinėti 2022 m., greitai supratome, ką atradome. Puolėme dar kartą tikrinti visas ankstesnes rekonstrukcijas, piešinius, planus, ataskaitas, norėdami įsitikinti, ar nepraleidome kokios informacijos. Bet iki šiol šios vietos niekas nebuvo pažymėjęs.

R. Š.: A. Tautavičius knygoje „Lietuvos pilys“ apie tą bokštą buvo užsiminęs vienu sakiniu: kad jo reikėtų ieškoti. Tačiau jis šios vietos neaptiko.

Kone kiekvienas Trakų tyrinėtojas yra įdėmiai išstudijavęs XVI a. Tomo Makovskio Trakų graviūrą. Joje pavaizduoti ir Pusiasalio pilies bokštai. Ar jums šis šaltinis suteikė kokios nors informacijos?

I. S.: T. Makovskio graviūrą vertiname kritiškai – jos autorius daug dalykų išsigalvojo. Antai Salos pilyje pavaizduotas bokštas, kurio pamatų archeologai ir architektai nesurado. Nebūta ir graviūroje matomų trijų mažų reprezentacinių rūmų bokštelių. Na, o Pusiasalio pilis nupiešta neteisingu rakursu: pavaizduoti trys didieji priešpilio bokštai, nors iš dailininko perspektyvos buvo matomi tik du. Graviūroje užfiksuotos ant Aukų kalno buvusių rūmų liekanos, o du žemutinės dalies bokštai

pavaizduoti tokio pat dydžio, kaip priešpilio, nors turėtų būti mažesni...

Priešpilio bokštai buvo didesni, nes jie naudoti ne vien gynybai, bet ir kitiems tikslams – valdovo rezidencijai ar koplyčiai, taip pat kalėjimui. Žinoma, kad viename iš jų po Vytauto mirties gyveno jo brolis Žygimantas Kęstutaitis. O žemutinės dalies bokštai? Ar jie buvo tik gynybiniai?

I. S.: Manome, kad tik gynybiniai, nes nerasta jokių jų įrengimo žymių. Pietiniame bokšte aptiktas nedidelis sudegęs XV a. pabaigos–XVI a. pradžios medinių lentų klojinio fragmentas. Tai vienintelis radinys, galbūt liudijantis kuklų jo vidaus įrengimą, šiuo atveju – medines grindis. Visur kitur – tik gruntas.

R. Š.: Bokštų patalpos yra gana mažos – apie 12–13 kvadratinių metrų, o vidaus mūras toks pats grubus, kaip išorės, t. y. asketiškas. Neradome ir perdangų pėdsakų, tačiau aptikome labai daug nedidelių vinukų, kurie leistų spėti, kad bokštų stogai buvo dengti malksnomis.

Ką galėtumėte pasakyti apie bokštų išsidėstymą, juk iš jų buvo žvalgomos apylinkės, stebimi priešo manevrai?

I. S.: Jie išsidėstę netolygiai, skirtingais atstumais vienas nuo kito. Jau atradę ketvirtojo bokšto vietą, galime įsivaizduoti, kad prireikus kyšulys galėjo būti ginamas iš visų pusių.

Žinome, kad Pusiasalio pilis buvo ne kartą užpulta ir nuniokota. Kaip jūsų tirtoji pilies dalis atspindi karų su kryžiuočiais epochą? Ji statyta jau pasibaigus didžiosioms kovoms, be to, kyšulys galėjo būti sunkiau pasiekiama vieta?

I. S.: Radiniai iškalbingi. Priešpilio ir žemutinės dalies teritorijoje radome apie 150 arbaleto ir lanko strėlių antgalių, naudotų XIV a. antroje – XV a. pirmoje pusėje. Palyginimui – visoje Lietuvos teritorijoje iki šiol rasta tik daugiau kaip 1000 arbaleto antgalių, tad Pusiasalio pilies radiniai net 15 procentų padidino šios rūšies radinių fondą. Kadangi lietuviai iš kryžiuočių perėmė visą modernią to meto ginkluotę, arbaletų antgalių galėjo būti ir mūsiškų. Apšaudymą, aktyvius karinius veiksmus pilies teritorijoje liudija priešpilyje rasti bombardų sviediniai ir suploti kelių antgalių smaigai. Tai reiškia, kad paleista strėlė pataikė į sieną ar kitą kietą daiktą. Iškalbinga, kad Pusiasalio pilyje apskritai nėra vietos, kur kelių metrų plote nebūtume radę strėlių antgalių.

R. Š.: Rasta ir vėlesniems laikotarpiams priskiriamų kovų pėdsakų – nemažai aptikta karus su Maskva primenančių muškietų šovinių.

Tai rodo, kad Kęstučio sumanymas pasiteisino, ir pilis atliko savo gynybinį vaidmenį. Tačiau piliavietės tyrimai daugiau liudija apie Vytauto laikus?

I. S.: Nepaisant to, tai Kęstučio strateginio mąstymo vaisius. Kęstučio sprendimu buvo pastatyta aptvarinė pilis, numatytas ir antrasis jos kiemas. Šį sumanymą baigė įgyvendinti Vytautas, po Žalgirio mūšio perstatęs Salos pilį ir galbūt ketinęs pakeisti šios pilies funkciją iš gynybinės į reprezentacinę. Tai liudija ant Aukų kalno pastatyti mažesni reprezentaciniai rūmai.

Iš ko sprendžiate, kad ten stovėjusio pastato paskirtis buvo reprezentacinė?

I. S.: Kitose pilies vietose vyravo akmens plytų mūras, o čia gausu puošnių figūrinių plytų, naudotų skliautams statyti. Jos atitinka Salos pilies reprezentaciniuose rūmuose naudotus pavyzdžius, tad leidžia teigti, kad ir čia buvo statomas puošnus pastatas. Tačiau nesusiformavęs kultūrinis sluoksnis, mažas radinių kiekis ir tai, kad nerasta čerpių, rodo, kad ši rezidencija nebuvo baigta, ir niekas joje negyveno.

R. Š.: Gali būti, kad anksčiau ir ant piliakalnio būta įtvirtinimų, tačiau jie sunaikinti atliekant aptariamąją rekonstrukciją.

Kaip buvo patenkama į aukštutinę pilį? Dabar matome iš priešpilio iki pusės fosos lankytojams nutiestą tiltą toje pat vietoje, kur buvo istorinis tiltas į Aukų kalną. Bet iki galo nutiestas tiltas atsiremtų į statų šlaitą?

I. S.: Ten turėjo būti laiptai, kurie tikriausiai kilo lanku palei šlaitą, kad nesunkiai būtų įveikiami. Deja, iš dabartinio piliakalnio reljefo negalime pasakyti, kur tiksliai jie galėjo būti. Abejoju, ar po Antrojo pasaulinio karo įrengti, o dabar atnaujinti laiptai žymi istorinę jų vietą.

Aukų kalnu vadinamas piliakalnis pirmasis sulaukė archeologų dėmesio. Dar 1854 m. jį kasinėjo grafas Eustachijus Tiškevičius – vienas iš Lietuvos archeologijos mokslo pradininkų. Kupinas to meto romantinio nusiteikimo, jis teigė, kad ant šio piliakalnio senieji lietuviai atlikdavo pagoniškas apeigas. Todėl tiek kelionių vadovuose, tiek ir XX a. mokslinėje literatūroje prigijo Aukų kalno pavadinimas. Tai įrodymas, kad ir pirmųjų archeologų kasinėjimai gali formuoti kultūrinį kraštovaizdį! Gal aptikote grafo ar kitų archeologų kasinėjimo ženklų?

Atidengti šiaurinio gynybinio bokšto fragmentai. 2024 m. J. Vaitulevičiaus nuotrauka

I. S.: A. Tautavičiaus tyrimų metu buvo kasinėta visa piliakalnio aikštelė, tad E. Tiškevičiaus veiklos pėdsakų neliko. O šiai vietai prigijusį Aukų kalno pavadinimą galime vertinti kaip nematerialųjį grafo palikimą. 2020 m. detaliuosius tyrimus čia atliko kolegos Linas Girlevičius ir Tautvydas Bajarūnas: aikštelės kampuose jie atidengė pamatus, atliko tikslius matavimus ir datavimus.[17] Mes tęsėme žvalgymus, stebėjome šios vietos tvarkybos projekte numatytus buvusių pilies mūrų kontūro žymėjimo darbus.

Beje, E. Tiškevičius teigė, kad šis piliakalnis yra supiltas, tačiau šią mintį paneigė 2018 m. profesoriaus Albino Kuncevičiaus vadovaujamos mokslininkų grupės tyrimai, skirti kalvos kilmei išaiškinti. Padarius gręžinius paaiškėjo, kad tai natūrali kalva, bet pritaikyta piliai – suformuotas ir sutvirtintas šlaitas, išlyginta aikštelė[18].

Pilies gyventojai rūpinosi ne vien gynyba. Ar radote ir kasdienio jų gyvenimo ženklų?

R. Š.: Taip, čia aptikta ir buitinės keramikos. Archeobotaniniai grunto tyrimai, taip pat zooarcheologiniai tyrimai parodė gan didelį kiekį rugių, žuvų, paukščių kaulų.

I. S.: Rasta peilių, spynų, raktų, diržų sagčių ir kilpų, tokių paprastų kariškos buities dalykų, taip pat švejybai skirtų kabliukų ir tinklų pasvarų.

Galime įsivaizduoti, kaip laisvu nuo tiesioginės tarnybos metu kariai eina žvejoti į čia pat telkšantį ežerą...

I. S.: Budi bokšte, bet reikia ir pavalgyti. Sudūžta molinis indas, čia pat numetama ašaka ar apgraužtas kaulas, dar nueini žuvies pasigauti...

R. Š.: Surinkti gyvūnų kaulai pasakoja apie to meto mitybą, kuri atspindi socialinį žmonių statusą. Ežeras šalia, tad nenuostabu, kad žuvų kaulų radome itin daug. Vyrauja karpinės žuvys ir lydekos, bet aptikta ir retesnių – ersketas, lašiša, ungurys (jų, matyt, nerastume ant žemdirbių stalo). Gausu laukinių žvėrių – taurų ir stumbrų – kaulų. Iš naminių gyvulių valgytos ožkos, avys, o nemažas paršiukų kaulų kiekis liudytų, kad jie buvo čia pat ir auginami. Galime pasakyti, kad vyrauja tų kūno dalių kaulai, ant kurių būta daugiau mėsos, pavyzdžiui, kumpiai. Pusiasalio pilyje rastų kaulų osteologinę analizę atlikusios Giedrės Piličiauskienės duomenys koreliuoja su Vilniaus Žemutinės pilies kauline medžiaga. Beje, aptikome vos metro dydžio suaugusio arklio liekanas – tai pats mažiausias Lietuvoje rastas arklys.

17 Bajarūnas, Girlevičius 2021: 244-249.

18 2018 m. vykdant projektą „Valstybingumo kraštovaizdis: aplinkos transformavimas Lietuvos istorinėse sostinėse“, atlikti žvalgomieji tyrimai Trakų pusiasalio pilies teritorijoje esančiame Aukų kalne ir jo prieigose. Siekta surinkti duomenis, reikalingus identifikuoti Trakų pusiasalio pilyje ir Aukų, Pilies kalno piliakalnyje XIV–XV a. pradžioje vykdytus žemės judinimo darbus, susijusius su viduramžių pilies fortifikacinės sistemos įrengimu ir jos tobulinimu. Tyrimų metu siekta rekonstruoti iki tol buvusį šios vietos paleoreljefą, buvusių jo pakeitimų apimtis, išsiaiškinti, ar šis kalnas yra dirbtinai žmonių supiltas. Tirta gręžiant ir šurfuojant. Gręžiniais siekta nustatyti tiriamos vietos stratigrafiją, identifikuoti natūralius ir supiltinius grunto sluoksnius, grunto nukasimo vietas. Šurfai iškasti tik tose vietose, kur reikėjo patikslinti prieš tai minėtais metodais gautus rezultatus ir norint paimti mėginius laboratoriniams tyrimams (Kuncevičius et al. 2018: 185).

XV–XVI a. auksinis emaliuotas žiedas su akutėmis. Alvydo Staniunaičio nuotrauka

XV a. I p. paauksuota sidabrinė plokštelė su žmogaus (valdovo?) atvaizdu. K. Mimo nuotrauka

Jūsų pristatytas racionas rodo, kad pilyje gyvenę, ją saugoję ir gynę vyrai maitinosi gana gerai. Laukinių žvėrių kaulai sietini ir su čia pat, kitoje Bernardinų ežero pusėje, buvusiu valdovo Žvėrynu. Kokių dar radote prabangos daiktų? Žiniasklaidoje nuskambėjo žinia apie aukso žiedus ir net Vytauto atvaizdą.

I. S.: Rasti du įspūdingi auksiniai žiedai. Vienas auksinis, su dviem akutėmis, emaliuotas (puikaus juvelyro darbas!) aptiktas priešpilyje, XVI a. sluoksnyje. Kitas rastas žemutinėje pilies dalyje, virš gynybinės sienos, ne savo sluoksnyje, datuotinas XVII a. Galima kalbėti ir apie trečią žiedą iš priešpilio teritorijos – jis aptiktas A. Tautavičiaus perkasoje, su sovietine plomba ir prabos numeriu. Panašu, kad vienas kasinėjimų dalyvis ar dalyvė netyčia pametė vertingą artefaktą. Paminėtinos ir kelios puošnios, paauksuotos gotikinės pilies laikotarpio sagutės, rastos žemutinėje dalyje, prie sienos, o priešpilyje – dviejų dalių sudėtinis kryželis. Ir, žinoma, didžiuliai kiekiai monetų: jų aptikta daugiau kaip 350, iš kurių 80 naudotos XV–XVI a. Tai sidabriniai Vytauto Didžiojo denarai ir pusgrašiai, daug Aleksandro Jogailaičio denarų, Prahos grašių, – beveik visi tuo metu naudoti pinigai. Stebino ne tik monetų kiekiai, bet ir nebloga jų būklė.

R. Š.: Vienas iš įspūdingesnių radinių – žemutinėje dalyje prie gynybinės sienos, nesuardytame XV a. sluoksnyje, išlikęs beveik sveikas mūsų kraštams nebūdingų formų puodas. Siejame jį su karaimų tradicija. Šalia buvo stulpeliu sulipusios Vytauto Didžiojo monetos ir mažytė (euro cento dydžio) itin plona sidabrinė paauksuota plokštelė su karūnuoto, gotikinio stiliaus maniera aprengto asmens atvaizdu. Pusiau juokais, bet ir visiškai rimtai svarstome, kad tai Vytauto atvaizdas. Kol kas sunku pasakyti, kokia buvo šios plokštelės paskirtis. Vos ją radę, iškart perdavėme Trakų istorijos muziejaus restauratoriams, laukiame tikslesnių išaiškinimų.

Ką archeologija galėtų pasakyti apie laikotarpį po Vytauto mirties? Pusiasalio pilį mėgo jo brolis Žygimantas Kęstutaitis, neretai Trakuose būdavo ir Kazimieras Jogailaitis – čia jis pasitikdavo svečius, medžiodavo, reprezentuodavo Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės didybę ir kultūrą[19].

19 Istorikas S. K. Rovelas (S. C. Rowell), patikrinęs didžiųjų kunigaikščių itinerarijus, sudarė jų rezidavimo Trakuose kalendorines lenteles. Daroma prielaida, kad dalis apsilankymų sutapdavo su medžioklėms tinkamu laiku (plačiau Rowell 2003: 41). Apie Kazimiero Jogailaičio diplomatinę kultūrą galime spręsti iš įspūdingo italų keliautojo Ambrozijaus Kantarinio pasitikimo Trakuose aprašymo (Kraštas ir žmonės 1988; Baliulis et al. 1991: 42–43).

XIVXV a. arbaleto ir lanko strėlių antgaliai. K. Mimo nuotrauka

I. S.: Nuo XV a. antros pusės kultūrinio sluoksnio horizontai prie tirtųjų bokštų yra daug turtingesni – juose gausiau radinių, pamestų daiktų, šiukšlių, kaulų. Tai rodo, kad po Vytauto mirties gyvenimas suintensyvėjo.

R. Š.: Tačiau būtina paminėti ir archeologinę Trakų ypatybę: XVI–XVII a. kultūriniai sluoksniai čia sunkiai atskiriami nuo XV a. Galbūt dėl to, kad intensyvus XVI ir XVII a. gyvenimas naikino ankstyvesnį sluoksnį.

Lemtingas piliai buvo XVII a., kai Vilnių ir Trakus nuniokojo Maskvos kunigaikštystės antpuoliai. Tada pilis buvo apleista. Kaip šis laikotarpis atsispindi kultūriniame sluoksnyje?

I. S.: Beveik neatsispindi. Nei vėlesnių kultūrinio sluoksnio horizontų, nei atskirų radinių prie bokštų nėra, tik pilies nykimą liudijantys ištisiniai griuvenų sluoksniai. Vienoj vietoj prie sienos buvo aptikti pavieniai ploteliai su XVII a. pirmos pusės radiniais, tačiau ten galėjo būti išpiltos šiukšlės. Nemažai vėlyvesnių monetų rasta ant Aukų kalno. Dar čia aptiktas milžiniškas kiekis butelių kamštelių – tai rodo, jog kalnas buvo žmonių nuolat lankoma vieta.

R. Š.: XVII a. ryškesnis priešpilyje, kur ūkinė veikla vyko ilgiau nei žemutinėje pilies dalyje, juk čia buvo Trakų pavieto bajorų kalėjimas, vėliau – Dominikonų vienuolynas, nuo XIX a. antros pusės – miesto parkas, įvairių valdžių įstaigos.

Baigiant pašnekesį įprastas klausimas archeologams – ką paliekate ateities kartoms?

I. S.: Atradę vienuoliktąjį bokštą ir žemutinės dalies gynybinę sieną, paliekame žinias apie aiškią planinę pilies struktūrą, aukštutinę pilį. Atidengti visi pagrindiniai gynybiniai elementai, iškasinėti visi priešpilio pakraščiai, kazematai, papildomi priestatai, po dominikonų vienuolynu

XV a. I p. lipdytas puodas, puoštas rytietiškais motyvais. K. Mimo nuotrauka

rasti pagrindinių vartų bokšto pamatai. Centrinė priešpilio kiemo dalis paprastai būna tuščia (ir ankstesni jos kasinėjimai rodo labai ploną kultūrinį sluoksnį). O ateičiai lieka tilto iš Pusiasalio pilies paieškos, daug žadantys turėtų būti gynybinio griovio tyrimai iš miesto pusės, priešais priešpilį, ir iš šiaurinės pusės – ten tikėtina rasti ne tik pilėnų, bet ir miestiečių šiukšlių.

R. Š.: Neištirta ir trikampė žemutinės pilies dalies papėdės aikštelė į šiaurės rytus nuo Aukų kalno. Ji galėtų galutinai patvirtinti ar paneigti hipotezę, kad ir iki mūrinės pilies šioje vietoje buvo gyvenama. Dar ateities kartoms lieka klausimas, kaip buvo lipama į aukštutinę pilį.

LITERATŪRA

Bajarūnas, Girlevičius 2021 = Tautvydas Bajarūnas, Linas Girlevičius. Trakų pusiasalio pilies Aukų kalno tyrimai. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2020 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, p. 244–249. Interneto prieiga: < https://atl.lad.lt/2020/244-249.pdf >

Baliulis et al. 1991 = Algirdas Baliulis, Stanislovas Mikulionis, Algimantas Miškinis. *Trakų miestas ir pilys*. Vilnius: Mokslas.

Baubonis 2000 = Zenonas Baubonis. Povandeniniai archeologiniai tyrinėjimai Trakuose, Galvės ežere. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 1998 ir 1999 metais*. Vilnius: Diemedžio leidykla, p. 553–555. Prieiga internete: < https://atl.lad.lt/1998-1999/552-554.pdf >

Filipavičienė 2019 = Giedrė Filipavičienė. Trakų pusiasalio pilies restauravimo darbai: XX amžiaus patirtis. *Acta Academiae Artium Vilnensis*, T. 92/93. Vilnius: Vilniaus dailės akademijos leidykla, p. 434–457. Interneto prieiga: < https://www.lituanistika.lt/content/79987 >

Kilkus 2003 = Kęstutis Kilkus. Trakų ežeryno hidrografijos ir hidrologijos ypatumai. *Trakų istorinis nacionalinis parkas UNESCO Pasaulio paveldo sąrašuose: poreikis ir galimybės*. Kaunas: Lututė, p. 22–31.

Kraštas ir žmonės 1988 = Venecijos ambasadoriaus Ambrozijo Kontarinio lankymasis Lietuvoje 1474 ir 1477 metais. *Kraštas ir žmonės: Lietuvos geografiniai ir etnografiniai aprašymai (XIV–XIX a.)*. Parengė Juozas Jurginis, Algirdas Šidlauskas. Vilnius: Mokslas, p. 53–55.

Kuncevičius 2005 = Albinas Kuncevičius. Lietuvos viduramžių archeologija. Vilnius: Versus Aureus.

Kuncevičius et al. 2019 = Albinas Kuncevičius, Timo Ibsen, Justina Poškienė, Regina Prapiestienė, Rokas Vengalis, Gintautas Vėlius, Jonas Volungevičius. Trakų pusiasalio pilies Aukų kalnas. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2018 m*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, p. 185–187. Interneto prieiga: < https://www.lituanistika.lt/content/101088 >

Leparskienė 2019 = Lina Leparskienė. *Papasakoti Trakai*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Lisauskaitė 2003 = Birutė Lisauskaitė. Trakai iki septynioliktojo šimtmečio. *Trakų istorinis nacionalinis parkas UNESCO pasaulio paveldo sąrašuose: poreikis ir galimybės*. Kaunas: Lututė, 2003.

Mikulionis 1977 = Stanislovas Mikulionis. Trakų įkūrimo ir urbanistinės raidos klausimu. *Lietuvos TSR architektūros klausimai. Lietuvos miestų genezė ir raida (V.)*, T. 5, sąs. 4, p. 38–63.

Nakaitė 1963 = Laima Nakaitė. *Trakų pusiasalio pilies archeologinių kasinėjimų, vykdytų nuo 1962 m. birželio 16 d. iki lapkričio 30 d. ataskaita*. Vilnius, 1963.

Rowell 2003 = Stephen Christopher Rowell. Trakai – Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės mikrokosmosas. *Trakų istorinis nacionalinis parkas UNESCO pasaulio paveldo sąrašuose: poreikis ir galimybės*. Kaunas: Lututė, p. 38–44.

Tautavičius 1971 = Adolfas Tautavičius. Trakų Pusiasalio pilis. *Lietuvos pilys*. Vilnius: Mintis.

Šmigelskas, Sadauskas, Dubinskaitė-Šmigelskienė 2024 = Ramūnas Šmigelskas, Ignas Sadauskas, Monika Dubinskaitė-Šmigelskienė. Trakų pusiasalio pilies tyrimai 2022–2023 m. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2023 metais*. Vilnius: Lietuvos archeologijos draugija, p. 32–145.

TRAKAI PENINSULA CASTLE: RECENT ARCHAEOLOGICAL RESEARCH

There are only a few major castles of the Grand Duchy of Lithuania remaining today in Lithuania — most notably, the Vilnius and Trakai castles. In fact, Trakai once boasted three castles. The remains of one are in Old Trakai, which served as the true capital of Grand Duke Gediminas (1316–1323) before he moved it to Vilnius. The other two castles — known as the Peninsula and Island Castles — stand in current-day Trakai, surrounded by Lake Galvė. Together, they formed a unified defensive complex. Under the rule of Kęstutis (1342–1382), this complex became the centre of the Duchy of Trakai and the residence of the sub-monarch. The Island Castle served mostly ceremonial purposes, while the Peninsula Castle was more defensive and economic in its functions. It bore the brunt of attacks from the Teutonic Knights in the second half of the 14th century and witnessed internal struggles among Lithuanian dukes. Over time, its ruins became part of the town's landscape, known mostly only to specialists and local residents. Archaeologists first took interest in the Peninsula Castle in the mid-19th century, but professional excavations began only after World War II. In this interview, archaeologists Ignas Sadauskas and Ramūnas Šmigelskas share the findings of the latest excavations conducted between 2022 and 2024 at the castle site and its outer bailey. For the first time, the full length of the castle's defensive wall has been excavated, and a previously unknown tower was discovered. Among the many finds were crossbow bolt heads, coins, ceramics, and animal bones. Archaeologists also unearthed three luxurious rings as well as a rare image of the ruler engraved on a thin gilded silver plate. Dating of the finds revealed that preparations for building the masonry castle began during Kęstutis' reign, but construction of the defensive embankment, walls, towers, and the upper castle took place at the start of the 15th century, during Vytautas's rule (1392–1430).

„DEBESYS – TAI MŪSŲ MINTYS“
VIENOS MITINĖS-POETINĖS METAFOROS DVASINĖ PRASMĖ

Dainius RAZAUSKAS

Straipsnis tęsia du ankstesnius: „Dangaus akmenys, uolos ir kalnai“ ir „Dangiškos velnių užtvankos“ (atitinkamai Razauskas 2024 ir 2025). Juose nagrinėti mitiniai-poetiniai vaizdiniai apie debesis kaip dangaus akmenis, uolas, kurios, velnių suverstos į užtvankas, sulaiko dangiškuosius srautus – lietų, o Perkūno nuverstos, sugriautos atitinkamai lietų paleidžia. Šie mitiniai-poetiniai vaizdiniai savo ruožtu turi dvasinę prasmę, kaip tik nagrinėjamą šiame straipsnyje: debesų užtvankos danguje – tai sąmonėje susitvenkusios mintys, sukaustančiusios sielą ir užstojusios jai šviesą. Suprantama, norint sielą išlaisvinti ir atgaivinti, reikia sugriauti minčių užtvankas ir išvaikyti sielą apniaukusius debesis. Taip atsiskleidžia ištisa „atmosferinė psichologija“, paremta atitinkamais dangaus reiškiniais kaip vidinio pasaulio metaforomis.

Nelietuviška asmenvardžių rašyba atskiru sąrašu pateikta gale.

Prasminiai žodžiai: debesys – mintys; atmosferiniai reiškiniai kaip vidinio pasaulio metaforos; dvasinė mitologijos prasmė; baltų ir lyginamoji mitologija.

Oras šiaip jau yra vienas būdingiausių vidinės būsenos įvaizdžių, užtat *atmosfera* ‘žemę supantis oro sluoksnis’ savaime turi perkeltinę, psichinę reikšmę – ‘nuotaika’[1]. „Atmosferinis“ būdvardis *giẽdras* ‘saulėtas, šviesus, be debesų’ kartu reiškia atitinkamą sielos nuotaiką, sąmonės būseną: *Sieloje viešpatavo šventadieniška giedra (linksma, gera nuotaika)* (Žemaitė); *Rytą galva giedresnė (protas blaivesnis)* (neįvardyti raštai); beje, ir „psichinis“ būdvardis *blaĩvas*, *blaivùs* ‘negirtas’ bei ‘aiškaus galvojimo’ (*Blaivas protas* Dabartinės lie. k. žod.) pirmiausia buvo „atmosferinis“ ir reiškė ‘giedras, skaidrus’: *Dangus blaivas, nė vieno debesėlio* (Grūžiai, Pasvalio r.); *Blaivus dangus* (Plungė); *Debesio nė vieno – blaivus dangus* (Imbradas, Zarasų r.)[2]. Taigi, Vydūno apibrėžimu: *Giedrioji žmonių ūpų ir minčių gyvata būtų kaip koks dangus*[3]. Ir atvirkščiai: prisiminkime, kad ir migla mena tamsias mintis, sąmonės aptemimą, apsnūdimą, miegą, ir net pasaulis yra Dievo susapnuotas – *sutvertas* iš jo sąmonę aptraukusių miglų[4].

Užtat Sogjelis Rinpočė jau ne kartą mus mokė medituoti taip: „Tiesiog sėdėkite ramiai ir leiskite visoms jūsų mintims bei sąvokoms ištirpti skaidrioje pirmapradėje sąmonės prigimtyje. Tarsi išsisklaidytų debesys ar išgaruotų migla, atskleisdama giedrą dangų ir džiugiai spindinčią saulę.“[5]

Išgaravusi migla ar išsisklaidę debesys savaime atskleidžia giedrą, spindinčią pirmapradę mūsų dvasinę prigimtį, ir priešingai – *susitvenkę* debesys ją apniaukia. Todėl ir ši ką tik (ankstesniame autoriaus straipsnyje) aptarta oro, atmosferos būsena savaime mena atitinkamą sielos būseną, kurią trumpai drūtai atskleidžia, pavyzdžiui, Kazio Sajos prisipažinimas: *Kartais man taip pasidaro tvanku*[6].

Tvanku sieloje pasidaro tuomet, kai *užtvenkiama* jos vidinė tėkmė, sustabdomas jos savaiminis srautas, ir ji nebegali laisvai lietis. Tada pasakoma: *Jos siela buvo kupina susitvenkusių jausmų* (J. Avyžius); *Susitvenka kaip garas piktis į žmogaus krūtinę* (Švėkšna, Šilutės r.)[7].

Šis „garas“, tvenkdamasis žmogaus sieloje, ir *susitveria* į miglą, *sutvirtėja* į uolinius debesis, užstojančius saulę. Tuomet reikia laukti perkūnijos, kad ji suskaldytų ir nuverstų širdį užvirtusias debesų uolas, sugriautų velnio *tvanką* ir paleistų laisvai lietis gyvybės srautus.

Pastarajame iš ką tik pateiktų pavyzdžių atkreipkime dėmesį, kad į žmogaus krūtinę susitvenkia pyktis (*susitvenka... piktis*). O pyktis – vienas iš jausmų, būdingai prilyginamų atmosferos debesuotumui. Tradicinis palyginimas *kaip debesis* reiškia ‘piktas, rūstus’: *Parėjo vyras kaip debesis* (Kalvarija, Marijampolės r.); *Ogi atėjo visa kaip debesis (pikta)* (Joniškis)[8]; palyginimas *už debesį tamsesnis* reiškia ‘labai susirūpinęs ar piktas’: *Iš ten*

1 LKŽ I: 404; TŽŽ: 52 ir kitose kalbose.
2 LKŽ III: 290; I: 873, 876.
3 Vydūnas 1991: 245.
4 Razauskas 2020: atitinkamai 15–17 ir 17–26.
5 Sogyal 1989: 17; žr. Razauskas 2020: 16; 2022: 18.
6 LKŽ XVII: 216.
7 LKŽ XVII: 247.
8 FŽ: 141; LKŽ II: 350.

grįžo tamsesnis už debesį (J. Avyžius); *Parėjo Valentinas iš našlės tamsesnis už debesį* (V. Dautartas)[9].

Dar keli pavyzdžiai, kuriuose debesys reiškia pyktį ar kitą tamsią, niūrią sielos būseną: *Šlėktelė buvo visas perpykęs ir juodas kaip debesis* (A. Vienuolis); *Jis rūstus kap debesys* (Daukšiai, Marijampolės r.); *Domantas sustojo vidury kambario ir žiūrėjo į ją suniuręs kaip debesis* (J. Grušas); *Klaũsė vyrai niaurūs kaip tamsus debesėlis* (V. Krėvė); *Ko susiraukęs kap debesys?!* (ten pat); *Atsikėlė ir visas suniukęs kaip debesis nuėjo pietauti* (neįvardyti raštai); *Ko šiandiej marti vaikščioja apsiniaukus kaip debesys?* (Salamiestis, Kupiškio r.); *Šeimininkas kaip audros debesys apsiniaukė ir ėmė dundėti* (P. Cvirka)[10].

Kaip ir debesys, perkūnija tad yra anaiptol ne tik atmosferinis, bet ir psichinis, dvasinis reiškinys, o Perkūnas veikia ne tik išoriniame pasaulyje, bet ir vidiniame, dvasiniame[11].

Kai kurie pasitaikę palyginimai pažymėtini, tarkim, *susiraukęs kaip debesys* – be minėto V. Krėvės, dar plg. iš gyvosios kalbos: *Ko susiraukęs kaip debesys?!* (Daukšiai, Marijampolės r.)[12]. Šiaip jau *raũkti(s)* savaime reiškia tiek ‘daryti raukšlėtą (veido dalį, veidą)’, kalbant apie žmogų (*Bloga nuotaika raukė vyriškio kaktą* neįvardyti raštai); ‘darytis susiraukšlėjusio veido, traukti veidą raukšlėmis (dėl kokio nemalonaus pojūčio, nepasitenkinimo)’; taip pat ‘merktis’ (*Eik gult, ir aš einu: mano akys jau raukias visai* Jurbarkas); tiek ‘niauktis’, kalbant apie orą: *Raukas iš visų pusių, lys* (Kuršėnai, Šiaulių r.); *Tiek darbų laukia, o diena visai raukiasi, lietus taip įsismagina, kad ima skalbti* (V. Bubnys); atitinkamai *apsi-raũkti* ‘pasidaryti kiek raukšlėtam’: *Apsiraukė jam veidas, tai jau žinok, kad pyksta* (Jūžintai, Rokiškio r.); ir, antra vertus, ‘apsiniaukti’: *Jau antra savaitė apsiraukė, ir dar galo nematyti* (Prienai); *pasi-raũkti* ‘kiek suraukti veidą raukšlėmis (ppr. dėl kokio nemalonumo, nepasitenkinimo, iš piktumo): *Mūsų viršaitis vis toks pasiraukęs, piktas vaikšto* (Joniškėlis, Pasvalio r.); *pérsi-raukti* ‘labai supykti’: *Kad atlėkė boba persiraukus!* (Skapiškis, Kupiškio r.); *su-raũkti* ‘padaryti raukšlėtą (veidą, veido dalį): *Neapykanta suraukia jam veidą* (V. Krėvė); *susi-raũkti* ‘sutraukti veidą raukšlėmis (ppr. dėl kokio nemalonaus pojūčio, nepasitenkinimo, iš piktumo): *Susiraukęs kai pikčiurna* (K. Jurkšaičio žodynas); ir, antra vertus, *už(si)-raũkti* ‘aptraukti (debesimis, migla)’: *Užraukė visai dangų didžiuliai debesys* (Surviliškis, Kėdainių r.); *Užsiraukė dangus, bus lietaus* (ten pat); *Dangus ažsiraukė, kažno ar nebus lietaus* (Skudutiškis, Molėtų r.)[13].

Prie palyginimų *niaurus*, *suniuręs kaip debesis* atsižvelgtini patys žodžiai *niáura* ‘niaurus, surūgęs žmogus, susiraukėlis’, *niaũras* ‘niaurus, prislėgtos nuotaikos, melancholiškas, paniuręs’: *Klausė vyrai, niauri kaip tamsus debesėlis* (V. Krėvė); ir, antra vertus, *niaũra* ‘apniukę’: *Visą savaitę niaura ir niaura, vanduo danguj tik ką laikos* (Tauragnai, Utenos r.); taip pat *niū́roti* ‘būti paniurusiam’ (apie žmogų) ir ‘būti apniukus, apsitraukus debesimis’; *pa-niùrti* ‘pasidaryti niūriam’ (apie žmogų) ir ‘apsiniaukti, apsitraukti debesimis’; *su-niùrti* ‘pasidaryti niūriam’ (apie žmogų) ir ‘apsiniaukti, suniukti’: *Suniurusią dieną ir žmonys būn sušyžę, suniurę* (Batakiai, Tauragės r.); *niūrùs* ‘prislėgtos nuotaikos’ (apie žmogų) ir ‘apsiniaukęs, apniukęs’: *Šiandiej toks niūrus oras* (Kupiškis)[14].

Prie palyginimų *apsiniaukęs*, *suniukęs kaip debesis*, žinoma, atsižvelgtini ir veiksmažodžiai *niáukstytis* ‘niauktis, debesuotis’ ir ‘darytis nusiminusiam, liūdnam, rūsčiam’ (apie žmogų); *niáukti(s)* ‘debesimis supti, dengti, temdyti’ ir ‘darytis nusiminusiam, liūdnam, rūsčiam’, *ap(si)-niáukti* ‘debesimis aptraukti, aptemdyti’ ir ‘daryti susirūpinusį, nusiminusį, liūdną’, bet ir pastarąja prasme kartais palyginant su oru: *Apsiniaukė kaip rudens diena* (Marcinkonys, Varėnos r.); *ap-niùkti*, *ap-niū̃kti* ‘apsitraukti debesimis, apsiniaukti’ ir ‘paniurti, apsiblausti’ (apie žmogų)[15] ir t. t.

Tatjana Goriačeva yra apžvelgusi kelis tokius „atmosferinės psichologijos“ pavyzdžius slavų kalbose: „Semantinis modelis ‘niauktis, rauktis, raukstytis; būti nepatenkintam (apie žmogų)’ → ‘apsitraukti debesimis (apie dangų)’, ‘niauktis (apie orą)’ gerai žinomas slavų kalbose. Plg. [ru.] *морщиться* ‘susiraukti’ – ‘niauktis (apie dangų)’; *небо супится* ‘dangus niaukiasi prieš darganą’, kai *супить брови*, *насупливать* – ‘suraukti antakius, rodyti nepasitenkinimą’; Archangelsko tarm. *загриба́нить* ‘pasidaryti apniukusiam, rūškanam (apie orą)’, kai *грибáниться* – ‘niūrėti, darytis rūsčiam’; *бутýситься* ‘darytis darganotam (apie orą)’ ir ‘raukstytis, pykti’; Pskovo tarm. *гмы́рить* ‘niauktis, darganotis (apie orą)’, kai *гмы́риться* – ‘liūdėti, niūroti, būti graudžios nuotaikos’, Naugardo tarm. *гмы́ря* ‘niūrus, užsidaręs žmogus’; ukr. tarm. *натамбу́рилось* ‘užtraukė debesimis’, kai *тамбу́риться* – ‘raukytis, užsiraukti,

9 FŽ: 141.

10 VsPŽ: 74; VsLKPŽ: 58; žr. FŽ: 141; LKŽ II: 350.

11 Įvairiais kitais atžvilgiais apie tai žr. Razauskas 2018: 18–33.

12 LKŽ XI: 302.

13 LKŽ XI: 298–304.

14 LKŽ VIII: 766, 840, 841–842.

15 LKŽ VIII: 763–764, 826, 829–830.

pasipūsti'; bulg. tarm. *навъсъ съ* 'supykti' ir 'apsitraukti debesimis'. Žmogaus ir gamtos bloga būsena dažnai sutapatinama, pavyzdžiui, Uralo tarmėje *заскучáть* 'pasidaryti ilgù, imti ilgėtis' reiškia 'apsiniaukti, pasidaryti darganotam (apie orą)': *Небо заскучало, видно, к дождю* 'Dangus apsiniaukė, matyt, lis'; taip pat plg. Dono tarm. *туга* 'dargana' ir bulg. tarm. *тъжен* 'liūdnas, nusiminęs' bei *времѐту е тъжну* 'apsiniaukęs oras'; Kazanės tarm. *пры́ндик* 'piktas, rūstus žmogus' ir Tambovo tarm. *пры́ндик* 'dargana'."[16]

Ši „atmosferinė psichologija" šiaip jau visuotinė ir praamžė, aptinkama kuo įvairiausiose tradicijose, o kai kurių net pasitelkiama kaip įtaigi mokomoji priemonė. Antuanas Fėvras atkreipia dėmesį į Antika persiėmusį Renesansą: „[Džovanis] Bokačas rašė *ventos agere Mercurii est* 'vėjus gainioti priklauso Merkurijui', ir štai [Sandras] Botičelis piešia jį vaikantį proto debesis bei žaidžiantį jais nelyginant platonikų hierofantas, skleidžiantis lengvus garus, jeib dangiškoji tiesa, pasiekdama mus pro juos, mūsų neapakintų."[17] O Marija Luiza fon Franc primena, jog krikščioniškajame viduramžių pasaulėvaizdyje „debesis" paprastai reiškė velnio sukeltą sielos sumaištį[18].

Tačiau debesis visuomet tik užstoja saulę ir dangų, bet jų neatima, nepanaikina, tad pats debesies įvaizdis kartu ir teikia viltį, nurodo išeitį. Pasak tibetiečio budisto Tartango Tulku: „Sumaišties ir skausmo debesys mus apniaukia, bet iš tikrųjų jie nėra sukibę su mūsų esybe. Mes galime iškilti virš jų, nusileisti po jais ir stebėti jų pavidalus kaip tikrų debesų giedrame danguje. Tik apsupti jų iš visų pusių atsidurtume visiškoje tamsoje."[19] Betgi, pasak kito tibetiečio budisto, Čiogjamo Trungpos: „Nubusti reiškia aiškiau išvysti savąją sumaištį. Nėra lengva atviromis akimis pažvelgti į savo slaptų vilčių ir baimių, lengvabūdiškumo ir neurozių jovalą. [...] Esminis dalykas, kad jei ketiname atsigręžti į saulę, neišvengiamai turėsime susidurti su debesimis, kurie ją užstoja."[20]

Vėl kitas tibetietis budistas, Sogjelis Rinpočė, išplėtoja įvaizdį: „Mūsų tikroji prigimtis primena dangų, o paprastojo proto paklydimas ir sumaištis – debesis. Kai kuriomis dienomis debesys dengia visą dangų. Stovint ant žemės ir žvelgiant aukštyn tuomet sunku ir patikėti, jog už debesų ten yra dar kažkas. Tik lėktuvu skrisdami galime viršum jų pamatyti bekraštį giedrą dangų. Iš tokios aukštybės toli apačioje nusidriekę debesys atrodo visai maži, nors ką tik regėjos, jog be jų nieko daugiau nėra. Visada turime stengtis atminti: debesys nėra dangus ir jam nepriklauso. Jie tik šiek tiek juokingai kybo dangaus fone ir slenka nė kiek su dangumi nesusiję. Ir niekaip negali sutepti dangaus ar palikti jame žymės."[21]

O tai „tikroji proto [mentos] prigimtis, jo[s] giliausioji esmė, kurios visiškai ir niekuomet nepaliečia nei kaita, nei mirtis. Kol kas ji pasislėpusi mūsų prote [mentoje], *sem*, apsiausta ir užtemdyta lakstančių minčių bei emocijų. Kaip stiprus vėjo gūsis geba nupūsti debesis ir atskleisti spindinčią saulę bei dangaus platybę, taip ir dvasinis įkvėpimas tam tikromis ypatingomis sąlygomis gali mums atskleisti proto [mentos] prigimties prošvaistes. Šie pragiedruliai gali būti įvairių gylių bei lygmenų, bet kiekvienas jų įlieja tam tikrą dalį supratimo, prasmės ir laisvės šviesos. Taip įvyksta todėl, kad proto [mentos] prigimtis yra giliausioji supratimo šaknis. Tibetiškai ją vadiname *rigpa* – pirmapradžiu, giedru, grynu suvokimu, kuris tuo pačiu metu yra išmintingas, žinantis, švytintis ir visada budrus."[22]

„Taigi kad ir kokios kiltų mintys bei emocijos, leiskite joms rastis ir rimti, tirpti tarytum vandenyno bangoms. Tegu jūsų mintys kyla ir rimsta be jokios įtampos. Nekibkite į jas, nemaitinkite jų, nepasiduokite joms, nesikabinkite [*nesitverkite*] už jų ir nesistenkite jų *sutvirtinti*. Nei sekite paskui mintis, nei kvieskite jas – būkite tarsi vandenynas, stebintis savo bangas; būkite tarsi dangus, žvelgiantis iš viršaus į plaukiančius debesis."[23]

Kaip tik šitaip Sogjelis Rinpočė mus ką tik mokė medituoti: „Tiesiog sėdėkite ramiai ir leiskite visoms jūsų mintims bei sąvokoms ištirpti skaidrioje pirmapradėje sąmonės prigimtyje. Tarsi išsisklaidytų debesys ar išgaruotų migla, atskleisdama giedrą dangų ir džiugiai spindinčią saulę."

Nesyk jau minėtas XVII a. tibetietis budizmo meistras Celė Nacogas Rangdriolis cituoja „Karmos išvalymo sūtrą", kurioje į Budos lūpas įdėtas raginimas be atvangos „praktikuoti, nes būtina valyti laikiną konceptualų mąstymą, vis atsirandantį kaip debesys danguje"[24].

Kitas irgi nesyk minėtas XVI a. tibetietis budizmo meistras Takpò Taši Namgjelis cituoja

16 Горячева 1985: 58.
17 Faivre 1995: 29.
18 Franz 1979: 87.
19 Tarthang 1984: 241.
20 Trungpa 1988: 104.
21 Sogjalas 2011: 64.
22 Sogjalas 2011: 62–63.
23 Sogjalas 2011: 90; kursyvai mano.
24 Rangdrol 1990: 26; dar plg. 8, 12, 21; taip pat Rangdröl 1989: 46.

vieno iš tibetietiškojo budizmo patriarchų Gampopos priesaką: „Tebus tavo menta kaip dangus be debesų!“[25], t. y. giedra.

Tantrinio budizmo Indijoje patriarchas Tilopa mokė: „Kaip garas kildamas virsta debesimis ir nežinia kur dingsta danguje jiems išsisklaidžius, taip ir visokios mintys kyla mentoje ir tirpsta sąmonei save suvokus.“[26]

Viduramžių Indijos budizmo didžiūnas Arjadeva patvirtina:

> Protingasis Dievybės joga
> padaro tvirtą savo sąmonę.
> Klaidingų požiūrių tamsieji debesys
> jos nebetemdo, ir sušvinta saulė.[27]

Visų „klaidingų požiūrių“ ir tamsių minčių šaltinis yra pamatinis sąmonės aptemimas ir neišmanymas, *avidyā*, apniaukiantis pirmapradę sąmonę lyg debesys saulę[28].

Taip pat iš Indijos kilusiame kinų čanj budizme tikroji dvasinė žmogaus prigimtis, savaime skaisti, tobula ir nereikalinga jokių pagerinimų, pasak Nikolajaus Abajevo, prilyginama „saulei, kurios spindesį gali aptemdyti užslinkę debesys, tačiau kuri pati visuomet lieka šviesi ir skaisti; debesys gali net kuriam laikui visai apniaukti ją ir užstoti jos skleidžiamą šviesą, tačiau jie nieko negali padaryti pačiai saulei, niekaip negali iškreipti ar pagadinti šios pirmapradės prigimties“[29].

Toliau N. Abajevas pateikia į rusų kalbą išverstą vieną iš pagrindinių čanj budizmo kanono tekstų „Šeštojo patriarcho pakylos sutrą“, kurioje (§ 20), be kita ko, sakoma: „Šio pasaulio žmonių [dvasinės] prigimties skaistumas yra lyg giedras dangus, įžvalga – lyg saulė, o išmintis – lyg mėnulis. Išmintis (*jñāna*) ir įžvalga (*prajña*) šviečia nuolat, bet kadangi jūs tveriatės išorinių aplinkybių, tai išorinių minčių debesys užplaukia ir užstoja (jų šviesą), ir tikroji jūsų prigimtis nebeprašviečia. Tad jeigu sutiksite gerą draugą, kuris atskleis jums tikrąjį mokymą ir išsklaidys klaidas bei pasiklydimus, tai viduje ir išorėje viską vėl nutvieks šviesa.“[30]

Iš kinų čanj budizmo perimto japonų dzeno nušvitimas, vadinamasis satori, pasak Daisecaus Teitaro Sudzukio, pasiekiamas tuomet, „kai iš sąmonės lauko švariai išsluojamos bet kokios minčių veiklos liekanos, palikdamos protą giedrą kaip dangus be mažiausio debesėlio, kaip žydra bekraštė erdvė“[31].

Ir įžymaus persų mistiko sufijaus Džalaladino Rumi gyvenimo pasakojimą Nigelis Votsas pradeda tuo pačiu įvaizdžiu: „Mes užtemę. Daugelis esame tarsi debesuotos dienos, mūsų šviesą temdo sunkūs lietaus debesys.“[32]

Įvaizdis visuotinis, archetipinis, pagimdytas pačios būtinybės pirštu neparodomus vidinio pasaulio reiškinius nusakyti per palyginimą su atitinkamais išorinio pasaulio reiškiniais. Nes, pasak Naujosios Zelandijos maorių priežodžio: „Praplaukiantys debesys matyti, o praplaukiančių minčių – nematyti.“[33]

Mums dabar svarbiausia, kad mintys čia irgi prilygsta debesims. Kaip ir rusų priežodyje: *По небу облака, по челу дума* „Per dangų [plaukia] debesys, per kaktą – mintys (arba godos, susimąstymas)“[34]. Ir Vaižganto sakinyje: „Kaip juodi, sudriskę debesų kąsniai vėjo greitumu lekia per giedrą dangų, taip per inkaitusią jo galvelę staigiai ėmė driūksėti, kaip iš maišo paleistos, trumpos, neaiškios mintys.“[35] Būtų galima pateikti nemažai pavyzdžių iš senųjų tradicijų (senovės kinų, indų, germanų ir kitų), kuriuose žmogaus, pirmažmogio galva, galvos kiaušas, gaubiantis smegenis, būdingai prilygsta dangui, dangaus skliautui, gaubiančiam atmosferą su visais jos debesimis, bet tai nuvestų mus per toli į šalį.

Dabar tik pažymėsime, jog šitaip iš aplinkinio pasaulio (makrokosmo) dalių per metaforą susidaro ištisas vidinis žmogaus pasaulis (mikrokosmas), kuris dėl to, suprantama, yra „tapatus“ išoriniam. Kaip rusų senosios rašytinės tradicijos knygoje „Trijų šventintojų pašnekesys“ (*Беседа трех святителей*), kur pirmojo žmogaus Adomo įvairios dalys sukurtos iš atitinkamų išorinio pasaulio dalių: „iš žemės – kūnas, iš jūros – kraujas, iš saulės – akys, iš akmens – kaulai, iš debesų – mintys, iš ugnies – šiluma, iš vėjo – kvėpavimas“ ir t. t.[36] Šiaip ar taip, mintys – iš debesų. Tas pat vadinamosiose „Eilėse apie Golubinają knygą“ (*Стихи о Голубиной книге*): *Наши помыслы*

25 Namgyal 1993: 271, dar plg. 284, 299, 320.

26 Mano lietuviškas vertimas remiasi trimis skirtingais angliškais vertimais: Trungpa 1988: 159; Namgyal 1993: 191 ir 320. Mums dabar svarbiausia, kad visuose trijuose mintys aiškiai prilyginamos debesims.

27 MTBA I: 141.

28 Guenther 1972: 14. Sanskrito *avidyā* lietuviškai būtų *nevidė*, *nevydė* ar *nevidžia*, *nevydžia* (žr. Razauskas 2016: 251–252 ir aplinkui).

29 Абаев 1989: 113–114.

30 Абаев 1989: 191.

31 Suzuki 1991: 96.

32 Watts 2003: 9.

33 Radin 1927: 167, Nr. 16.

34 Даль ПРН: 408.

35 Vaižgantas R I: 268.

36 Власова 2000: 80.

от облац небесных „Mūsų mintys (arba sumanymai) – iš dangiškųjų debesų“[37]. Ir atitinkamose liaudies etiologinėse sakmėse, pavyzdžiui:

> *Бог сотворил человека Адама из девяти частей: тело – от земли, кость – от камня, кровь – от огня, волосы – от дерева, дыхание – от ветра, зрение – от солнца, мысль – от облака, речь – от моря и душа – от Бога.*[38]
>
> Dievas sutvėrė žmogų Adomą iš devynių dalių: kūną – iš žemės, kaulą – iš akmens, kraują – iš ugnies, plaukus – iš medžio, kvėpavimą – iš vėjo, regėjimą – iš saulės, mintis – iš debesies, kalbą – iš jūros, sielą – iš Dievo.

Susiję rusų kalboje – jei ne griežtai etimologiškai, tai mažų mažiausiai per sąskambį – taip pat žodžiai *мозг* ‘smegenys’, prk. ‘protas’, ir *мозг*, *мзга* ‘dargana’, *мозгливый*, *промозглый* ‘darganotas, lietingas’[39]. Taigi ne tik vidinio pasaulio mintys, protas, bet ir pats kūno organas, atstovaujantis joms išoriniame pasaulyje, – smegenys prilygsta debesims. Kaip ir senovės skandinavų „Poetinėje Edoje“ („Grymnio eilės“ 41), kur kosminio pirmažmogio Iumio (*Ymir*) smegenys, tveriant pasaulį, virto debesimis: „Iš jo smegenų visi sutverti debesys vėtrų.“[40] Atvirkščiai nei Adomo mintys iš debesų.

Kadangi smegenų vieta galvoje, ir galva iš esmės yra tas pats mąstymo organas kaip smegenys, tik kartu su jas gaubiančiu kauliniu kiaušu (kaip akmeninio dangaus gaubiama atmosfera), tai pastebėtina, kad lietuvių veiksmažodis *galvóti* reiškia ne tik ‘manyti, protauti, svarstyti’, bet ir ‘darytis panašiam į galvą (apie debesį)’: *Jau debesys galvojas – gal būt, nustos lyti* (Žvirgždaičiai, Šakių r.); *Debesiai galvoja, tai nebus lytaus* (J. Jablonskis)[41]. Belieka tikėtis, kad ir šiuos pernelyg „galvotus“ debesis Perkūnas vienąsyk suskaldys ir išklaidys, atverdamas sielą nieko nebeužstojamai dangiškajai šviesai.

Tiesa, debesys debesims nelygu: vieni tamsūs, juodi kaip naktis, kiti balti, saulės tarsi ir neužstojantys. Minėtas tibetietiškojo budizmo patriarchas Gampopa yra išaiškinęs šio regimojo skirtumo dvasinę reikšmę: „Kai saulę dengia debesys, jie gali būti balti arba juodi. Panašiai sukaustytas žmogus gali būti sukaustytas geležine grandine arba auksine grandine. Palyginimas reiškia, jog žmogus gali būti sukaustytas tiek teigiamų, tiek neigiamų sąvokų. Abi rūšys kyla iš proto veiklos.“[42]

Kitaip tariant, „saldi“ nelaisvė ir netiesa vis dėlto yra nelaisvė ir netiesa – balti debesys, kad ir švelniau, vis tiek apniaukia tikrąją laisvės erdvę ir tiesos šviesą. Kazys Binkis: *Debesėliai baltieji – tai mūsų svajonės*[43]. Vincas Mykolaitis-Putinas:

> *O balti, tyri, lengvučiai*
> *Debesėliai –*
> *Tai svajonės, kur netyčia*
> *Man sukėlei.*[44]

Kad ir kokios saldžios, svajonės vis dėlto pridengia Tikrovę, nuvilioja nuo jos ir galų gale nugramzdina į tamsą. Tai yra patyręs Antanas A. Jonynas: *kaip debesys plaukia į naktį / pavargusios mūsų svajonės*[45]. O drauge su svajonėmis – ir atsiminimai, praeities ilgesys:

> *tas ilgesys kuris lyg paukštis suka*
> *ratus danguj kuriuo atsiminimų*
> *dvelkimas gena debesis neryškius*[46]

Iš negausių lietuvių mąstytojų šia „atmosferine psichologija“ pasižymi Vydūnas – gal kaip tik dėl to, kad atviresnis archetipinei vaizduotei, kaip poetai ir senovės išminčiai.

„Berods šviečia kiekviena mintis. Bet menka ta jos šviesa sulyginti su Išmintimi. O kur jų tiek stumdos ir briaujas, kaip šiandien žmogaus omenyj, čia sumenkėja ir ta menkutė minčių šviesa, o Išmintis pasilieka apdengta kaip saulė už debesų.“[47] Debesims, apniaukusiems saulę, prilyginus *mintis*, gražu čia būtų *iš-mintį* atitinkamai suprasti kaip išsilaisvinusią, atitirpusią *iš minčių* sąmoningumo erdvę, atvirą dangiškajai dvasios šviesai.

Ta pati Išmintis kitu atžvilgiu yra sąžinė: „Lyg saulės šviesa pro juodas debesis numanoma sąžinė.“[48]

Deja: „Mintys ir nuomonės persineša tėvų – vaikams, vienos kartos – kitai, vieno

37 ХдВЗ: 30; Топоров 2000: 249. Pavadinimo *Голубиная книга* tikroji reikšmė iki šiol neišaiškinta, jis sietas ir su balandžiais (*голуби*), ir su dangaus žydryne (*голубина*), ir su gelme (*глубина*), tad jo nesiimame išversti.

38 РЭСЛ: 230–231, Nr. 360.

39 Журавлев 2005: 89.

40 PE: 114.

41 LKŽ III: 87.

42 Guenther 1972: 35.

43 Binkis 1999: 75.

44 Mykolaitis-Putinas 1989: 146.

45 Jonynas 1981: 87.

46 Jonynas 1984: 27.

47 Vydūnas 1990: 71.

48 Vydūnas 1991: 39.

amžiaus – kitam. Žmonės jose gyvena kaip debesyse.“[49]

Tačiau ne tik mintys, bet ir visokie „geiduliai ir dar labiau aistros niaukia sąmonę. Yra lyg su tomis būsenomis atslinktų tamsios debesys ir užklotų saulės šviesą“[50].

Vis dėlto: „Ne kartą atsitinka, kad žmogus kažin kur nusimąsto. Nei jis paboja tada kūno reikalų, jeigu jie ne per skaudūs, nei jis varginamas jausmų, geismų, karščiavimų. Jame tylu, ramu. Jis lyg savyj, tarsi per visas tamsias debesis pakilęs skrenda tyrame ore, kur sutinka tiktai baltąsias apšviestas ir todėl šviečiančias debesėles. Yra tai minčių gyvenimas: žmogus tokiu būdu gyvena minčių pasaulyje.“[51]

„Kas šiaip dar niaukė jo mąstymą, galvojimą ir protavimą, kaip tamsios debesys apdengia saulės šviesą, tai dabar pasklinda ir virsta baltomis debesėlėmis, pro kurias visas saulės spinduliavimas prasiveržia ir visą gyvenimą šildo ir nušviečia.“[52]

Tuomet laisvai: „Ateina taipo jau ir viena mintis po kitos ir sau nueina omenyj, kaip aukštai prie dangaus debesėliai.“[53] Nebeapniaukdami dangaus, o ištirpdami jame be pėdsakų, kaip minėtų budizmo meistrų.

Ir Vydūnas galiausiai prisipažįsta: „Visos mano mintelės kaip debesėlio miglelė, vėjui pakilus, išsiblaškė.“[54]

O iš pastarųjų laikų bene ryškiausias lietuviškas šios praamžės metaforos pavyzdys – Algirdo Kaušpėdo daina „Mintys“:

Įsivaizduokim, kad debesys – tai mūsų mintys,
Sunkūs kaip akmenys[55] *ir lengvi kaip smiltys.*
Įsivaizduokim: dangus – minčių išaugintas,
Ką galvoja žmogus, tai ir matom aplinkui.

Įsivaizduokim: ciklonai susiformuoja kaip pyktis,
Dėl to, kad sau leidžiam susierzint, supykti.
Įsivaizduokim, kad esam dangaus šeimininkai,
Kad statom debesis, iš minčių pagamintus.

Įsivaizduokim, kad galim minutei nurimti,
Pakelti akis ir dangų pamilti.
Įsivaizduokim, kad debesys – tai mūsų mintys,
Tai mūsų veidrodis, virš galvos pakabintas.

Ir po kiekvieno posmo priedainis – kaskart po keturissyk pakartojamas, kalte įkalamas sakinys:

Debesys – tai mūsų mintys.[56]

Kaip danguje *tvenkiasi* debesys, taip sieloje, mentoje kartais *susitvenkia* mintys (pavyzdžiui, idėjos į visokias ideologijas) ir *užtvenkia* laisvą sąmonės srautą, sielos gyvybės tėkmę – lyg kraujo krešulys, užkimšęs kraujotaką ir negyvai užkietinęs širdį. Ypač vadinamosios „idėjos fix“ (*idees fixes*), pažodžiui – ‘fiksuotos’, taigi ‘nejudamos, sustingusios, užkietėjusios, sustabarėjusios’. Jos pačios yra *su-stabdytos* ir sielą *stabdo* – sukelia vidinį *stabą*. Lyg aklinai dangų užtraukę debesys. Tuomet visa viltis – Perkūnas, kuris vienintelis gali sutriuškinti šituos *uolų volus*, suskaldyti juos į šipulius ir vėl *paleisti laisvai lietis laimę*.

NELIETUVIŠKA ASMENVARDŽIŲ RAŠYBA

Abajevas, Nikolajus = Николай Вячеславович Абаев
Arjadeva, arba Arjadėva = ang. Aryadeva
Bokačas, Džiovanis = Giovanni Boccaccio
Botičelis, Sandras = Sandro Botticelli
Fėvras, Antuanas = Antoine Faivre
Franc, Marija Luiza, fon = Marie-Louise von Franz
Goriačeva, Tatjana = Татьяна Витальевна Горячева
Namgjelis, Takpò Tašì = ang. Takpo (Dakpo) Tashi Namgyal
Rangdriolis, Celė Nacokas (Nacogas) = ang. Tsele Natsok (Natsog) Rangdröl (Rangdrol)
Rumì, Džalaladinas = ang. (Maulana) Jalāl al-Dīn Rūmī, Jalaluddin Rumi
Sogjelis Rinpočė = ang. Sogyal Rinpoche
Sudzukis, Daisecus Teitaras = ang. Daisetz (Daisetsu) Teytaro (Teitarō) Suzuki
Tartangas Tulku = ang. Tarthang Tulku
Trungpa, Čiogjamas = ang. Chögyam Trungpa
Votsas, Nigelis = Nigel Watts

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI

Binkis 1999 = Kazys Binkis. *Raštai*, I: *Poezija*. Vilnius: Pradai, 1999.
Faivre 1995 = Antoine Faivre. *The Eternal Hermes from Greek God to Alchemical Magus*. Grand Rapids, USA: Phanes Press, 1995.
Franz 1979 = Marie-Louise von Franz. *Alchemical Active Imagination*. Texas: University of Dallas, 1979.
FŽ = *Frazeologijos žodynas*. Redagavo Jonas Paulauskas. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2001.

49 Vydūnas 2006: 65.
50 Vydūnas 1990: 394.
51 Vydūnas 1991: 23.
52 Vydūnas 1991: 479.
53 Vydūnas 2006: 83.
54 LKŽ VIII: 245; kita dingstimi žr. Razauskas 2020: 16.
55 Dėl debesų palyginimo su akmenimis žr. Razauskas 2024: 47–50.
56 Daina ir jos žodžiai viešai prieinami internetu. Tiesa, esama variantų: gali skirtis I posmo III eilutė (*...dangus – mūsų pačių išaugintas*), II posmo II eilutė (*Dėl to, kad galvojam, kaip atkeršyt, atimti*) ir dar kelios smulkmenos.

Guenther 1972 = Herbert V. Guenther. *The Tantric View of Life*. Berkeley–London: Shambhala, 1972.
Jonynas 1981 = Antanas A. Jonynas. *Atminties laivas*. Vilnius: Vaga, 1981.
Jonynas 1984 = Antanas A. Jonynas. *Parabolė*. Vilnius: Vaga, 1984.
LKŽ I–XX = *Lietuvių kalbos žodynas*, I–XX. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 1956–2002.
Mykolaitis-Putinas 1989 = Vincas Mykolaitis-Putinas. *Raštai*, I: *Poezija*. Vilnius: Vaga, 1989.
MTBA I = *Mažoji Tibeto budizmo antologija*, I: *Milarepa, Končog-Tenpadronmė, Arjadeva*. Iš tibetiečių kalbos vertė Algirdas Kugevičius. Kaunas: Gaivata, 1998.
Namgyal 1993 = Takpo Tashi Namgyal. *Mahāmudrā: The Quintesence of Mind and Meditation*. Translated and anotated by Lobsang P. Lhalungpa. Delhi: Motilal Banarsidass, 1993.
PE = *Poetinė Eda*. Iš senosios islandų kalbos vertė Aurelijus Vijūnas. Vilnius: Aidai, 2009.
Radin 1927 = Paul Radin. *Primitive Man as Philosopher*. New York and London: D. Appleton and Company, 1927.
Rangdröl 1989 = Tsele Natsok Rangdröl. *The Mirror of Mindfulness: The Cycle of the Four Bardos*. Translated by Eric Pema Kunsang. Boston & Shaftesbury: Shambhala, 1989.
Rangdrol 1990 = Tsele Natsok Rangdrol. *The Circle of the Sun: A Clarification of the Most Excellent of All Vehicles, The Secret and Unexcelled Luminous Vajra Essence*. Translated from the Tibetan by Erik Pema Kunsang. Kathmandu, Nepal–Hong Kong: Rangjung Yeshe Publications, 1990.
Razauskas 2016 = Dainius Razauskas-Daukintas. *Maironis – praamžės tradicijos dainius*. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2016.
Razauskas 2018 = Dainius Razauskas. Dvasinė Perkūno esmė. *Liaudies kultūra*, 2018, Nr. 2.
Razauskas 2020 = Dainius Razauskas. Sutvėrimas mintimi. *Naujoji Romuva*, 2020, Nr. 3.
Razauskas 2022 = Dainius Razauskas. Laisvės atžvilgiai: *pa(si)leisti* ir *at(si)leisti*. *Būdas*, 2022, Nr. 2.
Razauskas 2024 = Dainius Razauskas. Dangaus akmenys, uolos ir kalnai. *Būdas*, 2024, Nr. 6.
Razauskas 2025 = Dainius Razauskas. Dangiškos velnių užtvankos. *Būdas*, 2025, Nr. 1.
Sogyal 1989 = Sogyal Rinpoche. *Some Essential Advice on the Practice of Meditation*. Boston: Rigpa Fellowship, 1989.
Sogjalas 2011 = Sogjalas Rinpočė. *Tibetiečių gyvenimo ir mirties knyga*. Kaunas: Mijalba, 2011.
Suzuki 1991 = Daisetz Teytaro Suzuki. *An Introduction to Zen Buddhism*. Edited by Christmas Humphreys, foreword by C. G. Jung. London–Sydney: Rider Books, 1991 ($_1$1949).
Tarthang 1984 = Tarthang Tulku. *Knowledge of Freedom: Time to Change*. Berkeley: Dharma Publishing, 1984.
Trungpa 1988 = Chögyam Trungpa. *The Myth of Freedom and the Way of Meditation*. Edited by John Baker and Marvin Casper. Boston & London: Shambhala, 1991.
TŽŽ = *Tarptautinių žodžių žodynas*. Atsakingasis redaktorius A. Kvietkauskas. Vilnius: Vyriausioji enciklopedijų redakcija, 1985.
Vaižgantas R I = Vaižgantas. *Raštai*, I: *Vaizdai ir vaizdeliai*. Vilnius: Pradai, 1994.
Watts 2003 = Nigel Watts. *Meilės kelias: Įkvepianti sufijų mistiko Rumio gyvenimo istorija*. Kaunas: Mijalba, 2003.
Vydūnas 1990 = Vydūnas. *Raštai*, I. Vilnius: Mintis, 1990.
Vydūnas 1991 = Vydūnas. *Raštai*, II. Vilnius: Mintis, 1991.
Vydūnas 2006 = Vydūnas. *Žvilgis į gyvenimo gelmes*, I: *Gyvenimas – kelionė tobuluman*. Sudarytoja Rima Palijanskaitė. Klaipėda–Radviliškis: Litera, 2006.
VsLKPŽ = *Lietuvių kalbos palyginimų žodynas*. Sudarė Klementina Birutė Vosylytė. Vilnius: Mokslas, 1985.
VsPŽ = Klementina Vosylytė. *Palyginimų žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos institutas, 2014.

Абаев 1989 = Николай Вячеславович Абаев. *Чань-буддизм и культурно-психологические традиции в средневековом Китае*. Новосибирск: Наука, 1989.
Власова 2000 = Марина Никитична Власова. *Русские суеверия*. Санкт-Петербург: Азбука, 2000.
Горячева 1985 = Татьяна Витальевна Горячева. К этимологии восточнославянских метеорологических терминов. *Этимология 1983*. Москва: Наука, 1985.
Даль ПРН = *Пословицы русского народа: Сборник В. И. Даля*. Москва: Русский язык Медиа, 2004 ($_1$1862).
Журавлев 2005 = Анатолий Федорович Журавлев. *Язык и миф: Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу»*. Москва: Индрик, 2005.
РЭСЛ = *У истоков мира: Русские этиологические сказки и легенды*. Составление и комментарии О. В. Беловой, Г. И. Кабаковой. Москва: Форум–Неолит, 2014.
Топоров 2000 = Владимир Николаевич Топоров. К реконструкции балто-славянского мофологического образа земли-матери **Zemi̯a* & **Mātē* (**Mati*). *Балто-славянские исследования 1998–1999*. Москва: Индрик, 2000.
ХдВЗ = Иван Александрович Худяков. Великорусские загадки. *Этнографический сборник*, VI. Санктпетербург, 186.

"CLOUDS ARE OUR THOUGHTS" A MYTHO-POETIC METAPHOR AND ITS SPIRITUAL MEANING

Dainius RAZAUSKAS

This article continues from the previous two — "Heavenly Stones, Rocks, and Mountains" and "Heavenly Dams of Devildom." Those works explored mythopoetic imagery such as cloud stones, cloud rocks, and cloud mountains, with thunder appearing as stones rolling or crumbling in the sky and clouds as dams constructed by devils to block heavenly rain. All of these poetic motifs, in turn, carry a spiritual or internal significance, which is the focus of this article. These "cloud dams" symbolise the thoughts that crowd our minds, clog the soul's vital energy, obstruct its inner flow, and obscure heavenly light. In order to release, reanimate, and enlighten the soul, thunder — or the thunder god himself — must demolish these thought-dams and dispel the thought-clouds. In this way, an entire traditional "atmospheric psychology" unfolds, employing the heavenly phenomena as metaphors of inner life.

Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas
Antakalnio g. 6, LT-103008, Vilnius
E. paštas: dainius.razauskas@lnkc.lt

AKMENĖS KRAŠTO ŠVENTVIETĖS. 2017–2024 M. ŽVALGYMAI

Egidijus JARAMINAS, Vykintas VAITKEVIČIUS

Per pastarąjį dešimtmetį atliktos Akmenės krašto šventviečių paieškos ir pirmieji sukauptų duomenų tyrimai – reikšmingas visuomenės įsitraukimo į mokslinius tyrinėjimus rezultatas, sektinas kraštotyros pavyzdys. Apie tai dar labai mažai pasakota ir rašyta.

Straipsnyje apžvelgiami XIX–XX a. tyrinėjimai ir bendrinama tai, ką Akmenės rajone ir kaimyninių Mažeikių, Telšių, Šiaulių, Joniškio r. savivaldybių pakraščiuose pavyko rasti XXI a. pirmojoje pusėje. Žvalgytas apie 50 x 50 km dydžio arealas, kuriame buvo lokalizuotos 183 esamos, 90 sunaikintų šventviečių ir 93 vietos, turinčios jų požymių (dar 37 vietų lokalizuoti nepavyko). Tai milžiniškas žinių aruodas – lietuvių prigimtinės kultūros turtas, kurio vertė ateityje tik augs. Šiame straipsnyje pateikiamas tik vienas iš galimų sukauptų duomenų analizės būdų. Taikant kraštovaizdžio archeologijos metodologiją, kuriamas tam tikras erdvėlaikis – modelis, kuris parodo koreliaciją tarp Akmenės krašto šventviečių geografinio paplitimo ir jų chronologijos.

Reikšminiai žodžiai: baltų šventvietės, Žiemgala, Venta, Vadakstis, Akmenė, kraštotyra

2015–2016 m. vykusi Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos instituto ir Joniškio istorijos ir kultūros muziejaus ekspedicija Joniškio rajone turėjo reikšmingą tęsinį: remiant Prigimtinės kultūros institutui, V. Vaitkevičius kartu su talkininkais žvalgė Pakruojo rajono šventvietes, o E. Jaraminas pradėjo dirbti Akmenės krašte. Per kelerius metus Akmenė (tiesa, neapsiribota administracinėmis šio rajono savivaldybės ribomis) tapo vienu iš geriausiai išžvalgytų kraštų visoje Vakarų Lietuvoje, ir šios paieškos, šventviečių fiksacija, surinktų duomenų tvarkymas vis dar tęsiasi.

Kai prieš tris dešimtmečius spaudai buvo parengtas pirmasis Žemaitijos šventviečių sąvadas, Akmenės rajone buvo užfiksuotos 24 kalvos, akmenys, medžiai ir kai kurios kitos vietovės, susijusios su baltų religija arba iš baltų mitologijos kylančiais vaizdiniais (Vaitkevičius 1998: 275–289). Šiandien šis skaičius išaugęs daugiau kaip dešimt kartų. Tai lėmė ne kur nors archyvuose atrasti rašytiniai duomenys ar istorinės kartografijos šaltinių analizė, o jau keletą metų trunkantis kryptingas, kantrus ir nuoseklus kraštotyrinis darbas, žvalgymai viename krašte (Jaraminas 2023; 2024). Beje, tai nebuvo ir iki šiol nėra projektinis įsipareigojimas. Veikiau noras numelioruoto, ištuštėjusio, cemento dulkėmis apnešto krašto gyventojus supažindinti su baltų religijos paveldu, siekis grąžinti jiems dalelę giliosios – žiemgališkos – tapatybės.

Straipsnyje apžvelgiami ankstesni Akmenės krašto šventviečių tyrinėjimai, bendrinami 2017–2024 m. žvalgymų rezultatai (parengtas žemėlapis, pirminė statistika) ir nustatoma tam tikra šventviečių paplitimo Akmenės krašte atskirais priešistorės laikotarpiais ir istoriniais laikais koreliacija.

ANKSTESNIŲ TYRINĖJIMŲ APŽVALGA

1836 m. Žemaičių žemės tyrinėtojas, tuo metu dar jaunuolis Adomas Liudvikas Jucevičius (1813–1846) Peterburgo savaitraštyje paskelbė apie nepaprastą atradimą – senąją šventvietę teisėjui Martynui Urbonavičiui priklausančioje žemėje Kerežių kaime (Jucewicz 1836) (1 pav.). Akmenės krašte yra dvi gyvenamosios vietovės, vadinamos šiuo vardu. Tačiau Papilės seniūnijos Kerežių kaimo kaimynystėje yra ir Urbonaičių kaimas, kas paskatino A. L. Jucevičiaus aprašytos vietos ieškoti būtent šioje apylinkėje.

A. L. Jucevičius pasakoja, kad medžioklės metu atsidūręs Kerežiuose jis apstulbo: „Klonyje tekėjo upelė, o palei ją, kitoje pusėje, stūksojo keliolika akmenų, didelių, lygių, tvarkingai suguldytų“. Toliau straipsnyje aprašoma 14 akmenų eilė ir pasakojama, kad sutiktas senas valstietis juos vadino Deivių valdytojų akmenimis (orig. *Dejwas Walditoje*s) (Jucewicz 1836; Jucevičius 1959: 82–84).

2019 m. surinktais duomenimis, ant Kerežių ir Dilbyčių kaimų ribos, Avižlio ir kanalu dabar tekančio bevardžio upelio santakoje, iš tikrųjų būta vieno šalia kito stūksančių didelių riedulių.

XX a. antroje pusėje juos sunaikino melioratoriai, dabar šioje vietoje – niekuo dėmesio nepatraukiantis dirbamas laukas.

Antras senovės tyrinėtojas, į kurio akiratį pateko Akmenės krašto šventvietės – Mintaujos (dabar – Jelgavos) realinės mokyklos gamtos dalykų mokytojas, Kuršo literatūros ir dailės draugijos narys Edmundas Kriugeris (Edmund Krüger) (1836–1909). Moksleivis iš Snikerės dvaro (netoli Vegerių) jam papasakojo apie Lokavos kalną. Tad 1883 m. birželio 23 d. E. Kriugeris nuvyko į Snikerę ir didžiausios vasaros šventės išvakarėse buvo svetingai priimtas Strautmanų (Strautmann) šeimoje. Birželio 28 d. senovės tyrinėtojas atvyko prie Lokavos kalno (*Lehkaw-kalns*), su senu vadeliotoju vežimu, o iki jo likusį kelio galą su trimis bendražygiais nuėjo taku per šlapią pievą (Vasiliauskas 2015: 120–121).

Tų pačių metų rugsėjo 21 d. E. Kriugeris Kuršo literatūros ir dailės draugijos narių susirinkime skaitė pranešimą apie šios išvykos rezultatus. Iš jo santraukos sužinome, kad prieš 20 metų, t. y., tuoj po baudžiavos panaikinimo, šiaurės vakarinėje Lokavos kalno papėdėje apsigyveno sodybą čia įsirengę lietuviai. Jiems pradėjus iš pietvakarių pusės kasti žvyrą keliams tiesti, įvyko Lokavos kalno šlaito, taip pat aikštelės bei dalies išorinio ir vidinio pylimų griūtis (Die 705. Sitzung 1884: 52). Beje, archeologiniai E. Kriugerio žvalgymai nebuvo rezultatyvūs, ant kalno nebūta didesnių akmenų, neužfiksuota nė anglių. Tik iš vadeliotojo sužinota, jog maždaug prieš 20–25 metus Lokavos kalne pradėta arti, sėti, bet juodžemio – reikia suprasti, kultūrinio sluoksnio, – būta visai nestoro (Die 705. Sitzung 1884: 53).

Pirmą Lokavos kalno aprašymą lietuvių kalba, kartu su padavimais, parengė Pailiuose, netoli Kruopių, gimęs kun. Aleksandras Burba (1854–1898). Nors apie Lokavą jis, aišku, ir pats buvo girdėjęs, bet po aprašu nurodyta Vinco Čepučio, pateikėjo ar tautosakos rinkėjo, bendradarbiavusio su A. Burba, pavardė (Burba 1901). Kiek vėliau į keliautojų ir liaudies meno tyrinėtojų akiratį pateko Viekšnių apylinkių šventieji medžiai su koplytėlėmis – Kegrių pušis ir galimai Palnosuose augęs ąžuolas senolis (Jaczynowski 1902: 875; Brensztejn 1907: lent. XLI; Mašiotas 1914: 3) (2 pav.).

XX a. 3 dešimtmetyje Mažeikių apskrities senovės paminklus žvalgė Senovės pažinimo mėgėjų kuopos nariai. Iš pirmojo kuopos vadovo Vlado Punio 1926 m. liepos 31 d. laiško kpt. Petrui Tarasenkai matyti, kad jis su bendraminčiais archeologines, mitologines ir kitas kultūrinę reikšmę turinčias vietas lankė ir žinias apie jas

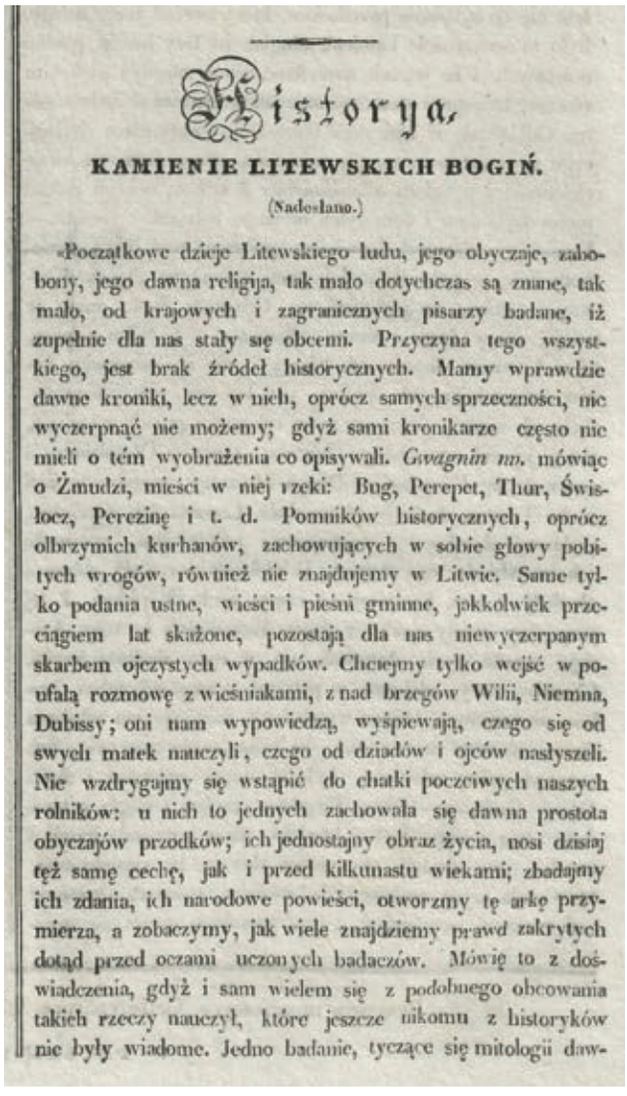

Historya.

KAMIENIE LITEWSKICH BOGIŃ.

(Nadesłano.)

«Początkowe dzieje Litewskiego ludu, jego obyczaje, zabobony, jego dawna religija, tak mało dotychczas są znane, tak mało, od krajowych i zagranicznych pisarzy badane, iż zupełnie dla nas stały się obcemi. Przyczyna tego wszystkiego, jest brak źródeł historycznych. Mamy wprawdzie dawne kroniki, lecz w nich, oprócz samych sprzeczności, nic wyczerpnąć nie możemy; gdyż sami kronikarze często nie mieli o tém wyobrażenia co opisywali. *Gwagnin* w. mówiąc o Żmudzi, mieści w niej rzeki: Bug, Perepet, Thur, Świsłocz, Perezinę i t. d. Pomników historycznych, oprócz olbrzymich kurhanów, zachowujących w sobie głowy pobitych wrogów, również nie znajdujemy w Litwie. Same tylko podania ustne, wieści i pieśni gminne, jakkolwiek przeciągiem lat skażone, pozostają dla nas niewyczerpanym skarbem ojczystych wypadków. Chciejmy tylko wejść w poufałą rozmowę z wieśniakami, z nad brzegów Wilii, Niemna, Dubissy; oni nam wypowiedzą, wyśpiewają, czego się od swych matek nauczyli, czego od dziadów i ojców nasłyszeli. Nie wzdrygajmy się wstąpić do chatki poczciwych naszych rolników: u nich to jednych zachowała się dawna prostota obyczajów przodków; ich jednostajny obraz życia, nosi dzisiaj tęż samę cechę, jak i przed kilkunastu wiekami; zbadajmy ich zdania, ich narodowe powieści, otworzmy tę arkę przymierza, a zobaczymy, jak wiele znajdziemy prawd zakrytych dotąd przed oczami uczonych badaczów. Mówię to z doświadczenia, gdyż i sam wielem się z podobnego obcowania takich rzeczy nauczył, które jeszcze nikomu z historyków nie były wiadome. Jedno badanie, tyczące się mitologii daw-

1 pav. A. L. Jucevičiaus straipsnio, skirto lietuvių deivių akmenims, antraštė (Jucewicz 1836: 105)

rinko, gavęs iš „Lietuvos archeologijos medžiagos“ kartotekos P. Tarasenkos kortelių nuorašus („vieną dalį tų Tamstos man duotųjų kortelių aš [V. Punis – aut.] daviau Tamstos bendradarbiui Stoniui Broniui“– VAK b. 53, l. 275v; plg. Vaitkevičius 2009: 66). Kaip tik B. Stonis 1925 m. lapkričio 15 d. laišku P. Tarasenkai išsiuntė išsamų Kesių Alkos kalno aprašą, schemą bei pluoštą padavimų (VAK b. 80, l. 61–62).

1928 m. Senovės pažinimo mėgėjų kuopos vadovu tapo Stasys Ličkūnas (1884–1944). Jis Mažeikiuose įkūrė muziejų, reiškėsi spaudoje, žvalgė senovės paminklus ir aktyviai bendradarbiavo su Valstybės archeologijos komisija (Ličkūnas 1934a; 1934b). XX a. 3 dešimtmetyje S. Ličkūnas jau buvo aprašęs daugelį Mažeikių apskrities piliakalnių, Alkos kalnais vadinamų šventviečių, laidojimo vietų (Ličkūnas 1926), o vėliau rūpinosi jų apsauga. „Žemiau šiame [sąraše] surašytas alkvietes, kai kurias po keletą sykių

2 pav. Viekšnių apylinkėse (spėjama, Palnosuose) augęs šventas ąžuolas. 1902 m. K. Moncevičiūtės nuotrauka (Brensztejn 1907: XXXIX)

aplankiau, pagal išgales surinkau žinias bei padavimus-pasakojimus“, – pažymėjo S. Ličkūnas, siųsdamas duomenis Valstybės archeologijos komisijai (1935: 232). Palyginimui, 1938 m. liepą jis rūpinosi paskutinio dar nenukirsto Kesių Alkos kalno ąžuolo išsaugojimu (VAK b. 80, l. 55).

1935 m. Valstybės archeologijos komisijos iniciatyva pradinių mokyklų mokytojai, kai kuriais atvejais ir miškininkai, kraštotyrininkai visoje Lietuvoje, taip pat ir Akmenės, Kruopių, Laižuvos, Mažeikių, Papilės, Vegerių, Viekšnių valsčiuose rinko vietovardžius ir archeologines, istorines žinias, tautosaką. Šiose Žemės vardų anketose – daug unikalių duomenų apie vėliau numelioruotus upelius ir pelkes, iškirstus miškus, nukastas kalvas, kitas neatpažįstamai pakeistas Akmenės krašto vietoves. Pavyzdžiui, Pranas Lazdauskas, Vėlaičių pradžios mokyklos mokytojas, Vegerių valsčiaus Kerėžių kaime užfiksavo trumpučio, šiandien kanalu paversto Alkupio (Kūlupio kair. intako) vardą, o Marija Misiukevičienė, jau sunykusio Laižuvos valsčiaus Žiopelių kaimo mokytoja, pastarojoje vietovėje paminėjo Barsdinės[1] pievą, kurioje būta didelio akmens. „Ir ant to akmens apie nakties 12 val. išeidaveęs (šiaučius) batsiuvys su didele barzda ir siūdavo batus“ (pasakojo Ona Mišeikienė, apie 35 m. amžiaus vietos gyventoja).

1 Matyt, turėtų būti Barzdinės (Aut.).

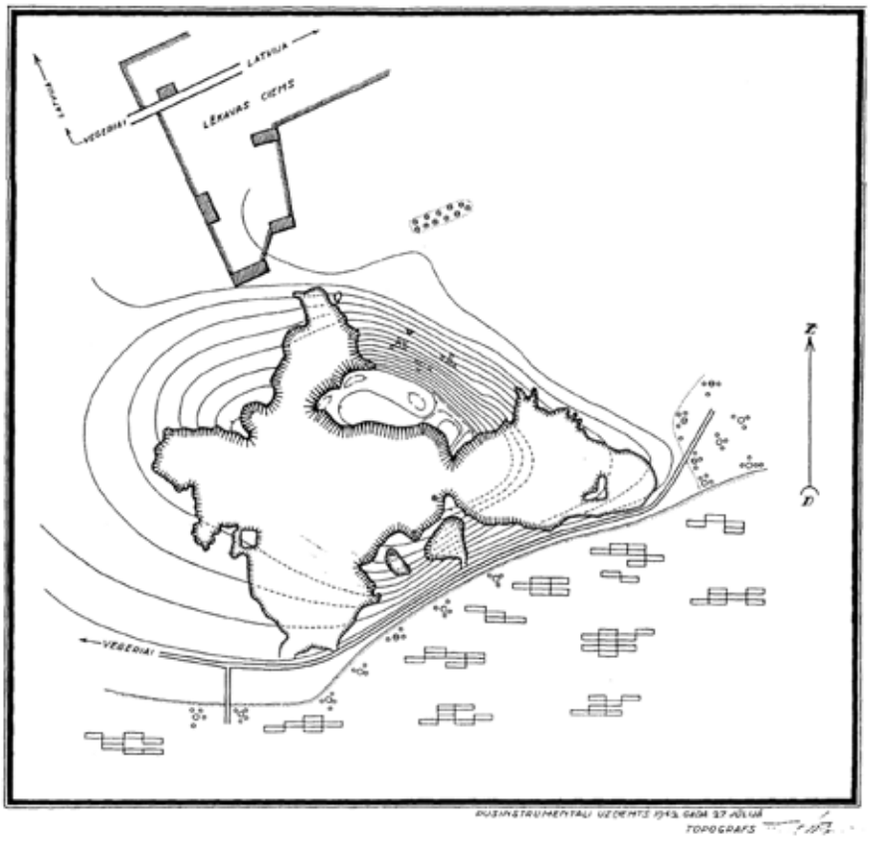

3 pav. Lokavos kalno, žalojamo žvyrduobių, topografinis planas. 1942 m. liepos 27 d. F. Vyksnos (F. Vīksna) brėžinys (Stepiņš 2003: 235)

Antrojo pasaulinio karo metais Žiemgalos piliakalnius inspektavusi latvių archeologo Peterio Stepinio (1914–1999) vadovaujama ekspedicija užsuko ir į Lietuvos pakraštyje esantį Kalnelį, taip pat Žagarę, Lokavą (Stepiņš 2003). Latvijos paminklų apsaugos valdybos topografas F. Vyksna parengė Lokavos kalno topografinį planą, kuris, kartu su aprašu, yra unikalus dokumentas, parodantis jau tuo metu labai apardytos ir toliau naikinamos šventvietės būklę (3 pav.).

1958 m. Vilniaus universiteto studentas Povilas Šemeta vėl aprašė Kesių Alkos kalną, pirmą kartą paminėjo Karpėnų bei Svirkančių akmenis su pėdomis, kaip gamtos ir kultūros paveldo vertybę tebesaugomą Žibikų mitologinį akmenį (AP). Po penkių metų Svirkančių akmenį pakartotinai fotografavo A. Kubilas (KPC PB ng. 4292, 4293), tačiau tai neužtikrino jo apsaugos, ir šiandien jokių žinių apie Svirkančių akmenį neturime.

Atskirai paminėtina 1964 m. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto ekspedicija į Naujosios Akmenės apylinkes, kur Bronislava Kerbelytė, Leonardas Sauka ir kiti, tuo metu savo akademinę karjerą tik pradedantys folkloristai, užrašė didelį pluoštą padavimų ir sakmių apie Lokavos kalną ir kai kurias kitas vietas (LTR 3665). Vėliau prie pasakojamosios tautosakos rinkimo svariai prisidėjo iš Viekšnių kilusi lituanistė Amelija Urbienė (1909–1997) (LTR 4722; 4881).

XX a. 8 dešimtmetyje, ieškodamas žiemgalių paveldo ir visapusiškai jį tirdamas, į Akmenės kraštą užsuko Žeimelio mokytojas ir kraštotyrininkas Juozas Šliavas (1975: 143–146; 1979: 26–27). Deja, žvalgomosios archeologų profesionalų ekspedicijos čia lankėsi tik epizodiškai, ir ataskaitose likę vos kelios žinutės apie Kesių Alkos kalną, Lokavos kalną, Palnosų ąžuolą senolį, Ramučių (Karpėnų) ir Žibikų mitologinius akmenis (Kulikauskas 1948: 11; Tautavičius 1967: 8–9, 10–11; Černiauskas 1971: 2, 3–4, 7).

Po Nepriklausomybės atkūrimo vienas iš šių eilučių autorių surinko po Lietuvos atminties institucijas išbarstytas žinias apie Akmenės krašto ir visos Žemaitijos senąsias šventvietes (Vaitkevičius 1998: 275–289). Svaresniu indėliu į jų tyrinėjimus laikytinas 2010–2011 m. atliktas Viekšnių apylinkių šventų pušų tyrimas (padedant istorikui ir dailėtyrininkui Povilui Šverebui), kurį lydėjo trijų dešimčių pušų žemėlapis bei sąrašas (Vaitkevičius 2013).

NAUJASIS ŠVENTVIEČIŲ SĄVADAS IR ŽEMĖLAPIS

2017 m. pavasarį Akmenės krašto šventviečių paieškų ėmėsi kitas šių eilučių autorius. Bemaž kiekvienas sutiktas vyresnis gyventojas, ilgesnį laiką Akmenės krašte dirbantis miškininkas, statybininkas ar buvęs melioratorius galėjo suteikti kokių nors žinių, pasidalyti senomis nuotraukomis arba nukreipti pas galbūt daugiau prisimenantį giminaitį, kaimyną, pažįstamą. Per susitikimus ir išvykas sukauptus duomenis reikėjo išskirstyti po aplankus, papildyti šventviečių, taip pat ir kitų kultūrinę, istorinę reikšmę turinčių vietų žemėlapį, esant reikalui, dar ir dar kartą sugrįžti prie garso įrašuose paminėtų detalių.

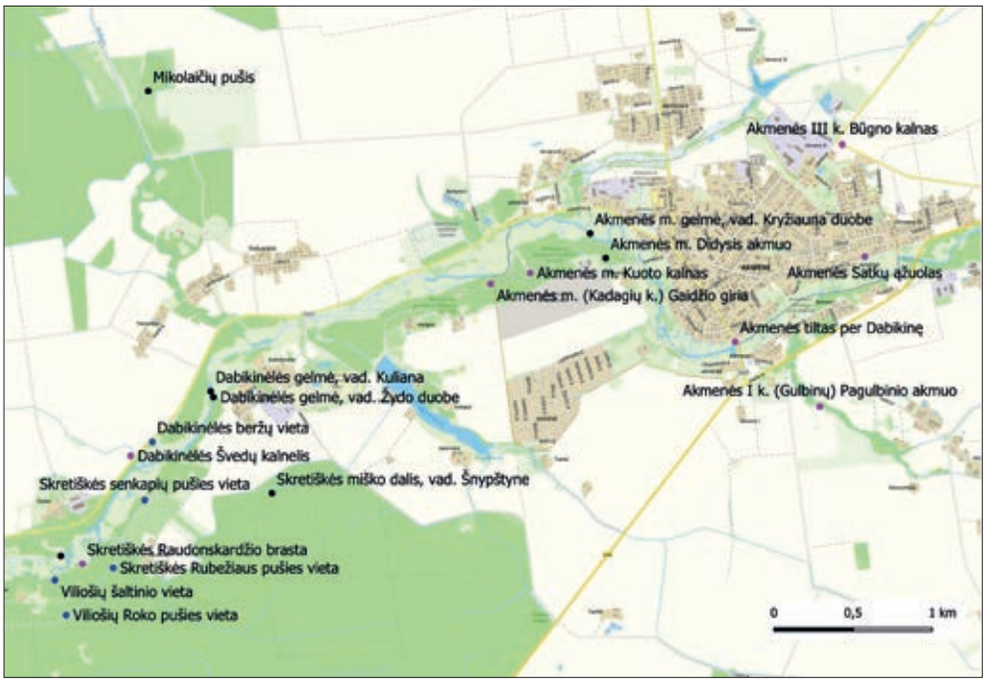

4 pav. Šventvietės ir šiuos požymius turinčios vietos Dabikinės pakrantėse ties Akmene. 2025 m. Autorių brėžinys

5 pav. Salomėja Žąsinienė stovi vietoje, iš kurios buvo išluptas Menčių kaimo mitologinis akmuo (žvelgiant iš pietų pusės). 2017 m. lapkričio 18 d. E. Jaramino nuotrauka

Iki tol Akmenės krašte buvo užfiksuotos kelios dešimtys šventviečių (tiksliai lokalizuotų – apie pusė). Pradėjus kryptingai dirbti – analizuoti archyvinius duomenis, kraštotyrininkų Bronislovo Kerio, Ritos Ringienės rankraščius, publikacijas spaudoje, bendrauti su vietos gyventojais, taip pat žinomais visuomenės ir kultūros veikėjais: Stanislovu Adomaičiu, Vytautu Almaniu, Leonardu Skėriu ir kitais, padėtis iš esmės pasikeitė. Paaiškėjo, kad šventviečių būta ne tik prie Ventos, Virvytės, Vadaksties, bet ir Dabikinės pakrantėse (4 pav.), apie Kamanas, daugelyje vietovių, esančių toliau nuo upių, numelioruotuose laukuose ir nuošaliuose miškų masyvuose. Be to, pastebimai išaugo šventviečių įvairovė – dabar užfiksuota ne tik daugelis pavienių medžių, bet ir miškelių, miškų dalių, išaugo mitologinius pavadinimus turinčių kalvų, pievų, ežerų, pelkių, upelių skaičius, užfiksuoti pirmieji šaltiniai, sietuvos (gelmės) upėse, akmenys su smailiadugniais dubenimis, šventviečių kompleksams priklausantys keliai ir takai.

Reikšmingą vietą naujajame Akmens krašto šventviečių sąvade užima ir mažos kaimų kapinaitės, kuriose, pildant apžadus, pastatyta kryžių, koplytėlių, tvorelių, neretai prisimenama, kad ten augę ir pušys su koplytėlėmis (šie medžiai ne visada išlikę). Ne visada aišku, ar tokiose apžadų vietose tikrai buvo laidojama, ar laidoti ten pradėta vėliau, nei buvo apsižadama, o galbūt turime kalbėti apie senąsias šventvietes, kuriose, įvedus krikščionybę, religinės praktikos įgavo naujas sinkretines formas. Ryškiausias pavyzdys – plačiai žinomi Kairiškių Apžadų kapeliai su šventosiomis pušimis. Nėra jokių duomenų, jog ten būtų buvę laidojama, nors vieta atrodo panašiai, kaip nedideli kaimo kapeliai.

Viso šio darbo, daugelio atradimų vertę didina tiksli vietų lokalizacija. Kartais tam užtenka žvilgtelėti į istorinius topografinius žemėlapius, o kartais, nukakus su vietos gyventoju prie šventos pušies kelmo arba išvilkto akmens duobės (5 pav.), tenka matuoti koordinates, o namuose tęsti duomenų analizę.

2017–2024 m. žvalgymai, su tam tikromis išimtimis, apėmė apie 50 x 50 km dydžio arealą visame Akmenės rajone, Mažeikių rajono rytiniame, Telšių rajono šiaurės rytiniame, Šiaulių rajono šiaurės vakariniame ir Joniškio rajono vakariniame pakraštyje. Jame pavyko lokalizuoti 183 šventvietes ir 93 vietas, turinčias tokių požymių (kai kurios iš šių vietų buvo užfiksuotos jau anksčiau, tačiau apie jas surinkti papildomi duomenys). Deja, dar 90 šventviečių yra sunykusios arba sunaikintos, o 37 vietos, šiandien nežinant tikslesnės esamos arba buvusios jų geografinės padėties, lieka gyvuoti tik pasakojimuose ir prisiminimuose, galbūt daugiau apie jas pavyks sužinoti ateityje (6 pav.).

Daugiausiai žinių surinkta apie medžius – jų net 133 (74 pušys, 37 ąžuolai, 15 liepų ir kiti

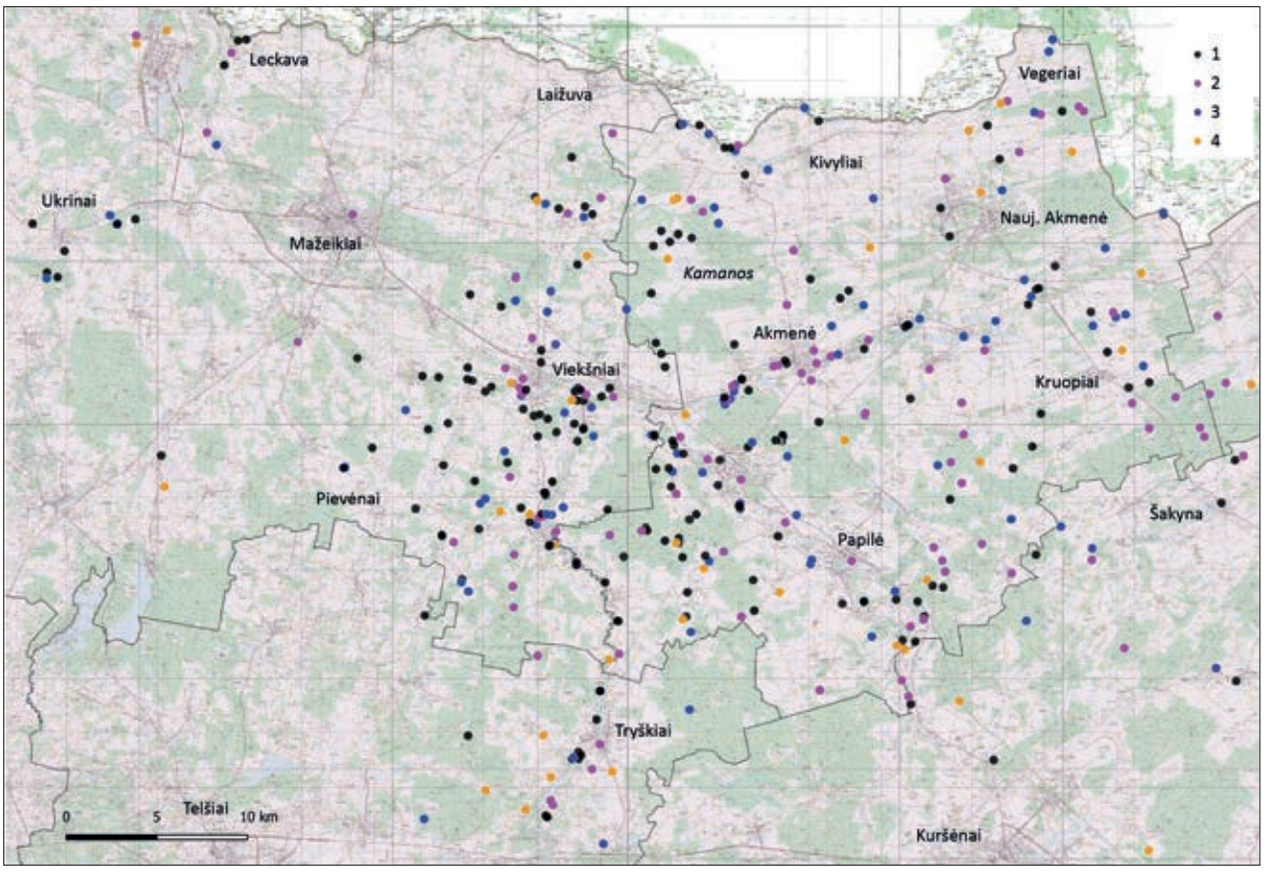

6 pav. 2017–2024 m. žvalgymų Akmenės krašte erdvė (1 – lokalizuotos šventvietės, 2 – vietos, turinčios tokių požymių, 3 – sunykusios arba sunaikintos šventvietės, 4 – nelokalizuotos vietos, pažymėtos kaimo tikslumu). 2025 m. Autorių brėžinys

pavieniai medžiai), taip pat apie akmenis (80), kalvas (46), upes ir upių dalis, upelius (41), šaltinius (30), pelkes, durpynus ir jų dalis (27), senkapius ir kaimo kapelius (17), gyvenamąsias ir kitas vietoves, kurios turi mitologinius pavadinimus, arba apie jas pasakojami atitinkami padavimai (13), miškelius, miškus ir jų dalis (11), ežerus ir ežerėlius (10), pievas ir lankas (7), kelius ir takus (3), daubas (2). Tačiau detali Akmenės krašto šventviečių klasifikacija nėra šio straipsnio uždavinys, juo labiau, kad žvalgymai tęsiami ir duomenys toliau tikslinami. Be to, klasifikacijai ir statistikai svarbu sukaupti žinias apie visus šventvietes sudarančius elementus.

Suprantama, kruopščias ir nuoseklias šventviečių paieškas reikėjo pradėti gerokai anksčiau ir dar platesniu mastu. Tačiau net ir dabar, įpusėjus XXI a. 3 dešimtmečiui, vieną iš šių eilučių autorių – kraštotyrininką iš Akmenės – lydi sėkmė. Žemės vardų ir vietų atmintį išsaugoję pateikėjai savo gimtuose kaimuose ar kitose jiems pažįstamose vietovėse neretai nurodo net ne vieną, o dvi–tris ir daugiau vietų, susijusių su baltų mitologijos vaizdiniais. Ypač vertingi atradimai – beveik arba visai sunykusiuose kaimuose, dideliuose miškų masyvuose, kur lokalizuotos šventvietės kartais sudaro unikalius židinius. Pavyzdžiui, Velniakeliu vadinamas Purvių miško kelias (apie 0,4 km ilgio) riečia nedidelį lanką Velnio vardu vadinamos pelkės rytiniu pakraščiu. Šiaurėje šis kelias dabar baigiasi T formos sankryža, bet vos už 0,15 km nuo jos (taip pat į šiaurę) auga dvi pušys senolės, iš kurių viena vadinama Didžiąja, arba Velnio pušimi (7 pav.).

AKMENĖS KRAŠTO ŠVENTVIEČIŲ ERDVĖLAIKIS

Baltų šventviečių tradicijų tyrinėjimai, ieškant jų etninių, kultūrinių, istorinių dėmenų, prasidėjo prieš kelis dešimtmečius (plg. Urbanavičius 1977; 1994; Urtāns 1978; 1993; Vaitkevičius 2003) ir vyravo, kol nebuvo išmėgintos kraštovaizdžio archeologijos, fenomenologijos, religijotyros metodologijos (plg. Vaitkevičius 2016). Pastaraisiais metais pasiūlyta atsisakyti bandymų šventvietes datuoti ir skirstyti į laikotarpius (iki ir po krikščionybės įvedimo). Andrius Kaniava pasiūlė derinti fenomenologijos ir religijos sociologijos prieigas, t. y., atsiribojus nuo išankstinių nuostatų apie šventvietės amžių ir turimų šaltinių

7 pav. Purvių miške, kartu su Egidijumi žvalgant Velniakelį (žvelgiant iš pietų pusės). 2019 m. rugsėjo 20 d.
V. Vaitkevičiaus nuotrauka

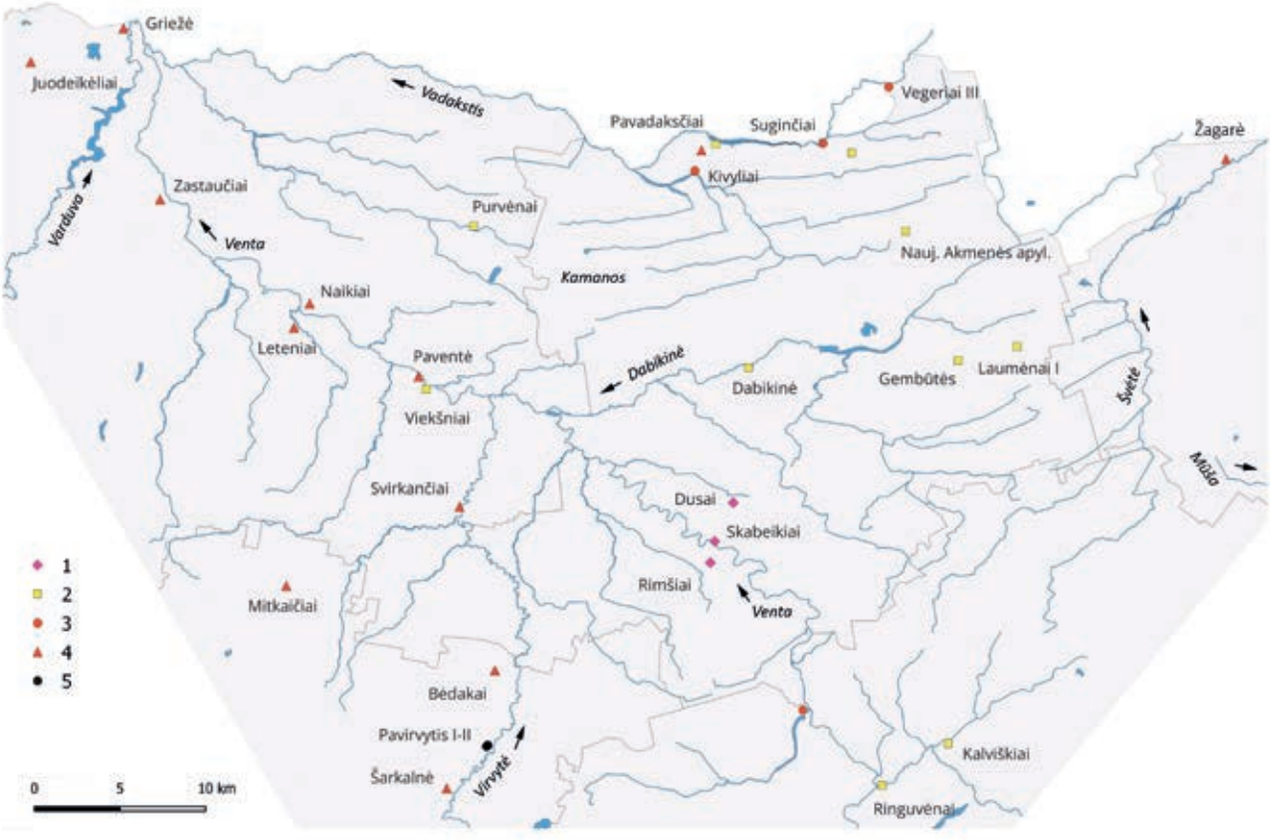

8 pav. Akmens krašto archeologinių radaviečių, laidojimo vietų ir šventviečių žemėlapis. III tūkst. pr. m. e. – pirmųjų mūsų eros amžių laikotarpis (1 – Laivinių kovos kirvių radavietės; 2 – Bronzos amžiaus metalinių kirvių ir pjautuvėlio radavietės; 3 – Senojo geležies amžiaus dirbinių radavietės; 4 – Senojo geležies amžiaus pilkapiai; 5 – Akmenys su duobutėmis). 2025 m. Autorių brėžinys

patikimumą, kelti klausimą, kaip šventvietė pasireiškia dabarties žmonių sąmonėje. Įvertinti tiek šventvietės veikimą socialiniame kontekste, tiek bendruomenės poveikį šventvietės sampratai. Esą taip šventvietė galėtų būti sugrąžinta į savąjį istorinį kontekstą (Kaniava 2019).

Akmenės krašto šventviečių skaičius šiandien toks didelis ir duomenų apie daugelį iš jų surinkta tiek daug, kad galima pradėti visapusiškus tyrinėjimus, pasirenkant bet kurią iš aukščiau paminėtų metodologijų. Tačiau mes, remdamiesi sukaupta patirtimi, pirmą kartą mėginsime sukurti tam tikrą erdvėlaikį – modelį, parodantį koreliaciją tarp Akmenės krašto šventviečių paplitimo ir jų chronologijos. Metodologiniu požiūriu, tai kelias, prasidedantis nuo duomenų analizės kultūriniame ir istoriniame kontekste, remiantis kraštovaizdžio archeologijos metodologija, ir vedantis prie šventybės sampratos šiuolaikiniame kraštovaizdyje. Būtent tokius klausimus kelia šventi medžiai – pati gausiausia, o amžiumi bene jauniausia šventviečių grupė.

VĖLYVOJO AKMENS AMŽIAUS LAIKOTARPIUI (III tūkst. pr. m. e.) būdingų laivinių kovos kirvių radavietės nedaug nutolusios į pietus ir į šiaurę nuo Papilės (8: 1 pav.). Mums reikšmingas ne tik šis geografinis dėmuo, bet ir kirvių radimo aplinkybės. Pirmasis 1969 m. į Papilės S. Daukanto vidurinės mokyklos kraštotyros muziejų patekęs dailus 13 cm dydžio gludintas akmeninis kirvis apskrita pentimi, turintis išraiškingą movą, remiantis inventorine knyga, buvo rastas Rimšių kaimo durpyne (9 pav.), antrasis, 10 cm dydžio gludintas akmeninis kirvis – Ventos pakrantėje, Skabeikių kaime (Salatkienė 2004: 53–56)[2]. Trečiojo laivinio kovos kirvio dalies radimo aplinkybės Dusų kaime tiksliau nežinomos (Lietuvos 1974: 121, Nr. 259: 2), o dirbinys iš muziejaus vėliau, deja, dingo.

Akmeninių kirvių, taip pat ir molinių puodų aukojimas į šlapynes, atvirus vandens telkinius šiuo priešistoriniu laikotarpiu Šiaurės ir Vakarų Europoje buvo plačiai žinomas reiškinys (plg. Bradley 2005: 135–138). Tyrinėtojai sutaria, jog tokiu būdu paaukoti kirviai dažnai būdavo atgabenti iš svetur, įgyti mainų keliu, ir, matyt, jie turėjo simbolinę reikšmę (Larsson 2009: 70; plg. Piličiauskas 2018: 159–160).

9 pav. Rimšių durpyne rastas kirvis. Papilės S. Daukanto gimnazijos kraštotyros muziejus (inv. numeris 333). V. Vaitkevičiaus nuotrauka

BRONZOS AMŽIAUS (II–I tūkst. pr. m. e.) metalinių dirbinių radavietės gana tolygiai paplitusios visame mūsų nagrinėjamame areale (8: 2 pav.). Tuo priešistoriniu laikotarpiu dar buvo gaminami bei naudojami ir akmeniniai dirbiniai, tačiau būtent metalinių – retų ir itin brangių – dirbinių radavietes pirmiausiai siejame su šventvietėmis. Palyginimui, 1898 m. Kalviškių dvaro (Šiaulių r., Kuršėnų sen.) pelkėje, matyt, ją sausinant, buvo rasti du beveik vienodi, 23–24 cm dydžio bronziniai kirviai, datuojami 1300–1100 m. pr. m. e.; 1937 m., kasant Pusupio upelio kanalą, Gembūčių kaime (Akmenės r., Kruopių sen.) surastas 19 cm dydžio bronzinis pjautuvas, būdingas 850–550 m. pr. m. e. laikotarpiui (Lietuvos 1974: 214, 215; Merkevičius 2011: 56, 63–64).

Ir bronzos amžiaus metalinių dirbinių aukojimo paprotys užkasant juos žemėje, skandinant šlapynėse ir atviruose vandens telkiniuose žinomas visoje Europoje. Bronzos amžiuje metalurgija reikalavo ypatingų žinių ir gebėjimų, nenuostabu, kad šį darbą lydėjo apeigos. Negalima atmesti galimybės, jog dalį metalinių dirbinių su liejimo siūlėmis, kitomis gamybos žymėmis, net nepradėję jų naudoti, paaukojo patys metalurgai (išsamiau žr. Bradley 2000: 47–60). Kita vertus, minėti dirbiniai galėjo būti paaukoti ir tokiu būdu išimti iš apyvartos, norint apsaugoti ypatingas jų galias. Tokios aukos galėjo būti skiriamos dievybėms ir (arba) mirusiems (Bradley 2017: 142–150)[3].

Agnė Čivilytė teigia, kad baltų kraštuose ankstyvajame metalurgijos laikotarpyje metaliniai dirbiniai buvo skandinami pelkėse, užkasami vandens telkinių pakrantėse, upių santakose. Tai buvo

2 Petrografiniu požiūriu šiuos dirbinius kruopščiai ištyrė prof. Algirdas Gaigalas (2004: 66, Nr. 333; 87, Nr. 2).

3 Reikšmingas faktas, jog 1300–1000 m. pr. m. e., augant Reino upėje paskandintų metalinių dirbinių skaičiui, proporcingai mažėjo dedamų į kapus tokių dirbinių skaičius (Bradley 2017: 150–156).

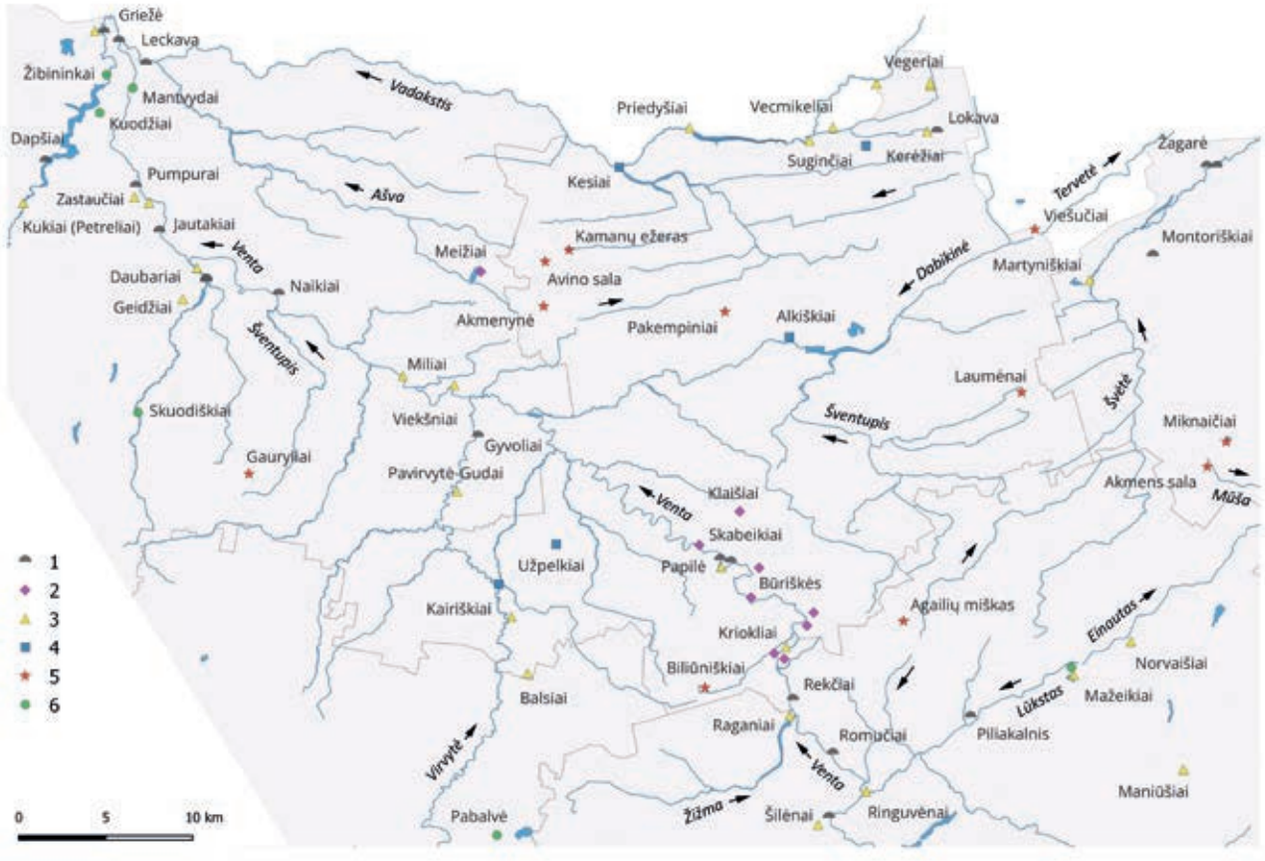

10 pav. Akmens krašto archeologinių radaviečių, piliakalnių, laidojimo vietų ir šventviečių žemėlapis. V–XII a. laikotarpis (1 – Piliakalniai; 2 – Viduriniojo ir vėlyvojo geležies amžiaus radavietės; 3 – Viduriniojo ir vėlyvojo geležies amžiaus plokštiniai kapinynai; 4 – Šventvietės su žodžiu alka arba šaknimi *alk-* pavadinimuose; 5 – Šventvietės takoskyriniuose ruožuose; 6 – Ritinio formos akmenys su plokščiadugniais dubenimis). 2025 m. Autorių brėžinys

pavieniai dirbiniai, rečiau du ar trys, bet paprastai jie būdavo tos pačios rūšies (kaip du Kalviškiuose rasti kirviai). Maždaug nuo 1100 m. pr. m. e. aukojimo tradicija keitėsi: dažnai vienu metu buvo aukojami skirtingos rūšies dirbiniai, jie neretai buvo dedami į molinius puodus, laužomi, tad pasitaiko ir žaliavos gabalų bei metalo atliekų (Čivilytė 2014: 158–159). Tokiame kontekste reikėtų vertinti Suginčių kaimo (Akmenės r., Nauj. Akmenės sen.) dirbamuose laukuose rastą sulaužyto, sudaužyto kirvio dalį (Petrauskas ir kt. 2019: 503).

Žinios apie bronzos amžiaus metalinių dirbinių radavietes Akmenės krašte reikšmingos ir kitu požiūriu. Atkraštinis įtveriamasis kirvis buvo aptiktas sausinant Laumėnų kaimo pelkes (Akmenės r., Kruopių sen.); įmovinis kirvis – po akmeniu sunykusio Pavadaksčių kaimo (Akmenės r., Nauj. Akmenės sen.) kapeliuose, vadinamuose Varnų vardu (Lietuvos 1974: 216, 217)[4]. Dar vienas, deja, neišlikęs bronzinis kirvis XX a. pradžioje buvo rastas ant Purvėnų (Mažeikių r. ir sen.) Raganų kalnelio (VAK b. 53, l. 157). Tyrinėtojams žinoma, kad bronzos amžiaus šventvietės neretai naudotos kelis ir net keletą šimtų metų (plg. Bradley 2000: 51–54).

Laumėnų gyvenamosios vietos pavadinimas rodo, kad pelkės, kuriose aukota bronzos amžiuje (apie 1300–1100 m. pr. m. e.), tam tikrą sakralinę reikšmę turėjo net iki mūsų laikų. Apie Pavadaksčių Varnų (Varneckio) kapelius pasakojama, kad čia stovėjo medinė bažnytėlė, kuri kitados buvo pervežta į Klykuolius. Vieta apardyta sovietinės okupacijos metais, iki šiol archeologų netyrinėta. Kokio didumo buvo akmuo, po kuriuo aptiktas 850–700 m. pr. m. e. datuojamas bronzinis kirvis, ir ar tas riedulys turėjo kokią nors ypatingą žymę, deja, neužfiksuota. Radavietė Purvėnų kaimo Raganų kalnelyje taip pat byloja apie tos vietos reikšmę nuo bronzos amžiaus iki naujausių laikų.

SENAJAME GELEŽIES AMŽIUJE (I–IV a.) Akmenės krašto gyventojai tarytum sąmoningai pasitraukė iš miškingų ir pelkėtų vietovių apie Kamanas, Akmenę, Laumėnus. Visos šio laikotarpio radavietės, pilkapiai, apjuosti akmenų vainikais, taip pat du akmenys su duobutėmis, telkiasi apie

4 Į VDKM inventorinę knygą, matyt, per klaidą buvo įrašyta, jog kirvis rastas Žadeikiuose (Mažeikių r., Sedos sen.) (išsamiau žr. Merkevičius 2011: 100).

didžiąsias upes: Virvyte žemyn iki santakos su Venta ir Ventos pakrantėmis nuo Viekšnių iki pat Griežės, esančios pasienyje su Latvija. Antras panašus telkinys yra Vadaksties vidurupyje; trečiasis galėjo būti apie Žagarę prie Švėtės (8: 3–5 pav.).

Pirmaisiais mūsų eros amžiais visuose baltų kraštuose fiksuojami kultūriniai, socialiniai, religiniai, ūkiniai pokyčiai, kuriuos lėmė nauji gyvensenos modeliai, vietinės geležies gavyba ir gamyba, gyvas prekybinių ryšių tinklas, laidojimo tradicijų kaita ir kiti veiksniai (Michelbertas 1986: 199–222; Bliujienė 2013: 322–330). Svarbu pabrėžti, kad Akmenės krašte įvykusios gyvenamųjų, laidojimo vietų slinktys buvo ilgalaikės ir lėmė vėlesnę geležies amžiaus kultūrinio kraštovaizdžio raidą.

VIDURINIAME (V–VIII a.) ir VĖLYVAJAME GELEŽIES AMŽIUJE (IX–XII a.) prie didžiųjų upių ir jų intakų pastebimai išaugo piliakalnių ir plokštinių kapinynų skaičius (10: 1, 3 pav.)[5]; išryškėjo dvi žiemgalių genties žemės. Apie Vadakstį būta pietinio Duobenės žemės pakraščio, o apie Ventą – nedidelės savarankiškos žemės, kurios istorinis pavadinimas šiandien nežinomas (Vasiliauskas 2007: 35, 1 pav.; 2008: 294, 101 pav.; Petrauskas 2024). Paminėtinas pastarojoje žemėje, ariamame lauke netoli Gyvolių piliakalnio, rastas XI–XII a. dvylikos nukaltų sidabro lydinių lobis (Duksa 1981: 102).

Atskiro dėmesio vertas t a r p dviejų minėtų žiemgalių žemių buvęs 12–28 km pločio negyvenamas, iki šiol miškingas, pelkėtas ruožas. Šiaurės vakaruose jis prasideda Vadaksties žemupyje, į šiaurę nuo Mažeikių miesto, ir tęsiasi pietryčių kryptimi, per Kamanas, iki pat Šiupylių, lyg koks koridorius tarp Švėtės ir Ventos (10 pav.). Manytina, apie I–XIII a. su šia dykra buvo siejami baltų religijos ir mitologijos vaizdiniai apie kitą – dievų ir (arba) mirusiųjų gyvenamą pasaulį. Būdinga, kad tokių dykrų ribos tarp genčių ir žemių per šimtmečius nekito, ten būta šventviečių (Žulkus 1989; 1993; Vaitkevičius 1998: 11–14). Apie Kamanų aukštapelkę, Pakempinių durpyną, Laumėnų pelkes pasakojami padavimai apie nuskendusius miestus su bažnyčiomis, pasirodančias vandenų deives. Tokiame kontekste lengvai suprantamas ir Šventupio, Dabikinės kairiojo intako, pavadinimas: kaip ir daugelis kitų Šventupių, jis bus buvęs simboline, šventa riba tarp apgyvendintų teritorijų (Vaitkevičius 2003: 161–162).

Šventviečių užfiksuota ir ten, kur prasideda didžiosios upės, tokios kaip Mūša (Akmens salos ir Miknaičių ežero šventvietės), upių baseinus skiriančiuose ruožuose Biliūniškėse (Juodoji pelkė), Gauryliuose (Paskverblio pelkė), Mažeikių kaime (Šiaulių r., Gruzdžių sen.; šventvietė prie akmens su plokščiadugniu dubeniu), Viešučiuose (Tervetės akimi vadinamas šaltinis). Šis kontekstas padeda suprasti Agailių miško šventvietę. Padavimų apie ją nuotrupose – prisiminimai apie akmenį su pėda; šventu galėjo būti laikomas ir akmenį supęs miškas ar jo dalis. Gi krikščionybės laikais ten buvo pastatyta koplyčia, vežami apžadų kryžiai ir pasakojama apie patirtas malones.

Tai, kad žinomi archeologijos paminklai paplitę netolygiai, galima paaiškinti detalių tyrimų stoka, skirtingo masto žvalgymais. Daugelį metų dėmesio stokojo ir Akmenės kraštas, tačiau nuo 2017 m. čia sėkmingai dirba dr. Gedimino Petrausko vadovaujami, Arūno Ostrausko globojami archeologai. Tenka patvirtinti faktą, jog dauguma radaviečių, taip pat neabejotinų priešistorinių laidojimo vietų, kurias minėtajai ekspedicijai jau pavyko užfiksuoti (žr. Petrauskas 2018; Petrauskas ir kt. 2019; Petrauskas, Piličiauskas 2020), yra prie Vadaksties arba prie Ventos. Užfiksuotos tik dvi radavietės dykroje, ir abi jos sietinos su baltų religija.

Avino saloje, Kamanų aukštapelkėje, atsitiktinai rasti du įmoviniai ietigaliai ir du kirviai, būdingi X–XII a., o prie netoli esančio Meižių ežero – susilydžiusių, IX–XIII a. datuojamų žalvarinių papuošalų dalys. Tai unikalus liudijimas, kad net tokios nuošalios ir sunkiai prieinamos vietos, kaip Avino sala, kitados buvo lankomos ir čia buvo atliekamos apeigos[6].

Radavietė prie Meižių ežero – čia pat teka ir prosenovinį Ašvos pavadinimą turinti upė – patvirtina, kad žinia apie apeigas Kamanų šventvietėje nėra atsitiktinė. Susilydę Meižių papuošalai iš pirmo žvilgsnio primena degintinių kapų medžiagą, o artimiausia vieta, kur tokių radinių rasta – už 15 km į pietus esantis Pavirvytės (Gudų) kapinynas[7]. Kita vertus, tai gali būti ir aukojimo prie ežero arba į ežero vandenis vieta. Taip visai kitoje šviesoje sušvinta vienas iš apie Meižių ežerą pasakojamų padavimų – prie ežero sudegintos raganos Meižienės pelenai esą buvo paleisti į ežerą:

> Pasakojama, kad tas ežeras yra atkeliavęs iš Burokiškės pelkių, kurios yra prie Viekšnių miesto. Seniau ten buvęs ežeras, o čia, Meižių eže-

5 Žinoma, dalis piliakalnių galėjo būti apgyvendinti dar pirmaisiais mūsų eros amžiais.

6 Archeologiniai tyrimai dar neatlikti, tad kalbėti apie apeigų pobūdį dar sunku.

7 Atskirą šio žiemgalių kapinyno dalį sudaro degintiniai kuršių kapai.

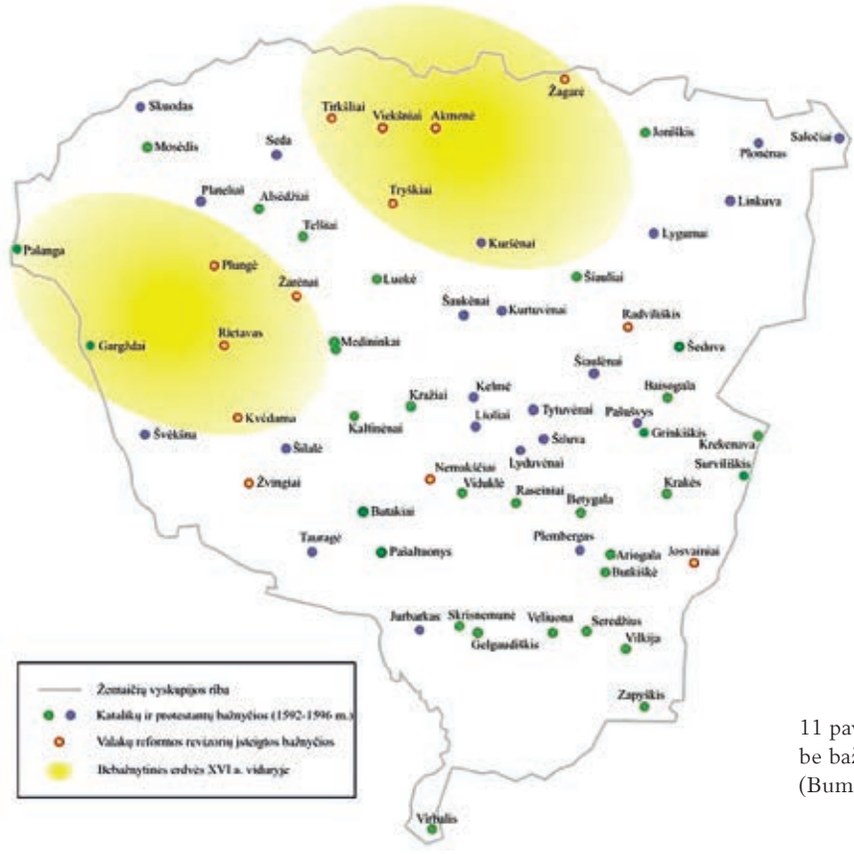

11 pav. Žemaičių vyskupijos erdvės be bažnyčių XVI a. antroje pusėje (Bumblauskas 2014: 164)

ro vietoj, buvusi pieva. Čia šiltą vasaros dieną grėbėjos grėbusios šieną. Joms grėbiant, atjojęs nepažįstamas raitelis ir perspėjęs bėgti, nes čia atkeliausiąs ežeras. Tris kart perspėtos jos nesitraukė. Tuomet pamatė didžiausią debesį, atkeliaujant iš pietų pusės, iš kurio pradėjo smarkiai piltis vanduo, kad šios nespėjo nė pabėgti, ir liko tam ežere. Taip čia atsiradęs ežeras, o ten, iš kur atkeliavo, paliko tik pelkė.

Vardą ežeras gavęs nuo piktos raganos Meižienės, kuri gyvenus prie ežero. Žmonės ją už blogus darbus sudeginę ant laužo prie to ežero, o pelenus paleidę į ežerą plaukti (*P.* Krasauskienė, apie 70 m., Viekšnių valsč. *U.* A. Samuolytė, 1935 m. – LŽV: Meižių k., Viekšnių valsč., Mažeikių apskr.; plg. Balys 1949: 84–85).

Tačiau ne visos priešistorinės šventvietės buvo dykroje tarp dviejų žiemgalių žemių. Su prie Vadaksties ir Ventos apgyvendintomis vietovėmis, ten užfiksuotais piliakalniais ir laidojimo paminklais siejamos Suginčių, Kesių, Kairiškių, su tam tikromis išlygomis ir Užpelkių kaimo šventvietė, visos turinčios pavadinimus su žodžiu *alka* „šventas miškelis; aukojimo vieta; auka“. Išimtį sudaro Alkiškiais vadinama gyvenamoji vietovė (10: 4 pav.) prie Dabikinės upės, kurioje geležies amžiaus radinių iki šiol neužfiksuota, tačiau tikėtina, kad ateityje jų ten bus aptikta.

Platesnio masto tyrinėjimų dar laukia žvyrduobių apardytas Lokavos kalnas (plg. Kliaugaitė 2018). Atsižvelgiant į jo padėtį kraštovaizdyje, daugelį padavimų ir sakmių, iki XX a. vidurio gyvavusią sueigų ir švenčių tradiciją, negalima atmesti galimybės, jog jau baltų religijos laikais tai buvo ne vien gynybinis, administracinis, bet ir religinis centras. Beje, pastaraisiais metais Lokavos kalno prieigose buvo rasta XIV a. būdingo lietuviškojo ilgojo dalis[8].

LIETUVOS DIDŽIOSIOS KUNIGAIKŠTYSTĖS LAIKOTARPIO pradžia paženklinta kovų su Livonijos ordinu. 1289–1290 m. krito paskutinės žiemgalių pilys Raktė (stovėjusi viename iš dviejų Žagarės piliakalnių) ir Sidabrė (lokalizuojama Kalnelio kaime prie Joniškio). Likę gyvi žiemgaliai traukėsi į Lietuvą, daugelį jų priešas išvarė į Livoniją (išsamiau žr. Baranauskas 2014: 8; 2022: 43–62). Istoriografijoje taip pat daug dėmesio skirta dviem 1348 m. karo žygiams į Šiaulių žemę, kurių maršrutai galbūt vedė ir per Akmenės kraštą, pro Kruopių apylinkėse tekantį Šventupį (*beke Swente*) (Salys 1930: 35; Gudavičius 1988; Jurgaitis 2005: 72–73).

XIV–XVI a. Žiemgala buvo netolygiai apgyvendinta (Ostašenkovienė 2005: 16, 1 pav.; Vasiliauskas 2009: 5, 1 pav.). Šio laikotarpio antros pusės laidojimo paminklai Akmenės krašte telkiasi apie Vadakstį (Judrelių, Kerėžių, Kivylių, taip pat

8 A. Ostrausko žodinė informacija.

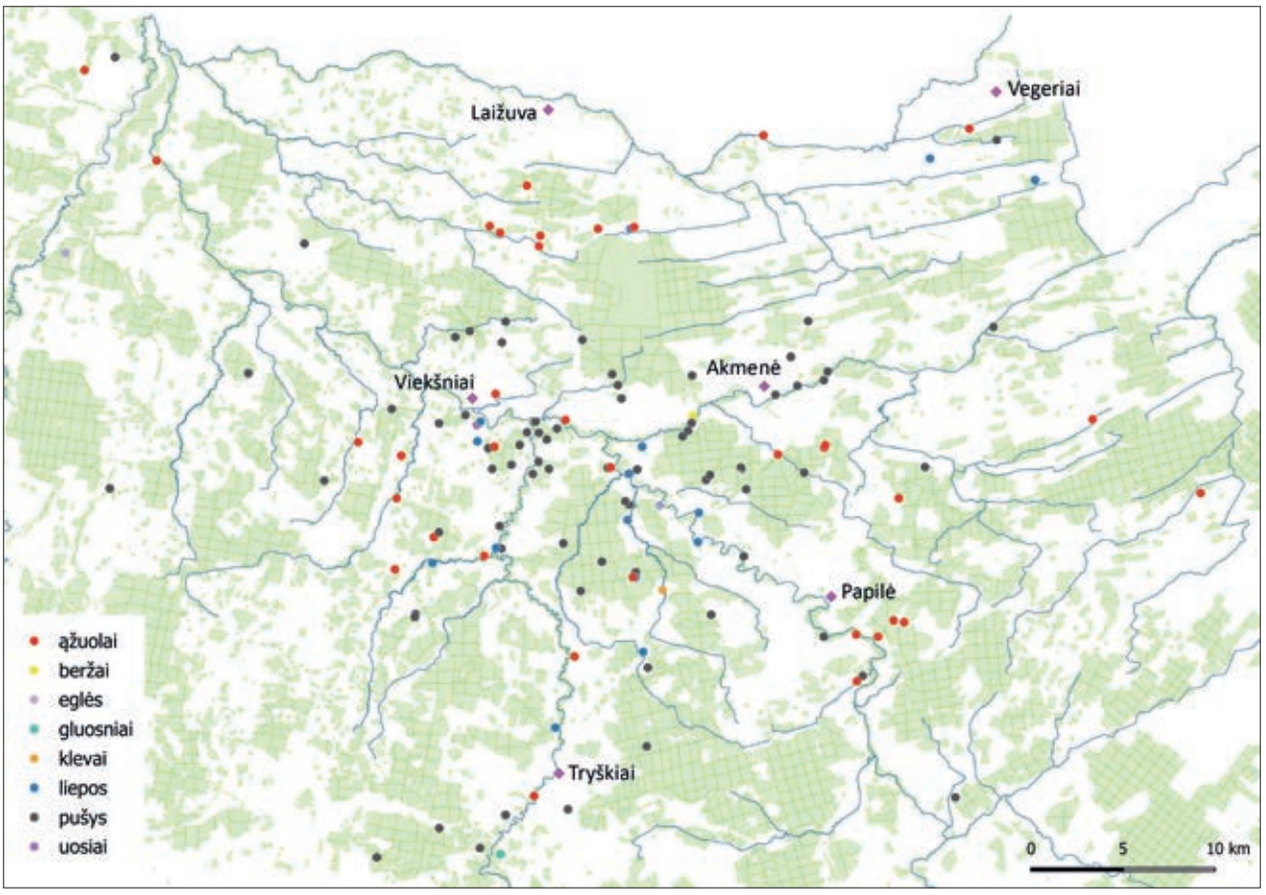

12 pav. Akmenės krašte užfiksuoti šventi medžiai (esantys, išvirtę arba nukirsti, nelokalizuoti – visi viename žemėlapyje). 2025 m. Autorių brėžinys

naujai surasti Kesių senkapiai) ir prie Ventos bei Virvytės (Palnosų, Papilės, Pavirvytės (Gudų), Ringuvėnų, Šiliškių senkapiai). Tai yra tie patys arealai, kur viduriniajame ir vėlyvajame geležies amžiuje plytėjo mums jau pažįstamos žiemagalių žemės. Pirmoji didesnė gyvenvietė, XVI a. įsikūrusi dykros ruože tarp jų – tai Akmenė.

E. Vasiliausko žodžiais tariant, platesnio masto lietuviškosios Žiemgalos apgyvendinimas XVI a. pirmoje pusėje artėjo į pabaigą. Vakarų aukštaičių šiauliškių patarmė, kurios arealas apima Duobenės žemės pietinę dalį, žiemgalių žemę Ventos pakrantėse, taip pat Žagarę ir Joniškį, byloja, kad į miškingą ir pelkėtą, tik kur ne kur gyvenamą kraštą prie Ventos, Dabikinės, Vadaksties, Švėtės ir Mūšos daugiausia gyventojų persikėlė iš pietų (Vasiliauskas 2009: 10). Tačiau bažnyčių tinklo tyrinėjimai atskleidžia, kad iki pat XVI a. pabaigos Akmenės kraštas buvo vienas iš dviejų didelių Žemaitijos arealų, likusių be bažnyčių (11 pav.).

Istoriografijoje vieningai sutariama tik dėl 1596 m. Akmenės parapinės katalikų bažnyčios fundacijos, o XVI a. antroje pusėje–XVII a. pirmoje pusėje pastatytų bažnyčių Laižuvoje, Naujojoje Žagarėje, Šiupyliuose, Tirkšliuose, Tryškiuose, Viekšniuose tiksliam datavimui duomenų dar trūksta (Błaszczyk 1993: 164–205; Vaivada 2004: 58–65; Bumblauskas 2014: 163–164; plg. Jovaiša 2002)[9]. Nežinoma ir Papilės – Žemaičių vyskupo valdos – bažnyčios pastatymo data (išsamiau žr. Trimonienė 2004: 187–188).

Padavimas, kad Didįjį akmenį Akmenės pakraštyje Velnias nešęs ant čia statomos bažnyčios[10], leidžia įtarti, kad Katalikų bažnyčia Akmenėje rado baltų religijos besilaikančius, savo šventvietę kairiajame Dabikinės krante, Gaidžio girioje, turinčius gyventojus. Atkreipia dėmesį ir pro Tryškių bažnyčią į Virvytę tekantis Ožupys. Tačiau svarbiausia, net keturios iš pirmųjų Akmenės krašto bažnyčių Viekšniuose, Akmenėje, Papilėje ir Tryškiuose patenka į tankiausią šventais laikomų medžių arealą prie Ventos ir jos intakų Dabikinės bei Virvytės (12 pav.). Tai rodo, kad iki minėtų bažnyčių pastatymo XVI a. antroje–XVII a. pirmoje pusėje ir daugelį metų po to Akmenės krašte būta šventų miškų, manytina, ąžuolynų ir

9 Be to, šiuo laikotarpiu Akmenėje, Tryškiuose ir Viekšniuose būta evangelikų bendruomenių (žr. Vaivada 2004: 138–149).

10 Iš Vinco Karvelio, 81 m., kilusio iš Klišių k. ir čia gyvenančio, 2018 m. užrašė E. Jaraminas.

13 pav. Santeklių pušis I (žvelgiant iš rytų). 2011 m. gegužės 1 d. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

pušynų. Būtent šie medžiai sudaro daugumą per visą XX a. ir XXI a. pirmoje pusėje užfiksuotų šventų medžių (37 ąžuolai ir 74 pušys).

Prielaidą apie šventus miškus paremia į 1938 m. Viekšnių gimnazijoje sudarytą tautosakos rinkinį patekęs padavimas apie Ventos ir Virvytės santakoje augusią šventą girią, kur senovės lietuviai melsdavosi prie trijų vinkšnų. Jas nukirtus, esą likęs tik šalia įsikūrusios Viekšnių gyvenvietės pavadinimas (LTR 1622/182; plg. Trasauskienė 1991: 19; Kviklys 1992: 432). Savo metu apie ankstyvąją Viekšnių istoriją panašiai rašė ir Žemaičių katedros garbės kanauninkas Vincentas Juzumas:

> Pirmoji bažnytėlė tuometiniame Viekšnių kaime buvo pastatyta Žygimanto Augusto laikais apie 1565 m. Tikriausiai ją pastatė patys valstiečiai, paskatinti karališkųjų žemių matininko Jokūbo Laskausko. Ar jai buvo paskirta kokia nors fundacija – nežinoma. Tai, kad apie tuos metus čia egzistavo bažnytėlė ar koplyčia, žinoma iš vėlesnių dovanojimų. Savo laiku ši bažnytėlė labai pravertė vysk. Merkelio Giedraičio atversti vietinius valstiečius iš erezijos[11] pasiųstiems kunigams. Galbūt kažkurią dalį dar reikėjo atversti ir iš pagonybės, nes čionykštėse labai didžiulėse giriose buvo dar daug pagonių (Juzumas 2013: 613).

Šiandien Viekšnių krašte užfiksuotas šventas pušis laikome medžiais, augančiais dar XVI a. antroje pusėje šventais laikytų miškų pakraščiuose. Štai, keturios Santeklių pušys, lyg riboženkliai, ženklina šio Ventos ir Virvytės santakoje augančio miško ribas; keturios pušys supa Kegrių mišką; panašus galėjo būti ir netoliese esančio Gyvolių (Gudų) miško atvejis (13 pav.). Taip pat negalime atmesti, jog vienuolika nedideliame, apie 7–8 m^2 plote užfiksuotų šventų pušų mena abipus Virvytės, pačiame jos žemupyje, augusią šventą girią, apie kurią pasakojama padavime. Ir tik naujaisiais laikais, kertant miškus, ji buvusi padalinta į kelias dalis.

Dvyliktoji pušis senolė Virvytės žemupyje žaliuoja Gyvolių piliakalnio prieigose, dvaro sodybos pakraštyje. Ši vieta galėjo būti tame pačiame šventame miške, o apleistas piliakalnis galėjo būti naudojamas kaip sueigų ir baltų religijos švenčių vieta:

> Vietos žmonės, kaip mums papasakojo Balnočius[12] Pranas, Antano, pasakoja, kad senų senovėje piliakalnyje degusi šventoji ugnis, kurią saugodavo ir prižiūrėdavo vaidilutės. Esą čia buvusi šventykla (Kulikauskas 1948: 8).

Žinoma, Akmenės krašto šventos pušys neprivalo būti pamiškėse. Dalis šventų pušų užfiksuota miško glūdumoje, pro jas XIX a. antroje pusėje–XX a. viduryje vedė senovės keliai (plg. Maigų miško Didžiąją, Purvių miško Didžiąją, Šiurkiškių dvi suaugusias pušis). Pakelės, kryžkelės ir neretai ten esančios apžadų vietos – tai dar vienas būdingas šventų pušų padėties bruožas (plg. Kiršių, Viliošių pušis). Atskiro dėmesio nusipelno Kairiškių Apžadų kapelių senoji pušis, ant kurios liemens 1815 m. buvo pritvirtina aukų dėžė ir išraižytas atitinkamas užrašas (14 pav.). Tuo metu apie 200–250 m. amžiaus pušis jau buvo tokios apimties ir išvaizdos, kaip ir du vėlesnius šimtmečius. Tad Kairiškių šventoji pušis nepaprastu būdu mums liudija apie XVI a. antros pusės – XIX a. pradžios laikotarpį, kuomet gyvavo ši unikali šventvietė[13].

11 Turimi omenyje evangelikai.

12 Turi būti Balvočius.

13 Tikslus jos amžius nežinomas. Suprantama, ji galėjo būti įkurta kur kas anksčiau.

14 pav. Senoji Kairiškių Apžadų kapelių pušis su 1815 m. lapkričio 28 d. įrašu lenkų kalba ir po juo įtvirtinta kaustyta aukų dėže. 2010 m. birželio 12 d. V. Vaitkevičiaus nuotrauka

Akmenės krašto šventi ąžuolai kur kas dažniau fiksuojami ne miške, o pamiškėse, pakelėse, arčiau gyvenviečių ir viensėdžių. Jau esame priėję išvados, kad aukščiausia dvasinė vertė ir tokia kaimynystė ąžuolus senolius kažkada apsaugojo nuo iškirtimo (Vaitkevičius 2022: 15–16).

Ąžuolai gana tolygiai paplitę visame nagrinėjamame šventų medžių areale, tačiau į šiaurę–šiaurės vakarus nuo Kamanų, kur iki pat pasienyje su Latvija esančios Laižuvos nieko nežinoma apie pušis, yra užfiksuoti net septyni ąžuolai ir viena liepa (12 pav.). Gargždų ąžuolas Buivydo sodybvietėje yra pats drūčiausias, deja, jau nulaužta viršūne, tad nebežaliuoja. Vieno iš dešimties visos Lietuvos drūčiausių ąžuolų būta 16,5 m aukščio, stuobrio apimtis krūtinės aukštyje siekia 7,16 m (Vaitkevičius 2022: 9).

APIBENDRINIMAS IR IŠVADOS

2017–2024 m. surengtos Akmenės krašto šventviečių paieškos rodo, koks svarus ir reikšmingas gali būti visuomenės įsitraukimas į mokslinius tyrinėjimus. Atlikto darbo vertė ateityje dar augs.

Pirmieji sukauptų duomenų tyrimai – tik vienas iš galimų jų analizės būdų – leidžia pamatyti, kad Akmenės krašto šventviečių geografinis paplitimas koreliuoja su chronologija. Prasidedant geležies amžiui kraštovaizdžiui buvo suteiktos simbolinės reikšmės, susidarė gentinė dykra tarp Vadaksties ir Švėtės iš šiaurės ir Ventos iš pietų, šventvietės pastarajame areale išliko iki pat naujųjų amžių.

Seniausios žinios apie aukojimo į vandenį paprotį siekia vėlyvąjį akmens amžių, tačiau jų dar nepakanka platesnėms išvadoms. Bronzos amžiuje paprotys aukoti metalinius dirbinius užkasant juos žemėje, skandinant šlapynėse ir atviruose vandens telkiniuose buvo bemaž tolygiai paplitęs visame Akmenės krašte. Išskirtinis bruožas tas, jog net trys tokios radavietės sutampa su istorinių laikų šventvietėmis (Laumėnų pelkės, Pavadaksčių Varnų kapeliai, Purvėnų Raganos kalnelis).

Daugelis permainų pirmaisiais mūsų eros amžiais lėmė, kad Akmenės krašte susidarė du apgyvendinti židiniai: prie Vadaksties šiaurėje ir prie Ventos bei jos intakų pietuose. Apie 12–28 km pločio miškingas ir pelkėtas ruožas tarp jų (apie Kamanas, Akmenę, Laumėnus) šimtmečiams tapo dykra, su kuria buvo siejami baltų religijos ir mitologijos vaizdiniai apie anapusinį pasaulį; Šventupis – Dabikinės kairysis intakas – laikytinas simboline, šventa riba tarp dviejų žiemgalių genties žemių. Šventviečių, kurios papildo būtent tokią dykros interpretaciją, užfiksuota ir ten, kur prasideda didžiosios upės ir upių baseinus skiriančiose vietovėse (Agailių miškas, Biliūniškės, Mūšos ištakos, Viešučiai). Su baltų religijos apeigomis taip pat siejami unikalūs radiniai Avino saloje, Kamanų aukštapelkėje ir prie netoli esančio Meižių ežero.

Prasidėjus Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės laikotarpiui, Akmenės krašto šventviečių geografija išliko nepasikeitusi, kaip ir gyvenamieji arealai apie Vadakstį ir Ventos pakrantėse. Pirmoji didesnė gyvenvietė gentinės dykros ruože tarp jų – nuo XVI a. rašytiniuose šaltiniuose minima Akmenė. Bažnyčių tinklo tyrinėjimai rodo, kad iki XVI a. pabaigos Akmenės kraštas buvo vienas iš dviejų didelių Žemaitijos arealų, likusių be bažnyčių. Tai reikšminga analizuojant baltų religijos šventvietes, ypač šventus medžius – gausiausią, nors amžiumi bene jauniausią jų grupę. Net keturios iš pirmųjų Akmenės krašto bažnyčių (Viekšniai, Akmenė, Papilė ir Tryškiai) patenka į tankiausią šventais laikomų medžių arealą prie Ventos ir jos intakų Dabikinės bei Virvytės. Tai rodo, kad iki minėtų bažnyčių pastatymo XVI a. antroje–XVII a. pirmoje pusėje ir daugelį metų po to Akmenės krašte būta šventų miškų, manytina, ąžuolynų ir pušynų. Būtent šie medžiai sudaro daugumą per visą XX a. ir XXI a. pirmoje pusėje užfiksuotų šventų medžių (37 ąžuolai ir 74 pušys).

Tačiau bandymas šventų medžių arealui suteikti tam tikrą istorinį matmenį neturėtų užgožti bendro pobūdžio išvados – taip tankiai Akmenės krašte susitelkę šventi medžiai liudija apie iki šiol nepaprastai glaudų dvasinį žmonių ir juos supančių miškų ryšį. Tai pirmasis tokios apimties liudijimas apie šį lietuvių prigimtinės kultūros reiškinį, kuris ataidi iš baltų genčių laikotarpio.

PADĖKA

Nuoširdžiai dėkojame visiems, kurie Akmenės krašto šventviečių tyrimus iki šiol palaikė ir rėmė, dosniai dalijosi žiniomis ir kitais sukauptais duomenimis, bendram tikslui skyrė savo laiką ir jėgas.

Taip pat tariame ačiū dr. Gediminui Petrauskui, kuris atidžiai perskaitė straipsnio rankraštį, tikslino ir papildė archeologines žinias.

TRUMPINIAI

AP – Archeologijos paminklo pasas. Saugoma Kultūros paveldo centro archyve
KPD PB – Kultūros paveldo departamento Paveldosaugos biblioteka
LIIR – Lietuvos istorijos instituto Rankraštynas
LTR – Lietuvių tautosakos archyvas Lietuvių literatūros ir tautosakos institute
LŽV – Lietuvos žemės vardyno anketos, saugomos Lietuvių kalbos instituto Vardyno skyriuje
ŠAM – Šiaulių „Aušros“ muziejus
VAK – Valstybės archeologijos komisijos archyvas. Saugoma KPD PB
VDKM – Vytauto Didžiojo Karo muziejus
VUB – Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyrius

ŠALTINIAI IR LITERATŪRA

Balys 1949 = J. Balys. *Istoriniai padavimai*. Chicago, Ill.

Baranauskas 2014 = T. Baranauskas. *Žiemgalos aktai. Acta Semigalliae*. Joniškis.

Baranauskas 2022 = T. Baranauskas. *Žiemgala kryžiaus karų laikotarpiu*. Vilnius.

Bliujienė 2013 = A. Bliujienė. *Romėniškasis ir tautų kraustymosi laikotarpiai* (Lietuvos archeologija, t. 3). Klaipėda.

Błaszczyk 1993 = G. Błaszczyk. *Diecezja Żmudzka od XV do początku XVII wieku. Ustrój*. Poznań.

Bradley 2000 = R. Bradley. *An archaeology of natural places*. London and New York.

Bradley 2005 = R. Bradley. *Ritual and domestic life in Prehistoric Europe*. London and New York.

Bradley 2017 = R. Bradley. *A geography of offerings. Deposits of valuables in the landscapes of ancient Europe*. Oxford and Philadelphia.

Brensztejn 1907 = M. Brensztejn. Kryże i kapliczki żmudzkie. Materyały do sztuki ludowej na Litwie. *Materyały antropologiczno-archeologiczne i etnograficzne*, t. 9, s. 3–20 lent. XXXIX

Bumblauskas 2014 = M. Bumblauskas. *Žemaitijos chistianizacija ir pagonybės veiksnys (XV–XVI a.)*. Hum. m. daktaro disertacija (05H). Vilniaus universitetas.

Burba 1901 = A. Burba. Lokavos kalns. *Mitteilungen der Litauischen litterarischen Gesellschaft*, Hf. 26, s. 199.

Černiauskas 1971 = M. Černiauskas. *Komandiruotės į Akmenės r. ataskaita*. 1971 V 17–23. Saug. KPD PB f. 7, ap. 1, b. 131.

Čivilytė 2014 = A. Čivilytė. *Žmogus ir metalas priešistorėje: žvilgančios bronzos trauka*. Vilnius.

Die 705. Sitzung 1884 = Die 705. Sitzung am 21. September 1883, *Sitzungs-Berichte der kurländischen Gesellschaft für Literatur und Kunst nebst Veröffentlichungen des kurländischen Provinzial-Museums, aus dem Jahre 1883*, s. 45–54.

Duksa 1981 = Z. Duksa. Sidabro lydiniai. *Lietuvių materialinė kultūra IX–XIII amžiuje*. Vilnius, t. 2, p. 98–129.

Gaigalas 2004 = A. Gaigalas. Akmens kirvių ir kirvukų, saugomų Papilėje, petrografinė sudėtis. *Papilė*. Vyr. red. V. Girininkienė. Vilnius, t. 1, p. 64–91.

Gudavičius 1988 = E. Gudavičius. Baltramiejaus Hionekės kronikos duomenys apie Šiaulių žemę. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, ser. A, t. 2, p. 56–66.

Jaczynowski 1902 = A. Jaczynowski. Kryże i kapliczki na Żmujdzi. *Tygodnik Illustrowany*, Nr. 44, s. 873–875.

Jaraminas 2023 = E. Jaraminas. *Dabikinės upė. Akmenės žemės paveldas laike ir erdvėje*. Pranešimas 2023 m. gegužės 6 d. konferencijoje Akmenėje „Atraskime Akmenės istoriją kartu“. Interneto prieiga https://renginiai.veikiu.lt/events/penktoji-archeologine-konferencija-atraskime-akmenes-istorija-kartu-282 [Žiūrėta 2025-02-08].

Jaraminas 2024 = E. Jaraminas. *Senosios pasaulėžiūros atšvaitai Akmenės krašte*. Paskaita 2024 m. rugpjūčio 25 d. XXIV festivalio Mėnuo Juodaragis Žinių palapinėje. Interneto prieiga https://www.youtube.com/watch?v=Hc_nAaoV-CXo [Tikrinta 2025-02-07]

Jovaiša 2002 = L. Jovaiša. *Descriptio dioecesis Samogiciensis*: komentaras. *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis*, t. 20, p. 225–239.

Jucevičius 1959 = A. L. Jucevičius. *Raštai*. Vertė D. Urbas. Vilnius.

Jucewicz 1836 = A. L. Jucewicz. Kamienie litewskich bogiń. *Tygodnik Petersburski*, Cz. XIII, No 17, s. 105–106.

Jurgaitis 2005 = R. Jurgaitis. Šiaulių žemė viduramžiais. Sunaikintų pilių lokalizacijos problemos. *Darbai ir dienos*, t. 44, p. 63–80.

Juzumas 2013 = V. Juzumas. *Žemaičių vyskupijos aprašymas*. Parengė M. Paknys. Varniai.

Kaniava 2019 = A. Kaniava. Tirti patiriant: nauja šventviečių tyrimo prieiga. *Liaudies kultūra*, Nr. 1, p. 43–53.

Kliaugaitė 2018 = V. Kliaugaitė. Luokavos piliakalnis. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2017 metais*. Vilnius, p. 65–68.

Kulikauskas 1948 = P. Kulikauskas. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos Lietuvos istorijos instituto archeologinės ekspedicijos, įvykusios nuo 1948 m. liepos 20 d. iki rugpjūčio mėn. 26 d., dienoraštis*. Saug. LIIR f. 1, b. 1.

Kviklys 1992 = B. Kviklys. *Mūsų Lietuva. Krašto vietovių istoriniai, geografiniai, etnografiniai bruožai*. Vilnius, t. 4. (2 fotografuotinis leid.).

Larsson 2009 = Å. Larsson. *Breaking and Making Bodies and Pots. Material and Ritual Practices in Sweden in the Third Millennium BC* (Aun, t. 40). Uppsala.

Ličkūnas 1926 = S. Ličkūnas. *Žinios esančių Mažeikių apylenkėje piliakalnių, alkos kalnų, milžinkapių, arba senkapių ir kitų istorinių vietų, taip pat rastų senovės liekanų*. Mažeikiai. VAK b. 80, l. 8–16.

Ličkūnas 1934a = S. Ličkūnas. Mažeikių apskrities piliakalniai. *Gimtasai kraštas*, Nr. 1, p. 49–51.

Ličkūnas 1934b = S. Ličkūnas. Mažeikių apskrities Alkos kalnai. *Gimtasai kraštas*, Nr. 3–4, p. 185–186.

Ličkūnas 1935 = S. Ličkūnas. *Archeologinių ir istorinių vietų Mažeikių apskrity sąrašas*. VAK b. 53, l. 232–233; b. 80, l. 232, 251–252, 256, 322, 380 [segant į bylas, aprašymai buvo išskirstyti pagal abėcelę].

Lietuvos 1974 – *Lietuvos archeologijos atlasas. Akmens ir žalvario amžiaus paminklai*. Red. R. Rimantienė. Vilnius, t. 1.

Mašiotas 1914 = P. Mašiotas. Fotografams-mėgėjams, *Vairas*, Nr. 10, p. 3–7.

Merkevičius 2011 = A. Merkevičius. *Ankstyvieji metaliniai dirbiniai Lietuvoje*. Vilnius.

Michelbertas 1986 = M. Michelbertas. *Senasis geležies amžius Lietuvoje. I–IV amžius*. Vilnius.

Ostašenkovienė 2005 = V. Ostašenkovienė. Vėlyvieji Šiaurės Vidurio Lietuvos senkapiai. *Žiemgala*, Nr. 2, p. 15–21.

Petrauskas 2018 = G. Petrauskas. Naujų paminklų paieškos Akmenės rajone. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2017 metais*. Vilnius, p. 541–549.

Petrauskas 2024 = G. Petrauskas. Vadaksties–Miežupio mikroregionas, arba žvilgsnis į dar nepažintą Žiemgalos dalį. *Prakalbinta priešistorė: leidinys, skirtas Audronės Bliujienės sukakčiai*. Sud. G. Zabiela. Klaipėda, p. 44–67.

Petrauskas, Piličiauskas 2020 = G. Petrauskas, G. Piličiauskas. Žvalgymai Akmenės, Anykščių, Radviliškio, Šiaulių ir Ukmergės rajonuose. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2019 metais*. Vilnius, p. 396–404.

Petrauskas ir kt. 2019 = G. Petrauskas, V. Vaitkevičius, Ž. Montydas. Žvalgymai Akmenės, Anykščių, Mažeikių, Molėtų, Radviliškio ir Ukmergės rajonuose. *Archeologiniai tyrinėjimai Lietuvoje 2018 metais*. Vilnius, p. 499–514.

Piličiauskas 2018 = G. Piličiauskas. *Virvelinės keramikos kultūra Lietuvoje 2800–2400 cal BC*. Vilnius.
Salatkienė 2004 = B. Salatkienė. Papilės archeologijos paminklai ir jų tyrinėjimai. *Papilė*. Vyr. red. V. Girininkienė. Vilnius, t. 1, p. 50–99.
Salys A. 1930 = A. Salys. *Die žemaitischen Mundarten* /1. *Geschichte des žemaitischen Sprachgebiets*. Kaunas.
Stepiņš 2003 = P. Stepiņš. Lietuvos Žiemgalos piliakalniai [iš latvių k. vertė ir komentarus parašė E. Vasiliauskas]. *Lietuvos archeologija*, t. 24, p. 229–240.
Šliavas 1975 = J. Šliavas. *Mūšos senovė*. Žeimelis. Saug. VUB f. 152–7.
Šliavas 1979 = J. Šliavas. *Dulkes nužėrus*. Žeimelis. Saug. VUB f. 152–18.
Tautavičius 1967 = A. Tautavičius. *1966 m. žvalgomosios archeologinės ekspedicijos ataskaita*. Vilnius. Saug. LIIR f. 1, b. 246.
Trasauskienė 1991 = *Pasakojimai apie Lietuvos miestų ir miestelių vardų kilmę*. Parengė M. Trasauskienė. Vilnius.
Trimonienė 2004 = R. Trimonienė. Papilės istorija nuo XIII iki XVI amžiaus. *Papilė*. Vyr. red. V. Girininkienė. Vilnius, t. 1, p. 174–190.
Urbanavičius 1977 = V. Urbanavičius. Senųjų tikėjimų reliktai Lietuvoje XV–XVII amžiais (4. Pagoniškos šventvietės XVI–XVII amžiais). *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai,* ser. A, t. 3, p. 79–89.
Urbanavičius 1994 = V. Urbanavičius. Lietuvių pagonybė ir jos reliktai XIII–XVII amžiais. *Liaudies kultūra*, Nr. 3, p. 1–7.
Urtāns 1978 = J. Urtāns. Latvijas seno kulta vietu veidi un izplatība, *Zinātniskās atskaites sesijas materiāli par arheologu un etnogrāfu 1977. gada pētijumu rezultātiem*. Rīga, p. 76–79.
Urtāns 1993 = J. Urtāns. *Latvijas senās svētnicas*. Rīga.
Vaitkevičius 1998 = V. Vaitkevičius. *Senosios Lietuvos šventvietės. Žemaitija*. Vilnius.
Vaitkevičius 2003 = V. Vaitkevičius. *Alkai. Baltų šventviečių studija*. Vilnius.
Vaitkevičius 2009 = V. Vaitkevičius. Iš „Lietuvos archeologijos medžiagos“ istorijos. *Lietuvos archeologija*, t. 35, p. 53–70.
Vaitkevičius 2013 = V. Vaitkevičius. Gamta ir kultūra: šventos Viekšnių pušys. *Viekšniai: istorija ir kultūra* (*Žemaičių praeitis*, kn. 16). Sud. P. Šverebas. Vilnius, p. 69–99.
Vaitkevičius 2016 = V. Vaitkevičius. Baltų šventviečių atodangos. *Liaudies kultūra*, Nr. 4, p. 33–43.
Vaitkevičius 2022 = V. Vaitkevičius. Lietuvos drūtieji ąžuolai. Kur ir kaip jie išliko? *Būdas*, Nr. 4, p. 1–17.
Vaivada 2004 = V. Vaivada. *Katalikų Bažnyčia ir Reformacija Žemaitijoje XVI a.: esminiai raidos bruožai*. Klaipėda.
Vasiliauskas 2007 = E. Vasiliauskas. Žiemgalių žemės XII–XIII a. Kryžiaus karų epocha Baltijos regiono tautų istorinėje sąmonėje. Sud. R. R. Trimonienė, R. Jurgaitis. Šiauliai, p. 34–64.
Vasiliauskas 2008 = E. Vasiliauskas. *Žiemgala XII a. pabaigoje – XVI a. pradžioje. Kultūriniai procesai*. Daktaro disertacija (05H). Klaipėdos universitetas, Lietuvos istorijos institutas.
Vasiliauskas 2009 = E. Vasiliauskas. Žiemgalos apgyvendinimo raida XIV a. – XVI a. pirmoje pusėje. *Istorija*, t. 74, p. 4–12.
Vasiliauskas 2015 = E. Vasiliauskas. Edmundas Kriugeris ir jo archeologinis rinkinys iš Lietuvos Kuršo provincijos muziejuje. *Archaeologia Lituana*, t. 15, p. 111–136.
Žulkus 1989 = V. Žulkus. Tarpgentinės dykros ir mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje. *Vakarų baltų archeologija ir istorija. Tarprespublikinės mokslinės konferencijos medžiaga*. Ats. red. V. Žulkus. Klaipėda, p. 107–116.
Žulkus 1993 = V. Žulkus. Mirusiųjų pasaulis baltų pasaulėžiūroje (archeologijos duomenimis). *Žemaičių praeitis*, t. 2, p. 23–35.

SACRED SITES OF AKMENĖ REGION: 2017–2024 EXPLORATIONS

Egidijus JARAMINAS, Vykintas VAITKEVIČIUS

Before 2017, when one of the authors began searching for Baltic sacred sites, the Akmenė district and adjacent edges of Mažeikiai, Telšiai, and Šiauliai districts remained largely unexplored. Today, this 50x50 km area — from Tryškiai (Telšiai d.) in the south to Vėgeriai (Akmenė d.) in the north, and from Ukrinai (Mažeikiai d.) in the west to Šakyna (Šiauliai d.) in the east — stands among the most thoroughly surveyed in all of Žemaitija. Researchers identified a total of 183 sacred sites and 93 locations with indicators of sacredness. Unfortunately, another 90 sacred places have disappeared or were destroyed, while 37 remain unlocalised.

Trees provided the largest dataset (133 in total), followed by stones (80), hills (46), rivers (41), springs (30), wetlands (27), village cemeteries (17), mythologically named settlements and locations (13), forests (11), lakes (10), meadows (7), roads and paths (3), and ravines (2). However, a detailed classification of sacred sites in Akmenė falls outside this article's scope — especially since fieldwork continues and the dataset is still evolving.

Finds from the Late Stone Age (3rd millennium BCE) concentrate around Papilė (8: Fig. 1), marked by boat-shaped battle axe discoveries. Bronze Age (2nd–1st millennium BCE) artefacts appear evenly across the region (8: Fig. 2). In the Early Iron Age (1st–4th c. CE), the local settlers retreated from forests and swamps. All known sites — burial mounds with stone rings and two pitted stones — cluster around the Venta and Virvytė Rivers. A second concentration centres on the middle Vadakstis, while a third likely existed near Žagarė (8: Fig. 3–5).

During the Middle (5th–8th c.) and Late Iron Age (9th–12th c.), the number of hillforts and flat cemeteries (10: Fig. 1, 3) increased significantly near major rivers and tributaries, revealing two territories inhabited by the Semigallians. Around Vadakstis lay the southern edge of Duobenė; around Venta, a smaller independent territory emerged — its historical name remains unknown. Between these lay an uninhabited, forested, and marshy 12–28 km-wide stretch, still sparsely populated today. This strip, extending southeast from the lower Vadakstis to Šiupyliai (Fig. 10), is likely connected to Baltic religious and mythological ideas about the "other" world — the realm of gods or the dead — from the 1st to the 13th century.

At the dawn of the Grand Duchy of Lithuania, battles with the Livonian Order intensified. The final Semigallian castles fell in 1289–1290. Settlement in Semigallia during the 14th–16th centuries remained uneven. Burial monuments from this time cluster around the Vadakstis and Venta rivers — areas previously inhabited by Semigallians in the Iron Age. The first larger settlement to emerge in the previously empty stretch was Akmenė (first mentioned in the 16th century).

Research of church networks shows that until the late 16th century, Akmenė remained one of two large churchless zones in Samogitia (Fig. 11). Four of the region's earliest churches (Viekšniai, Akmenė, Papilė, and Tryškiai) lie within the sacred tree zone (Fig. 12), suggesting that sacred groves remained in use until — and even after — the construction of churches in the late 16th to early 17th centuries.

E. paštas: egidijus. krastotyra@gmail.com
Klaipėdos universiteto Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas,
H. Manto g. 84, 92294, Klaipėda
E. paštas: vykintas.vaitkevicius@ku.lt

LIETUVIŲ LAISVĖS KOVOS: 1863–1864 METŲ SUKILIMO PATIRTYS

Darius KUOLYS

„Skaito pas mus ir mokinas istorijų, kaip kitur dėl laisvės kovota, nes tenai randa pavyzdžių. Tik pas save, Lietuvos praeityj, to neieško“[1], – taip istorikas Augustinas Janulaitis pradeda 1921-aisiais Lietuvos Respublikos Krašto apsaugos ministerijos Kaune išleistą knygelę, skirtą sukilimui priminti. Parengė ją, papildęs dar 1918-aisiais Vilniuje Lietuvių mokslo draugijos susirinkime skaitytą paskaitą. Taigi pateikdamas 1863–1864 m. sukilimo Lietuvoje tyrimų medžiagą, A. Janulaitis kviečia lietuvius mokytis laisvės kovų iš savo nesenos praeities. Sukilimas jam – ne svetimas, o savas: būtent toks pažintinas ir Lietuvos Respubliką ginantiems piliečiams pamokų teikiantis.

Kitokį požiūrį į 1863–1864 metų nutikimus Lietuvoje po šimtmečio išsako istorikas Darius Staliūnas. Jo teigimu, šiuos nutikimus lietuvių atmintyje rimčiau sureikšminę tik 2017-aisiais Gedimino kalne atrastų sukilėlių palaikų iškilmingas perlaidojimas ir 2022-aisiais „Rusijos eskaluotas karas Ukrainoje“. Būtent šios aplinkybės paskatinusios „politikus ir istorijos inžinierius atsigręžti į 1863–1864 m. sukilimą kaip į įvykį, kurio atminimas galėtų telkti mūsų regiono šalis kovai prieš Rusiją“. Tačiau tokie „atminimo politikos“ veiksmai, pasak mūsų dienų istoriko, vertintini „kaip dirbtinis istorinio įvykio politizavimas“[2]. Kiek anksčiau – 2008-aisiais – išleistoje studijoje „Savas ar svetimas paveldas?“ D. Staliūnas yra apibūdinęs sukilimą kaip XX amžiaus pirmos pusės lietuviams iš esmės svetimą dalyką: „1863–1864 m. sukilimas, kuriuo pagal kone visuotinį ano meto sutarimą siekta atkurti XVIII a. pabaigoje panaikintą valstybę, lietuviškajam etnonacionalizmui negalėjo būti „savas“, t. y. lietuvių istorijos dalis. Šis sukilimas – tai lenkų ir sulenkėjusių lietuvių bajorų reikalas“[3]. Taigi sukilimas buvęs svetimas lietuviams Vasario 16-osios Respublikoje, svetimas, be „dirbtinio politizavimo“, išliekantis, ir dabartiniais – Kovo 11-osios Respublikos – laikais.

Ir nors D. Staliūnas tvirtina, jog „reikia laikytis pozicijos, kad nėra teisingų ar neteisingų sukilimo interpretacijų“[4], tiesos klausimas išlieka. Kaip jis išlieka svarbus ir Holokausto, prieš Lietuvos gyventojus sovietų valdžios vykdytų represijų, pokario partizanų pasipriešinimo, Bučos žudynių Ukrainoje ir daugel kitų atvejų. Todėl dera tyrinėti ir svarstyti, kurios sukilimo interpretacijos atveria pačių Lietuvos sukilėlių egzistencines tiesas, o kurios interpretacijos nuo jų išpažintų ir gintų tiesų nutolsta. Juk pasakoti apie praėjusio amžiaus pokario rezistenciją įmanoma ir remiantis partizanų tekstais, ir pirmenybę teikiant „liaudies gynėjų“, „tarybinių aktyvistų“, NKVD agentų liudijimams. Taip ir šiandienos pasakojimą apie 1863–1864 metų įvykius galime grįsti ir sukilimui ištikimų jo dalyvių, ir priešininkų, stebėtojų, jo idealus išdavusių žmonių patirtimis. Tai mūsų pasirinkimo – ir akademinio, ir moralinio – reikalas. Beje, atsisakymas rinktis – taip pat pasirinkimas.

LIETUVOS SKYRIUS – LIETUVOS IR RUSIOS TAUTAI

Tad pamėginkime esamas skirtingas sukilimo interpretacijas patikrinti, pasitelkdami pačių sukilėlių tekstus. Štai, Vilniuje kovo 19 (31) dieną išleistu atsišaukimu vietos sukilėlių vadovybė – Lietuvos provincijas valdantis skyrius (*Wydział zarządający prowincyami Litwy*) – kreipiasi į „brolius lietuvius ir rusėnus“ (*bracia Litwini i Rusini*), į „Lietuvos ir Rusios Tautą“ (*Naród Litwy į Rusi*), į „Lietuvos ir Rusios Liaudį“ (*Lud Litwy i Rusi*), į „visų tikėjimų ir luomų tautiečius, Lietuvos ir Rusios brolius“ (*rodacy wszystkich wyznań i stanów, bracia Litwy i Rusi*). Skyrius praneša, kad „lenkų tauta sukilo, siekdama nusimesti gėdingą jungą“, ir kviečia „lietuvius ir rusėnus“, „sudarančius su Lenkija vieną nedalomą visumą“, „kuo glaudžiau suvienyti ir sutelkti visas tautos jėgas po nepriklausomybės vėliava“, imtis ginklų ir, kovojant su „Erelio ir broliško Vyties ženklu“, „išvyti priešą

1 Janulaitis 1921: 3.
2 Staliūnas 2024: 31.
3 Staliūnas 2008: 28.
4 Staliūnas 2008: 8.

už mūsų sienų“. Atsišaukimu „Lietuvos ir Rusios Tauta“ raginama prisiminti „amžių skriaudą“, kurią patyrė iš savo priešo – „laukinio užpuoliko“, ir už ją atsiteisti:

> Priešas atėmė iš tavęs viską, kas sudaro moralinį ir materialų krašto gėrį. Tavo miestai, kadaise taip žydėję, sunaikinti; žemdirbystė ir prekyba nupuolusios, tavo tautiniai turtai tapo Maskvos banditų grobiu. Bet laukiniam užpuolikui to nepakako: atplėšęs tave nuo Lenkijos, su kuria tave jungė penkių amžių bendras gyvenimas, bendra šlovė ir laimė, kaip ir bendra nedalia, jis pamynė visas tavo teises, sunaikino visas laisves. Jau veik visą šimtmetį stengiasi jis tavyje sutrypti tavo tėvų tikėjimą bei kalbą ir visą šviesą užgesinti. Tavo bažnyčias išniekino arba griuvėsiais pavertė, uždarė tavo mokyklas, net Batoro universitetą – tavo pasididžiavimą prieš pasaulį. Jis atėmė iš tavęs viską, kas sudaro tautų gyvenimo turinį; net tavo dorybes jis vadina nusikaltimu, o Tėvynės meilę, švenčiausią žemišką jausmą, baudžia Sibiru ir botagu.
> <...>
> Visų tikėjimų ir luomų tautiečiai, Lietuvos ir Rusios broliai! Ar už Nemuno vykstančios didvyriškos kovos akivaizdoje <...> ir toliau negarbingai lenksime sprandus po gėdingu Maskvos vergijos jungu?
> <...>
> Broliai! Išmušė paskutinės kovos valanda. Lietuva ir Rusia, ištikimos vienybės įžadui, stos kaip vienas vyras į kovą už tikėjimą ir laisvę, už liaudies laisvę, gindamos savo nepriklausomybę, gindamos tvarką ir civilizaciją![5]

„Lietuvos ir Rusios Liaudis“ – krašto valstiečių bendruomenė – tuo pačiu atsišaukimu kviečiama:

> Įsižiūrėk ir pažink, kas tave surišo. Toji pati carė Kotryna, kuri tavo Tėvynę suplėšė į gabalus, primetė tau caro Godunovo mongolišką įstatymą ir sukaustė tave grandinėmis. Jos laikais datuotas ir pirmas tavo žmonių surašymas, ir pirmas pagalvės mokestis, ir pirmas rekrutas. <...> Ten už Nemuno, kruvinuose susirėmimuose su tavo priešu vėl iškilo tavo sena ir tikra Lenkijos valdžia. Ji tau duoda nuosavybėn tą žemę, kurioje tu ir tavo tėvai gyveno, ir, kaip tau anksčiau žadėjo, ji padaro tave krašto piliečiu, laisvu, kilniu žmogumi.[6]

Taigi Lietuvos sukilėlių vadovybė kreipiasi į savo krašto visuomenę kaip į istorijos subjektą – „Lietuvos ir Rusios Tautą“. Ir ragina susigrąžinti Maskvos atimtą „tautos gyvenimo turinį“ – vėl tapti laisva, visaverte tauta. Atsišaukimo tekste, kaip ir XVI–XVIII amžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės raštijoje, brėžiama aiški takoskyra tarp civilizuotos, savo universitetu pasaulyje garsėjusios Lietuvos ir „laukinės“, „mongoliškos“, „banditiškos“, barbariškos Maskvos. Lietuvos, Rusios ir Lenkijos kova su Rusijos imperija nusakoma kaip „civilizacijos gynimas“ nuo svetimos, priešiškos jėgos. Taip pat akcentuojamas šios kovos demokratinis pobūdis: ji vykstanti ne tik už „Lietuvos ir Rusios tautos“ tapatybę, jos tikėjimą ir laisvę, bet ir už „liaudies laisvę“ – už valstiečių teisę būti lygiais krašto piliečiais, kilniais žmonėmis. Neatsitiktinai atsišaukime minima 1791-ųjų gegužės 3-iosios Konstitucija, lietuvių ir rusėnų bajorų „ištikimybė Konstitucijos tradicijai“. Sykiu tekste iškeliama ir kertinė lietuvių laisvės susigrąžinimo sąlyga: grumdamasi dėl savo tapatybės, Lietuva turinti stoti greta Lenkijos, eiti kovon su bendru Erelio ir Vyčio ženklu. Ši sąlyga sukilėliams ano meto tikrovės akivaizdoje, matyt, atrodė savaime suprantama. Ji iš esmės neneigė Lietuvos savarankiškumo idėjos.

Kaip tuo laiku suderėjo Lietuvos suverenumo ir vienybės su Lenkija nuostatos, liudija 1863-iaisiais sukilėlio bute Minske per kratą valdžios atrastas „Lietuvių katekizmas“. Jame klausiama: „Ar tu lietuvis? Lietuvis iš Dievo meilės; Kas yra lietuvis? Tas, kas tiki laisve ir laikosi Statuto; Be ko negali gyventi lietuvis? Be laisvės ir vienybės su lenkais“[7]. Taigi ir laisvė, ir vienybė su lenkais čia iškyla kaip du vienas kitą papildantys lietuvio tapatybės ženklai. Tačiau išsaugoma ir pamatinė vertybinė seka: visų pirma laisvė ir savą tvarką krašte per šimtmečius užtikrinęs Statutas, o jau po jų – sąjunga su lenkais. Galimą savarankiškumo ir vienybės dermę sukilimo išvakarėse teigia ir Vilniuje gyvenęs istorikas, knygų leidėjas Adomas Honoris Kirkoras. Laiške žmonai, būsimai sukilimo dalyvei, 1861-ųjų sausį rašo: „Argi Lietuva dėl to, kad būtų su Lenkija, turi nustoti būti Lietuva? Ne. Esu lietuvis ir niekad tas jausmas manyje nebus sunaikintas <...>. Turiu širdį ir jaučiu simpatiją Lenkijai tiek, kiek jos likimas yra susietas su mūsų“[8].

Beje, Lietuvos provincijas valdančio skyriaus 1863-iųjų kovo mėnesio atsišaukime išdėstytos nuostatos atkartojamos krašto sukilimo vadų Vilniuje leistuose laikraščiuose „Laisvės vėliava“

5 Rok 1863: 77, 79.
6 Rok 1863: 78.
7 Talvirskaja 1967: 7; Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 24.
8 Kirkor 1978: 65; Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 152.

(*Chorągiew Swobody*), „Žinios apie sukilimą Lietuvoje“ (*Wiadomości o powstaniu na Litwie*)[9]. Pirmojo laikraščio numerių viršuje – valstiečio sukilėlio dalgininko, laikančio vėliavą, pažymėtą Erelio ir Vyčio ženklu, piešinys. Antrojo laikraščio numeriai, kaip visi Skyriaus dokumentai, antspauduoti oficialiu Erelio ir Vyčio herbiniu antspaudu.

KUNIGAIKŠTYSTĖS TRADICIJA

Lietuvos sukilėlių vadovybės skelbiamos idėjos nebuvo nei tuo akimirksniu kilusios, nei iš svetur atėjusios. Jos remiasi kelių amžių Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės tradicija. Savarankišką lietuvių tautos pasakojimą iki 1863–1864 metų sukilimo Lietuvos visuomenei seka 1582-aisiais išleista, 1766-aisiais ir 1846-aisiais perleista Motiejaus Strijkovskio „Kronika“, 1650-aisiais ir 1669-aisiais pasirodęs Alberto Kojalavičiaus-Vijūko „Lietuvos istorijos“ dvitomis, šiais kūriniais pagrįsti ir senųjų lietuvių „liuosybę“ aukštinę rankraštiniai Simono Daukanto darbai ir 1845-aisiais išspausdintas „Būdas senovės lietuvių, kalnėnų ir žemaičių“, taip pat jo „Istorijos žemaitiškos“ rankraščiu paremta ir 1848-aisiais išleista Motiejaus Valančiaus „Žemaičių vyskupystė“, 1835–1841 metais pasirodžiusi Teodoro Narbuto devyntomė „Lietuvių tautos istorija“. LDK literatūros tradiciją XIX amžiaus pirmoje pusėje tęsia, buvusią laisvą Lietuvą heroizuoja Adomo Mickevičiaus, Vladislavo Sirokomlės, Juozapo Ignaco Kraševskio lenkiškai kurtos poemos, Silvestro Valiūno, Simono Stanevičiaus, Antano Baranausko lietuviški kūriniai, Tado Kosciuškos sukilimui skirtos bei kitos istorinės lietuvių liaudies dainos.

Atkreipkime dėmesį tik į kelių populiarių lietuviškų poezijos tekstų žodyną ir vaizdyną. Apie 1819–1824 metus sukurta ir visoje Lietuvoje dainuota bei nusirašinėta S. Valiūno, 1831-ųjų sukilėlio, „Biruta“ nukelia XIX amžiaus lietuvius į laikus, kai šie buvo „ponais ir gudų, ir prūsų“[10] arba, kaip rašoma Dionizo Poškos 1824-aisiais paredaguotame tekste, „ponais Liet’vos, Kuršių, Prūsų“:

> Ten, kol laimingos buvo dienos mūsų,
> Kol buvom ponais Liet’vos, Kuršių, Prūsų,
> Viežlyva, graži kaip rožė ar rūta
> Kunigaikštienė gyveno Biruta.[11]

Tai buvusį Lietuvos suverenumą, turėtą savo krašto šeimininkų – „ponų“ arba viešpačių – savimonę išreiškiantys ir primenantys vaizdai. Buvusi lietuvių laimė siejama su jų laisve, su buvimu „ponais“ – ne tik Lietuvos, bet ir gudų [rusų], kuršių, prūsų. Taigi sykiu skelbiama ir lietuvių, kuršių, senųjų prūsų giminystės idėja, kelta M. Strijkovskio, A. Kojalavičiaus, o vėliau ir D. Poškos, S. Daukanto darbuose. „Biruta“ iš esmės „sudemokratina“ istorinį lietuvių pasakojimą: didžiojo kunigaikščio Vytauto motiną Birutę daina paverčia „Palangos vargdiene mergaite“. Vytautas, kartu ir Lietuvos valstybės galia, gimstantis iš liaudies merginos ir Žemaičių bei Lietuvos valdovo Kęstučio sąjungos. Tautos laimingos praeities vaizdai „Birutoje“, kaip ir S. Daukanto tekstuose, tampa ir numanomu laisvos ateities pažadu. „Šlovinkit, amžiai, Žemaičių Birutą!“[12] – pabaigia savąją dainos redakciją D. Poška.

Plačiai Lietuvoje ir Žemaitijoje dainuojama ir 1857-aisiais jauno poeto A. Baranausko parašyta giesmė „Dainu dainelę“ – savita poetinė S. Daukanto perteikto senojo LDK pasakojimo santrauka. Šioje giesmėje, kaip ir „Būde“, iškyla „plati Lietuva“ – su piliakalniais, „snaudžiančiais miškais“, šventais ąžuolais ir dievaičiais, su latviais, prūsais ir Kijevo rusais, su Dauguva ir Dunojumi. Toje „amžinai buvusioje“ Lietuvoje gyvenę „žmonės laisvingi“ – „niekur nebuvo vergija“. Tik vėliau Lietuvos „nudraskyta ponystė krito“ – valstybė žlugo. Ir vis dėlto „ant laisvės leistiems Lietuvos žmonėms“ vėl „diena aušta“, Dievas siunčiąs pažadą, kad ateityje „nebus ponų ir dvarų“[13]. Taigi, ir garbinga laisvų žmonių praeitis, ir prigimtinės lietuvių laisvės idėja dar iki sukilimo sukurtoje giesmėje aiškiai siejamos su Lietuvai auštančios dienos, su ateities aušros vaizdiniais. O 1858–1859 metais A. Baranausko parašytoje poemoje „Kelionė Peterburkan“ atpažinsime Lietuvos sukilėlių vadovybės atsišaukime po kelių metų skelbiamas pasipriešinimo nuostatas:

> Šiandien rusai po maskoliais maskoliškai rėdos,
> Lietuvos gi tikrus vaikus didžiai spaudžia bėdos.
> Anei rašto, anei druko mum turėt neduoda:
> Tegul, sako, bus Lietuva ir tamsi, ir juoda!
> Kad tu, gude, nesulauktum, ne taip, kaip tu nori,
> Bus, kaip Dievas duos, ne tavo priesakai nedori!
> <...>
> Neintveiksi, sūnau šiaurės: mūsų širdys tvirtos, –
> Seniai buvo išmėgintos, seniai keptos, virtos!
> Jau kryžiokai kalavijum mums krūtinėn kirto,
> Ir nors Prūsus sau atskėlė, Lietuva nevirto![14]

9 1863–1864 metų sukilimas 2013: 129, 187.
10 Valiūnas 1976: 31.
11 Valiūnas 1976: 34.
12 Valiūnas 1976: 36.
13 Baranauskas 1994: 40–43.
14 Baranauskas 1994: 50–51.

Taigi iš karališkųjų valstiečių kilusio jauno lietuvių poeto kūrinyje jo dienų Lietuva matoma šimtmečius besitęsiančių kovų už laisvę tėkmėje. Šiose kovose, nors ir praradę prūsus ir Prūsiją, lietuviai atsilaikę ir toliau dėl išlikimo su „gudu“, su Maskva, grumtis pasiryžę. Tad Lietuvos pasipriešinimo, atsparos programa kylanti ne iš šalies, bet iš jos pačios, iš jos istorinės patirties.

Tai akivaizdžiai liudija ir sukilimo išvakarėse rašyti būsimų lietuvių sukilėlių tekstai. Jie verti atidesnio šiandienos žvilgsnio.

BŪSIMŲ SUKILĖLIŲ NUOSTATOS

Iš Sūduvos valstiečių kilęs lietuvių intelektualas Mikalojus Akelaitis, kurio tėvas dalyvavo 1831-ųjų sukilime ir mirė Sibire, o motinos patėvis kovėsi Tado Kosciuškos sukilime[15], sekdamas savo mokytoju ir vyresniu draugu S. Daukantu, dar prieš 1861-uosius liaudžiai lietuviškai sukuria „Trumpą papasakojimą apej Lietuwos wejkałus“. Vadovėlį, aprėpiantį Lietuvos praeitį nuo legendinio karaliaus Mindaugo tėvo „Rigwaldžio“ iki T. Kosciuškos, jis pradeda teigdamas tautos istorijos pažinimo svarbą kiekvieno lietuvio savivokai:

> Praszokusiejaj žmogaus metaj yra jo didžiausiu turtu bej łobiu, padejimu nuwokos, proto ir paczios iszminties datirima jo ramstomos. [...] O! Kajpgi taj mejłu isztartie tuos žodžius: tejp dare musu tewaj! Žmogus kalbedamas tą kalbesi pajunta giłumoja szirdies sawę esanti tikrumi Lietuwininku, neissižadejusiu sawo tewu ir gimines sawosios. Jajgu tejpo dažnaj minejame tewus sawo, tejp labaj myliame sawo giminę ir tewiszkę, taj alwienamuj pridera žinotie wejkałus ir wisokius atsikimus tos musu gimines bej tewiszkes, gražios Lietuweles. Tajgi czion apej tą dalyką trumpaj pasznekesime.[16]

Beje, M. Akelaitis dar 1859-ųjų vasarį rašytame laiške J. I. Kraševskiui išdėsto sumanytą plačią lietuvių liaudies švietimo programą ir tvirtina: „Tautos istoriją privalo žinoti kiekvienas žmogus, tada tauta bus nemirtinga“[17]. Paryžiuje 1862-aisiais lenkiškai sukurtame „Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės aprašyme“ (*Opisanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*) M. Akelaitis, kaip ir kiek vėliau Lietuvos sukilėlių vadovybė savo atsišaukime, vaizduoja „civilizuotos tautos“ susidūrimą su Lietuvą pavergusios Maskvos barbarybe: XIX šimtmetyje iškirstas „nuostabiausias girias, kurių visa Europa Lietuvai pavydėjo“, uždarytą Vilniaus universitetą – „Lietuvos širdį“, sunaikintą Lietuvos Statutą, „atvirų teismų formą“ ir patį teisingumą, sutraukytus „religinius ryšius, meilės ryšius“, išgrobstytas bibliotekas ir archyvus, demoralizuotą šalį, kuri iki pavergimo išpažinusi „respublikonizmo idėjas“. „Pasikartojo Lietuvoje tai, kas prieš dvylika amžių vyko Aleksandrijoje, užpultoje laukinės Mahometo išpažinėjų ordos“, – teigia M. Akelaitis ir lygina Rusijos imperatorių Mikalojų II su Neronu, Kaligula ir Jonu Žiauriuoju[18]. Paryžiuje rašytame darbe būsimas sukilėlis radikaliai supriešina laisvos, civilizuotos istorinės Lietuvos ir vergiškos, barbariškos Maskvos pasaulius: „Žiaurūs istoriniai įvykiai akimirkai atskyrė Lietuvą nuo Lenkijos ir prievarta prilipino ją prie Maskvos, tarsi pasauliui norint įsitikinti, kad civilizuota tauta niekada nesileis įtraukiama į barbarybę“[19]. Lietuvių tautos ateitį siedamas su valstiečių išlavinimu, jų pilietinėmis teisėmis ir laisvėmis, M. Akelaitis sielvartauja, kad pavergtai Lietuvai nepavykę išvengti imperinės Rusijos tvarkos įtakos, kad rusų liaudį valdančios „komunistinės taisyklės“ [„zasady komunistyczne“] prasiskverbusios į Lietuvos kaimą. Pastebi: „Be to, toje [rusų] visuomenėje komunizmas, praryjantis individualią nuosavybę ir reikalaujantis ne asmens, bet bendruomenės teisinės atsakomybės, nepakenčia asmeninės laisvės, kurios nebuvimas toks naudingas despotizmui! Taigi rusų liaudis niekada nepasieks tikros laisvės, kol jos tikrovėje išliks komunizmas.“[20]

Poetas Julius Anusavičius, būsimas sukilėlis, vėliau tremtyje lietuviškomis eilėmis išaukštinęs Lietuvos kovotojus ir tėvynei sudėtą jų auką[21], 1863-iųjų išvakarėse sukuria skambų karo maršą „Nebeskuskit, broliai, ūsų“, kuris sovietmečiu dėl stiprių antimaskvėniškų nuostatų negalėjo būti įtrauktas į jo kūrybos rinktinę. Maršas kviečia lietuvius „mušti rusą“, kad Lietuva vėl būtų laisva – „valna“. Sykiu pripažįstama, jog lietuvių laisvei „reik, kad lenkai valnais būtų“:

> Nebeskuskiet brolej usu
> Ejsma tojos muszty rusu
> Nors je miestos užsydara
> Dosma aniems, dosma gara.

15 Biržiška 1965: 359.

16 Akelaitis 1861: 1–2.

17 Lietuvių kultūros veikėjų 1992: 85.

18 Akelaitis 1862: 134–135, 160–161, 184, 201, 203–205, 362, 373; Griškaitė 2009: 236–237, 244, 249.

19 Akelaitis 1862: 363.

20 Akelaitis 1862: 71.

21 Anusavičius 1980: 223–224.

Diewy Tawa mes sunumis
Buk tikt praszom buk su mumis.
Oy barzdoczej bus jum sunku
Kad Lietuwa pakiels runku
Jiej iszlikty noret swejkie
Biekty grejtaj biekty rejkie.
Diewy Tawa ir t. t.
Gana puncziu gana knutu
Rejk kad Lenkaj wałnajs butu
Yr mes su jejs wałnajs draugie
Busma gudus [rusus] toj iszsmaugie.
Diewy Tawa ir t. t.
<...>
Kitą metą cziesy tamy,
Jau giedosma pragrinždamy
Wiwat wałna buk Letuwa;
Žiemiu [Šiaurės] smakas jau pražuwa.
Diewy Tawa mes sunumis
Buk tikt, praszom, buk su mumis![22]

Poetas, sukilėlis, tremtinys Eduardas Jokūbas Daukša, kalbininko Kazimiero Kristupo Daukšos sūnus, yra palikęs lietuviškų ir lenkiškų eilėraščių rinkinį. Jame greta užsirašytų lietuvių liaudies dainų ir S. Valiūno „Birutos“ atrasime ne vieną tekstą, aukštinantį Lietuvos praeitį, Vilnių, „Gedimino miestą“. Jame – ir 1858-aisiais sukurtos, draugui Antanui Valickiui skirtos eilės:

Mes vienos puokštės du žiedai,
Tikri broliai, vienos motinos vaikai.
Puokštė, motina yra šventoji Lietuva,
Mes jos teisėti vaikai, jos sūnūs.
<...>
Kai išsivadavimo šūkis suskambės,
Ne Maskvos ar Lenkijos vardu,
Bet Lietuvos vardu, būk kovojančių gretose![23]

Taigi „šventosios Lietuvos sūnums“, poeto teigimu, į būsimą kovą dera stoti tik dėl savo „motinos“, kautis tik „Lietuvos vardu“. Šiame rinkinyje esama E. J. Daukšos pieštuku įrašytos pastabos: „Žymiai naudingiau rašyti atsišaukimą į lietuvius kaip į lietuvius, bet ne lenkus... <...> Žymiai energingesnė ir naudingesnė būtų tokia lietuvių pagalba kokiai nors tautai ir jai pačiai, jei greta kosmopolitinio klausimo dėl laisvės, lygybės etc. būtų kalbama apie tautos dvasią, [kreipiamasi] į brangiausią šalį, į taip stipriai mylinčią ir giliai jaučiančią lietuvių tautą“[24].

Kautynėse žuvęs Šimonių girioje kovojusio būrio vadas Jurgis Skeberdis prieš sukilimą lietuviškai „daug rašė apie laisvę ir vergiją“, „rengė spaudai savo raštus“, skaitė eilėraščius savo draugams – būsimiems sukilėliams[25]. Išliko tik maža jo raštų dalis: keli eilėraščiai su komentarais ir pradžia straipsnio „Kodėl Lietuva vergauja?“. Rankraštyje aprašoma būsimos knygos išvaizda: viršelyje turįs būti „šaunus žirgas“, o ant jo – „narsus raitielis su pakieltu šobliu“, taip pat – „Aušros vartai“.

Eilėraštis „Lietuvos Širdis“ pradedamas pavergtos tautos vaizdu: „Aptemes – nuliudies stovi Vilnius / Ir visa Lietuvos tauta – / Kur seniau buvo taip prakilnus / O dabar – po koju pamintа“. O baigiamas paguodos žodžiu: „Biet nieraudok Lietuvi... / Dar karta i giria pažvielk – / Kaip par užolus vietra kaukie! / Bet jie žaliavo – žaluoy ir žaluos...“. Šias eiles lydi prierašas: „Nie diel savies ir nie diel savo garbies aš stenguos, biet dieliey savo miliamos ir brangiosios Tautos – Tievinies... Nies augštus [aukšti] protavimay diel savies tik vien butu amžina vergijos naktis!..“. Eilėraštyje „Tėvyne, pabusk!“ kreipiamasi į „Giediminą, tautos tievą“, kuris dar kartą turėtų vesti lietuvius „unt vainos“ ir nužvelgti laukus, „kur ruskiey ir Waršavos pasilgi poliakai [pasiilgę lenkai] / Sava brolius laužan kraun“. Taigi „Gedimino tauta“ atskiriama nuo Varšuvos lenkų. Eilėraštyje „Savo seselėms ir broliams“ sakoma, kad šie neteisingai maną, jog „Witauto giminie“ jau išmirusi. Tvirtinama, kad būtent seselės ir broliai šiandien esą tokia giminė: „Mies ieisim unt prieki narsiay / Ir kelsim sienaji Lietuvos Sosta / Mies, Sostinies vaikay“. O šio kūrinėlio prieraše teigiama: „Lietuvos p–tr. [patriotų] mamaities ira Witauto giminie; Lietuvos p–tr. [patriotų] tievai ira Wit[auto] giminie“. Eilėraštyje „Lietuvi, pabusk!“ klausiama: „Ar ilgai iš Wit.[auto] giminies / Strienuotas [stiprias strėnas turintis] viras neišieis???“. Po šiuo eilėraščiu – pastaba: „Per daug putoja musu Lietuviškasis kraujs! Sugriauti netaisibi – vergiju mies geidžiam“[26]. Prozos tekste „Kodėl Lietuva vergauja?“ dėstoma:

Šešioliktame amžiaus pabaigoje kad Lietuvos Karalius Augusts Zigizmunds buvo no augštosios ir perpolekiejusios [sulenkėjusios] š(l)ektos nužuditas, tai su tuo ir pasibaid(g)ie musu kulturos rašiba. Poliaku dvasia perjiemie visa Lietuvos aristokratija ir bajoru širdis, kurie tadu ir

22 Anusavičius 1938: 309.

23 Ant upės 1987: 187; 1863–1864 metai Lietuvoje 1991: 117. Reginos Mikšytės pažodinis vertimas iš lenkų kalbos.

24 Ant upės 1987: 237.

25 Šimonis 1959: 196.

26 Skeberdis 1938: 295–298.

liengvai padarie spaudima unt savo žiemesniu broliu. Ir vot, šitie poliaku gieismay pradiejo arditi Lietuviu Tautos pamotus, kuruos kunigaikštis Witautas su didielieis vargais buvo pamurijis.

Ir broliai. Jus suprantat, kad viargas niegali buti kareivis? Taip pat viargas niegali buti proto kulturos statitojas, kura [kuri] reikalauja šventai Tautiškos liuosibies, katra galietu užugditi cziela ir svieika protavima. <...> Aš noriu, kad Lietuvos Tauta ir visa Giediminiška kielts [kiltis, gentis] jimtu diel savies primiera [pavyzdį] iš senuju graikonu ir t. t. Tiktai pier kentiejimus gimsta švienta ir daugpusinga Tautos laisvie. <...>

Biet mies budiekim, ir aš misliju, kad musu dabartinies kartos galiunai busimie tie, kas garbingai pabaigsimie kunigaikščio Witono [Vytauto?] didieji darba ir su šobliais rankosie išpliešim aplaistus dirvonus ir tarpe ju <...> galietu ramiai sulsieti [ilsėtis] Lietuvos artojay...[27]

Beje, įsidėmėtinas ir J. Skeberdžio kovų draugo Lauryno Medeikos, jau grįžusio iš tremties, liudijimas: jo būrio vadas ir kiti ūkininkų vaikai „nesutiko su ponais“ – „tarp sukilėlių nebuvo vienybės, bet prieš carizmo jungą ėjo visi bendrai, o nugalėjus carizmą, kiekviena pusė manė susitvarkyti savaip“. Pasak jo, J. Skeberdis ir žuvęs, buvęs priešų sukapotas kardais, kai išsigandę ponai ir panelės raiti iš mūšio lauko pabėgo[28].

Dar prieš sukilimą, 1861-aisiais, lietuviai ne tik išsiverčia ir Klaipėdoje lietuviškai išsileidžia patriotinę lenkų giesmę „Dieve, kurs Lenkiją“ (*Boże, coś Polskę*), bet ir ją iš esmės perkuria. Tais metais Lietuvos bažnyčiose jau giedama „Giesmia“, kurioje kalbama ne apie Lenkiją, bet apie „mūsų tėvynę“. „Wiezdiek ant lietuwiu“ [žiūrėk į lietuvius], „Wisus iszwalnik, atriszk nog newales“, „Gražink <...> laisvi tiwini viel sawa waikialiu“, – prašoma „Diewo miliausio“ perkurtoje giesmėje. Kartu su šia giesme jau 1861-aisiais giedama ir sulietuvinta tautinė lenkų giesmė „Dar Lenkija nepražuvo“ (*Jeszcze Polska nie zginęła*). Pradedama ji kitais žodžiais: „Neprapuls musu Tiewini pakoł mes giwinsma“. Aukštinami giesmėje blizgančiais dalgiais ginkluoti „Lietuwiu powstancey“ [sukilėliai], stovintys „kajpo muras“. Kviečiama: „Ejkiem brolej wisi draugiej kur Nemonas płaukie“. Žadama: „Ponaj bajoraj ir mužikaj, bus taj liga wiena“[29]. Taigi prieš sukilimą lietuviai persirašo, lietuviškam patriotizmui palenkia pamatinius patriotinius lenkų tekstus.

Kad 1863–1864 metų ginkluotas pasipriešinimas Lietuvoje rėmėsi krašto istorinių kovų už laisvę tradicija, liudija ir Lietuvos bajoro Konstantino Kalinausko raštai. Vienas būsimų vadų sukilimo išvakarėse stengiasi, primindamas LDK istoriją, seną civilizacinę lietuvių ir maskvėnų skirtį, į Lietuvos tautą įjungti ir kovai prieš Maskvą sutelkti baltarusių valstiečius. 1862-ųjų spalio 12-ąją Vilniuje ranka surašyto baltarusiško laikraščio „Mužikų tiesa“ (*Mużyckaja prauda*) šeštame numeryje K. Kalinauskas žemdirbiams vaizdžiai dėsto:

Jūs, Vaikeliai, turbūt nežinote, kas tokie esate, kaip vadinasi ši žemė, kurioje mūsų tėvai gyveno, kurioje mes gyvename ir mūsų vaikai gyvens, kas joje dėjosi nuo senų laikų, kaip maskvėnas ją pasigrobė ir kodėl jis iki šiol mus tebelaiko. Kad kiekvienas jūsų nebūtų tarsi nieko neišmanantis gyvulys, o žinotų viską, kas privalu laisvam žmogui žinoti, aš rašau šį laišką. <...>

Žemė mūsų nuo amžių amžinųjų vadinasi lietuvių, o mes vadinamės lietuviais [*Ziemlia nasza z wiekow wiecznych nazywaści sia litouskaja, a my to nazywajem sia Litoucy*]. Kadaise ir mūsų protėviai turėjo savo karalius, kurių drąsa karuose ir teisingumas teismuose buvo žinomi visame pasaulyje. Todėl prie Varšuvos gyvenę lenkai mūsų karalių išrinko ir savo karaliumi. Nuo anų laikų mes, Vaikeliai, esam prisiekę per amžių amžius gyventi kartu su lenkais, kartu į karus eiti, turėti vieną vyriausybę, vieną tikėjimą ir visoje plačioje mūsų žemėje visiems vienodą laisvę. <...>

Ir būtų buvę gera mūsų šalyje. Bet, mūsų nelaimei, kaimynystėje gyveno Maskvos caras. Jo šalyje, Vaikeliai, jokios laisvės niekados nebuvo ir niekas nebuvo tikras dėl savo gyvybės. Todėl Maskvos caras išsigando, kad jo liaudis, pamačiusi mūsų laisvę, nepradėtų maištauti ir, [keršydama jam] už visas [pražudytas] galvas, neišsirinktų savo carų. Todėl jis pradėjo su mumis kovoti, bet niekaip negalėjo mūsų nugalėti ir kokias tik besiųsdavo kariuomenes, mes visada jį išvarydavome.[30]

Pasak „Mužikų tiesos“, tik susidėjęs su vidaus priešais, su išdavikais Maskvos caras sugebėjęs laisvą mūsų kraštą užkariauti. 1831-aisiais prieš maskvėnus sukilęs jaunimas ir miestiečiai. Dabar

27 Skeberdis 1938: 299–301.

28 Šimonis 1959: 197–199.

29 1863–1864 metų sukilimas 2013: 75–77, 82–83.

30 1863–1864 metų sukilimas 2013: 102–103.

Medalikėlis, 2017 m. rastas ant Pilies (Gedimino) kalno, prie 1863–1864 m. sukilimo vado Konstantino Kalinausko palaikų. Kęstučio Stoškaus nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

ateinąs laikas greta jų į kovą stoti ir valstiečiams: „Vaikeliukai, valstiečių kilmės broliai mano, išsiskirsime su Maskvos plėšikų valdžia, ir teisinga laisvė bus mums dovana už mūsų darbus, už mūsų pralietą kraują išvarant Maskvos skėrius“[31]. Baltarusių žemdirbiai raginami susiprasti esą lietuviai ir įsijungti į amžius trunkančias lietuvių ir lenkų grumtynes su maskvėnų tironija.

Taigi pagrįstai to meto Lietuvos gyventojų nusistatymą Maskvos atžvilgiu Vilniaus generalgubernatorius dar prieš sukilimą išsiųstame pranešime Rusijos imperatoriui yra nusakęs taip:

> Teisybės dėlei reikia pripažinti, kad Žemaičių apskrityse bajorai ir šiaip žemaičių kilmės gyventojai pasirodė tiek pat, jei ne dar daugiau negu patys lenkai, nusiteikę prieš vyriausybę, ir nė kiek negalima tvirtinti, kad tas jausmas būtų pasiskolintas iš tų pastarųjų, o ne įgimtas jiems patiems.[32]

Svarbi ir 1863-iaisiais, jau sukilimo dienomis, generalgubernatoriaus Michailo Muravjovo užrašuose įterpta pastaba apie Lietuvą: „visas kraštas buvo užkrėstas maištingos dvasios, palaikomos kunigų, dvarininkų ir bajorų“[33]. Vertas dėmesio ir Lietuvoje, Antano Mackevičiaus būryje kovojusio anoniminio lenko sukilėlio liudijimas apie jam lietuvio tartus žodžius: „Jūsų [lenkų] tautoje yra milžiniško pasiaukojimo ir užsidegimo, bet trūksta ištvermės. Jūs pamirštate, kad Maskvos negalima palaužti per kelis mėnesius, kad ši kova yra milžiniškos grumtynės, kuriose visa mūsų dabartinė karta turės padėti savo galvas, atpirkti mūsų tėvų nuodėmes ir laimėti buities teisę būsimoms kartoms“[34].

SUKILIMO DAINOS

Amžininkų požiūrį į 1863–1864 metų įvykius liudija tuo laiku kuriami literatūriniai tekstai, gimstančios liaudies dainos. Būtent jos reikalautų atidesnio žvilgsnio. Nėra teisingas D. Staliūno teiginys, kad sukilimą „remiančios dainos – tai pirmiausia vertiniai iš lenkų kalbos“[35]. Į sukilimą

31 1863–1864 metų sukilimas 2013: 102, 104–105.
32 Aleksandravičius, Kulakauskas 1996: 150.
33 1863–1864 metai Lietuvoje 1991: 55.
34 Amžininkai 2013: 67.
35 Staliūnas 2008: 26.

kaip į jo dalyviams savą ir svarbią kovą žvelgiama beveik visose liaudies dainose. Nemaža dalis šių dainų remiasi literatūrine tradicija. Ir vos viena turi neabejotinas lenkiškas ištakas. Tai jau minėta iš giesmės „Dar Lenkija nepražuvo“ pasidaryta, 1861-aisiais lietuviškai užrašyta ir dainuota, o sukilimo metu išplėtota daina „Neprapuls mūsų tėvynė“. Naujais poetiniais vaizdais papildyta ji tampa lietuviškojo patriotizmo manifestu: „Aikim, broliai, visi drųsiai / Ažu sava vierų – / Tegu pažins neprieteliai / Mūsų dalgį gerų. / Motina mūsų tevyne švinta, / Šių pagelbu būsi atimta. // Bus vėl mūsų šitas žemes, / Kaip visados buva, / Tegul pažins tie pragarai, / Ku gali Lietuva. / Tevyne mūsų, motina švinta, / Mes tava vaikai – būsi atimta“[36]. Kitame šios dainos variante esama ir tokio posmo: „Ir vėl bus ta mūsų žemė, / Kaip visados buvo. / Bėgsit, gudai, kaip pasiutę, / Čia mūsų Lietuva“[37].

Liaudies dainose kaip savi herojai iškyla sukilimo vadai: „Jablanauskas“, „Jablonskis“ arba „pons Jablonauskis“ (Žemaitijos būriams vadovavęs ir Jablonovskio slapyvardį turėjęs Boleslovas Dluskis), „kunigs Mockus“ (Antanas Mackevičius), „Kalinauskas“ (Konstantinas Kalinauskas). Jablanauskas dainose kreipiasi į bernelius kaip į savo vaikus ir juos tėviškai drąsina: „Muškit muškit, mano vaikai, / Iš savo drąsumo. / Nebijokit neprietelių / Nei anų daugumo“[38]. Dainoje „Paklausykit visi manęs“ sakoma: „Jablonskis, stiprus vyras, / Už visus geresnis“[39]. Kitos dainos dvieiliu pagerbiami du vadai: „Garsūs vadovai po mūsų miškus / Pons Jablonauskis ir kunigs Mockus“[40]. Taigi „mūsų miškuose“ – mūsų „garsūs vadovai“. Kalinauskas vaizduojamas kaip „bernelių varguolių“ vedlys į žūtbūtinę kovą už „šventą žemę“: „Mes berneliai varguoliai / Stiprūs kaip tie ųžuolai. / Gana ponų mum loskos, / Aisim veizdėt sa dalios. / <...> Kalinauskas visus veda, / Ponus cėrio visur karia. / Ir kazokus sukapojo, / Kapušilėj pakavojo. // Švintų žemį pabučiuosim, / Niekam niekam neatduosim, / Savo krauju palaistysim, / Jei reiks, galvas paguldysim“[41]. Bernelių priešai – ne lenkų, o caro „ponai“ ir caro kariuomenės kazokai.

Sukilimas išlikusiose lietuvių liaudies dainose – tai visų pirma prasminga kova su „maskoliais“ už savo žemę, savo tėvynę, savo „vierą“ (tikėjimą). Yra dainų, kuriose „broleliai“ stoja kovon prieš „maskolius“ kartu su „lenkais tikraisiais“, prisideda prie „lenkų krūvos“[42]. Ir tik vienoje „Lietuvių liaudies dainyno“ dainoje – „Vyrai, pypkes rūkydami“ – sukilimas minimas kaip „mužikams“ svetimas „ponų“ reikalas. Pasak dainos, ponai supykę, kad karaliaus paliepti mužikai jų nebeklauso, ir šaukę: „Aikit čia, bajorai, / Visi šliektos, visi ponai: / Maskolius išvarysim, / Mužikus vėl kankinsim“[43]. Daina, regis, bus pagrįsta sukilimo metu Rusijos valdžios valstiečiams skleista „žinia“, jog „ponų lenkų maištas“ esąs nukeiptas ne tik prieš juos globojantį carą, bet ir prieš juos pačius. Mykolas Biržiška yra atradęs ir daugiau „paliokus“, „ponus“ kandžiai pašiepiančių, „prasčiokus mylintį“ carą – „karalių Aleksandrą“ – aukštinančių dainų[44]. Akivaizdu, kad tai ne sukilimo dalyvių kurtos ir dainuotos dainos.

Svarbus lietuvio sukilėlio savivokai pažinti yra poeto, sukilimo dalyvio Andriaus Vištelio-Višteliausko paliktas rankraštinis liaudies dainų ir poezijos rinkinys, šiandien saugomas Vilniaus universiteto bibliotekoje. Jo pagrindą sudaro lietuvių liaudies karo dainos, kurios galėjo būti sukilėlių dainuojamos. Tarp jų ir žinoma 1794-ųjų sukilimo daina apie Tadą Kosciušką – „Užgyst gaidžiai vidurnaktyj“, rinkinyje pažymėta XXXVII numeriu[45]. Čia užrašyti ir du karo maršai: vienas jų pažymėtas 1831-ųjų data ir pavadintas „Maršu senovės gadynių“, antras – „Maršas Lietuvos“ – greičiausiai bus sukurtas paties A. Vištelio 1863-iaisiais. Šis, tiesa, be paskutinių šešių posmų, dar 1889-aisiais buvo paskelbtas Plimute lietuvių išeivių išleistame dainų rinkinyje[46], pakartotas ten pat 1893-iaisiais[47], M. Biržiškos perspausdintas Vilniuje 1920-aisiais[48], mūsų dienomis Brigitos Speičytės publikuotas iš rankraščio jau visas interneto svetainėje *Šaltiniai.info*. Apžvelgsime šį įspūdingą tekstą, remdamiesi rankraščiu: Vištelio rinkinyje jis pažymėtas XII numeriu. Cituodami rašybą šiuolaikinsime. Pradedamas maršas kreipiniu į motinos Lietuvos sūnus – į brolius lietuvius: „Gana, Broliai, mums miegoti / Ant kapų motynos! / N'yr ko ilgai nei dūmoti, / Nosis pakabinus. // Marš, marš, vajaunykai, / Ing svodbą kruviną, / Marš, Lietuvos mūčelnykai, prikelti motyną!“. Taigi žygiuojantys ir šią karo dainą

36 Lietuvių liaudies dainynas 1995: 486–487.
37 Biržiška 1920: 78.
38 Lietuvių liaudies dainynas 1995: 480–481.
39 Lietuvių liaudies dainynas 1995: 488–491.
40 Lietuvių liaudies dainynas 1995: 492.
41 Lietuvių liaudies dainynas 1995: 496–497.
42 Lietuvių liaudies dainynas 1995: 491–492.
43 Lietuvių liaudies dainynas 1995: 494.
44 Biržiška 1920: 99–100.
45 Vištelis 1870.
46 Dainos 1889: 191–195.
47 Lietuwiszkos dainos 1893: 311–312.
48 Biržiška 1920: 68–69.

dainuojantys yra Lietuvos kovotojai, Lietuvos kankiniai. Jie leidžiasi į kruviną kovą tam, kad prikeltų savo mirusią motiną Lietuvą. Kituose posmuose mūšin einantys iškyla kaip „Žemaičiai, Lietuvnykai“, kaip „valnasties vajaunykai“ (laisvės kovotojai). Netrukus į laisvės gynėjų gretas maršas įtraukia lenkus ir gudus, skelbia Lietuvos ir Lenkijos „karūnų“ suvienijimą: „Kai suvienysim karūnas / Lietuvos su Lenkų, / Užūš strielbos kaip Perkūnas / Iš mūs smarkių rankų. // Marš, marš, Lietuvnykai, / Marš Lenkai, Žemaitai, / Marš ir Gudų vajaunykai, / Visi drauge, greitai!“. Įsidėmėtina: Lietuva skelbiama esanti karalystė, lygi Lenkijos karalystei. Kovoje už „valnastį“ abi „karūnos“ turinčios susivienyti ir kartu kautis prieš bendrą „neprietelių“, kartu „tironus išnaikyti“. Tie išnaikintini „tironai“ – tai „meškoriai“ (meškų korikai, „maskoliai“, maskvėnai). Juos su sąjungininkais įveikusi Lietuva raginama eiti ir prieš „vagaičius“ (vokiečius): „Marš, marš, marš, Lietuva, / Atimt savo Prūsų – / Karaliaučius bus kaip buvo / Ir vėliak jis mūsų... // Nes ta graži žemė Prūsų, / Kur vagaičiai sėdi, / Buvo ilgus amžius mūsų – / Pati savim rėdė [pati save tvarkė]... // Marš, marš, vajaunykai / Lietuvos ir Prūsų! / Nes ir Prūsai Lietuvnykai / Kaip mes – broliai mūsų. // Būsim kaip protėviai mūsų / Visam sviete slauni, / Tiktai būkim, prašau jūsų, / Drąsūs ir vajauni. // Marš, marš jų takeliais / Ir kaip jie be baimės. / Bėgs tironai visais keliais, / Ir išnyks nelaimės“. Taigi maršo pabaigoje prisimenamas LDK istorinis pasakojimas apie lietuvių ir senųjų prūsų giminystę, apie legendiniais laikais jų neva turėtą bendrą valstybę. Ir ši legenda su romantiniu polėkiu, praradus tikrovės jausmą, nukreipiama į ateitį. Toji ateitis – savo protėvių šlovę, „slaunumą“, susigrąžinusių lietuvių ir jų iš tironų išvaduotos, laisvos, „save rėdančios“, Lietuvos ateitis. Skelbiamą lietuvių ir žemaičių bendrystę su lenkais ir gudais laisvės kovoje daina be didelių prieštaravimų suderina su išsakoma savarankiškos Lietuvos vizija. Jos turinys grindžiamas lietuviška istorine bei politine vaizduote ir visiškai atitinka autoriaus duotą pavadinimą – „Maršas Lietuvos“.

Vištelio rinkinys liudija Lietuvos sukilėlių jaustą jungtį su krašto kovų už laisvę tradicija. Nėra atsitiktinės šiame rinkinyje nei senosios lietuvių karo dainos, nei 1794-ųjų sukilimo daina, nei 1831-ųjų „Maršas senovės gadynių“, kuris žodynu, vaizdais ir idėjomis siejasi su „Maršu Lietuvos“. Beje, gyvo T. Kosciuškos atminimo poveikį 1831-ųjų Lietuvos sukilėlių apsisprendimams patvirtina B. Speičytės Lenkų bibliotekos Paryžiuje rankraštyne atrastas ir paskelbtas Simono Barasos pasakojimas. Žemaičių valstietis Barasa, 1831-aisiais subūręs Žemaitijoje pirmą sukilėlių būrį, teigia, kad „mintis surengti sukilimą atėjo galvon“ dėl girdėtų dainų apie T. Kosciušką, pasakojimų apie kitus to meto sukilėlius[49]. Regis, pagrįsta dainų tyrinėtojos Pranės Jokimaitienės prielaida: „Atrodo, kad kai kurios dainos, sukurtos per 1831 m. sukilimą, buvo dainuojamos ir 1863 metais“[50]. Taigi patys sukilimų dalyviai suvokė ir teigė ryšį tarp Lietuvoje skirtingu laiku vykusių ginkluotų pasipriešinimų Maskvos „tironams“, jungė šiuos pasipriešinimus į bendrą istorinių Lietuvos kovų už laisvę grandinę.

ATSIMINIMAI

1863–1864 metų sukilimo pobūdį Lietuvoje suprasti padeda ir dalyvių atsiminimai. Lietuvos skyriui vadovavęs Kėdainių krašto dvarininkas Jokūbas Geištoras paliktame pasakojime vaizduoja save kaip žmogų, vertinantį politinius įvykius „lietuvio širdimi“ ir visomis jėgomis mėginantį išsaugoti vienybę su Lenkija[51]. Nors lietuviškai nekalba, savo dvare išlaiko lietuvišką mokyklėlę, „apskrities aktus“ rašo „lietuviškai, nes tai yra visiems suprantama vietos žmonių kalba“, „gerai pažįsta“ Lauryną Ivinskį, savo giminaičių mokytoją, nesyk šūkteli: „Koks nuostabiai gražus mums, lietuviams, Vilnius...“[52]. Į Varšuvą J. Geištoras „pirmą kartą gyvenime“ atvažiuoja tik 1862-ųjų gruodį – Lietuvos bajorų pasiųstas čia veikiančiame „Judėjimo komitete“ aptarti, kaip kartu su Karūna bus bendros valstybės nepriklausomybės siekiama. Komiteto posėdžiuose žiūri, „kas tinka Lietuvai“, siūlo nesiskaidyti į partijas, sukilimą atidėti ir jam rengtis. „Santykiai su Karūna visada buvo sudėtingi“, – pastebi geriau pažinęs lenkų politikus. Tarp posėdžių lanko rašytoją J. Kraševskį, kuris „nuoširdžiai kalba apie mūsų Lietuvą“. Viešnagės metu labiausiai J. Geištorą sukrečia Kūčių vakarą patirtas vienišumas: „Blogiausia, kas Varšuvoje man nutiko, buvo tai, kad Kūčių vakarą vienut vienas praleidau viešbutyje. <...> Man, griežtam lietuviui, buvo keista, kad tą iškilmingą dieną niekas nepakvietė pasidalinti kalėdaičiu brolio iš Lietuvos, atvykusio atnaujinti tautinės sąjungos“[53]

Sukilimo metu J. Geištoras jaučia savo ir kitų Lietuvos skyriaus narių dvilypę padėtį: jie esą ir

49 Speičytė 2013: 49, 66, 88.
50 Jokimaitienė 1995: 18.
51 Geištoras 2022: 54, 67, 171, 259.
52 Geištoras 2022: 99, 101, 275–276.
53 Geištoras 2022: 126–135.

Varšuvoje veikiančios Tautinės vyriausybės paskirti, ir „mūsų [Lietuvos] provincijų išrinkti“.

Kartu su „lietuvių separatistu“ K. Kalinausku ir kitais Lietuvos sukilimo vadovais jis piktinasi nevykusiu Varšuvos vadovavimu, jos neveiklumu. Tačiau sustabdo ir paprašo atidėti visų Skyriaus narių priimtą nutarimą „vieną kartą baigti su ta priklausomybe [nuo Varšuvos], kuri mus žlugdo“, iš esmės pakeisti „Karūnos ir Lietuvos valdžių santykius“, atskirti Lietuvos vadovybę nuo „Varšuvos vyriausybės“. Mat, pasak J. Geištoro cituojamo Skyriaus nario Vladislovo Malachovskio, „Varšuva nesupranta mūsų reikalų, todėl patys privalome pasirūpinti Lietuvos gerove“. Vilniaus sukilėlių vadovybė pasirengia naujų Lietuvos ir Karūnos santykių projektą, pasigamina „naujo antspaudo pavyzdį, kuriame virš Lietuvos herbo buvo įrėžta *Lietuvos valdymo komitetas*“. Tačiau atideda savo sprendimą, gavusi Skyriaus vado J. Geištoro pažadą: „jeigu nepergalėsiu Varšuvos užsispyrimo, pasitrauksiu, bet padėsiu sudaryti tikrą Lietuvos vyriausybę“[54].

Atsiminimuose J. Geištoras aptaria „lietuvių tautai būdingą žmonių charakterį“. Pasak jo, lietuviai valstiečiai neįsivaizduojantys „laisvės be bajorystės“. Todėl jiems kartu su žeme turėjusi būti duota ir bajorystė, taip „visą tautą“ padarant kilmingą. Pabrėžia, kad Lietuvoje, skirtingai nei Karūnoje, „net ir turtingiausių dvarininkų jaunimas dedasi prie būrių“. Apgailestauja, kad Varšuva atmetusi jo siūlymą ginkluotą kovą rengti tik ten, kur vietos žmonės sukilimą palaiko, ir „neliesti Baltarusijos“. Jis išskiria „šventąją Žemaitiją“ kaip kovingiausią kraštą ir cituoja Kauno bajoro Zigmanto Gruževskio jam tartus žodžius: „Kiek ginklų duosite, tiek savanorių Žemaitijoje turėsite“. Pasak J. Geištoro, „Kauno gubernijoje žmonių nuotaikos buvo palankiausios“, „visoje Lietuvoje tik vienintelė Kauno gubernija buvo ta vieta, kur galima buvo laimėti“[55].

Lietuvos skyriaus vadovui atitaria ir Kauno gubernijoje kovojęs bajoras Antanas Medekša. „Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografijoje“ jis liudija: nors valstiečiai kurį laiką nepasitikėję dar neseniai juos engusiais bajorais, bet „nebuvo tautos sukilimo priešai“, jie „pamažu ėmė eiti į sukilimą, palaikė jį visa širdimi ir rėmė nesavanaudiškiausiai atsiduodami“[56]. Šiuos sukilėlių liudijimus patvirtina dabartiniai istorikės Ievos Šenavičienės tyrimai. Pasak jų, sukilimą istorinėje Lietuvoje galima apibrėžti 1863-iųjų vasario 4-osios ir 1864-ųjų sausio 20-osios datomis. Taigi čia kovota 11 mėnesių ir 14 dienų. Ilgiausiai kautasi lietuvių tankiausiai gyvenamoje Kauno gubernijoje – 10 mėnesių ir 10 dienų. Vilniaus gubernijoje – 9 mėnesius ir 16 dienų, Gardino – 5 mėnesius ir 8 dienas, Minsko – 4 mėnesius ir 28 diena, Vitebsko – 15 dienų, Mogiliavo – 6 dienas. Kauno gubernijoje būta 198 sukilėlių kovų, Vilniaus – 60, Gardino – 62, Minsko – 37, Mogiliavo – 7, Vitebsko – 4. Žinomi 3356 Kauno gubernijoje žuvę sukilėliai ir 2821 žuvęs visose kitose gubernijose. Aktyvų lietuviškų žemių dalyvavimą sukilime I. Šenavičienė grindžia patriotiškai nusiteikusių katalikų kunigų pažadintu valstiečių ryžtu ginti savo tikėjimą nuo valdžios siekių jį sunaikinti. Ir mano, kad toks pasiryžimas „su lietuvių tautine politine sąmone neturi nieko bendra“[57]. Ar tikrai? Juk sukilimo dainos, sukilėlių liudijimai sako, kad lietuvių kautasi prieš „maskolius“ ir už savo „vierą“, ir už savo „valnastį“, ir už savo „šventą žemę“.

Su didžia pagarba sukilimas minimas rašytojų – bajoraitės Gabrielės Petkevičaitės-Bitės, valstietės Liudvikos Nitaitės-Didžiulienės – atsiminimuose. Žinoma, jos visų pirma perduoda, liudija tuo metu jas, dar mergaites, supusių artimųjų nuostatas. Iš baudžiauninkų kilusio, liaudies dainas rinkusio Salų vaito Antano Nito dukra Liudvika prisimena „iš popierėlių“ tąsyk namuose su svečiais giedotas giesmes „Neprapuls mūsų tėvynė“, „Dieve aukščiausias, kurs mūsų tėvynei“. Mini ir į Salas „atėjusią Lietuvos kariuomenę“ – „tris didžiausius pulkus“, vedamus Zigmanto Sierakausko-Dolengos, kunigo Antano Mackevičiaus ir kunigo Dominyko Palionio-Pėžos. Įsirėžė Liudvikos Nitaitės atmintin ir iki senatvės išliko anuo metu iš Salų bažnyčios grįžusių tėvelių vaikams „apsakinėti tokie gražūs daiktai“: A. Mackevičiaus lenkiškai ir lietuviškai sakyto pamokslo lauke klausiusi „visa kariuomenė ir pulkų pulkai žmonių“, kurie verkę, išgirdę tokius kunigo žodžius – „Eikim, broliai, už vierą šventą, už tėvynę mūsų brangiąją Lietuvą ir už mūsų brolius Lietuvius!“. Sukilimą nuslopinus, gedėdamos dėl nužudytų „prakilniausių, geriausių žmonių“, Salų panelės „gedulingai apsivilko“, o Liudvikai iš valstiečių kilusi mama „dirželį su Kosciuškos sagtim nupirko“[58]. Sukilėlius gydžiusio mediko dukra G. Petkevičaitė-Bitė teigia „augusi ir senusi sukilėlių tarpe“, visą laiką jautusi buvusių sukilimo dalyvių slaptą solidarumą. Rašytoja domisi tolesniais Panevėžio apylinkėse kovojusių žmonių – dvarininkų,

54 Geištoras 2022: 208–209, 226–230, 269.

55 Geištoras 2022: 94–95, 154, 199, 200–202, 268.

56 Medekša 2015: 40.

57 Šenavičienė 2016: 60–64, 67.

58 Didžiulienė 1926: 21–25.

Medalikėliai, 2017 m. rasti prie 1863–1864 m. sukilimo dalyvio Henriko Makoveckio palaikų ant Pilies (Gedimino) kalno, Vilniuje. K. Stoškaus nuotrauka. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

bajorų, valstiečių – likimais, juos aprašo atsiminimuose. Sukilėlis, ūkininkų sūnus Giedrikas, kuris ir po sukilimo visoje apylinkėje „skleidęs apie save šviesą ir tiesą“, Bitei pirmąsyk atvežęs lig tol nematytą „Aušros“ laikraštį[59].

Sodriomis spalvomis „Autobiografijoje“ sukilimo paveikslą tapo Žemaitė: prisimena tuomet „įėjusias į madą liuosybę, lygybę“, cituoja lietuviškas sukilimo dainas, kurias dainavo kartu su kitomis bajoraitėmis ir valstietėmis „lauko darbininkėmis“, su švelnia ironija mini visus apėmusį troškimą „prisidėti prie tokio didelio, svarbaus darbo – tėvynę nuo maskolių apginti“. Pasakoja rašytoja ir apie savo dalyvavimą sukilėlius remiančiame dvarininkių ir bajorių komitete: apie naktimis kovotojams siuvamus marškinius, į girią vežamą maistą. Prisimena, su kokiu liūdesiu laidojusi sukilime žuvusius giminaičius. Sykiu pasišaipo iš jaunų sukilėlių puikavimosi savo didvyriškumu, kalba apie maskvėnų kariuomenės „išblaškytus lenkelius“, „klausiukus“, „areštuotus dvarponius“. Žemaitė perpasakoja ir kraupų savo giminaičio liudijimą: atradę mūšio lauke sužeistus sukilėlius, kaimiečiai apkaltina „ponus lenkus“, kad šie siekę „išmušti maskolius, sugrąžinti pančizną [baudžiavą]“, vėliau juos apiplėšia ir iššudo[60]. Įsidėmėtina: lietuvių kaimiečiai atkartoja Rusijos valdžios propagandos tezes, kurios skelbiamos ir keliose išlikusiose to laiko dainose. Ši propaganda ir valstiečius prieš dvarininkus kurščiusi Maskvos politika[61] galėjo išprovokuoti ir siaubingus kaimiečių poelgius.

Rusijos imperijos pareigūnai, valdininkai, istorikai, žurnalistai, mokytojai daugiau nei penkis dešimtmečius trynė sukilimo atminimą iš lietuvių visuomenės kolektyvinės atminties, stengėsi jį perrašyti. Ir šios pastangos nebuvo visiškai tuščios. Jos gebėjo net perkelti lietuvių kalbon Maskvos vartotą politinį žodyną: sukilimas dalyje lietuviškų raštų, atsiminimų imamas vadinti ne tik „lenkmečiu“, bet ir „maištu“, „sumišimu“, „buntu“, „metežu“, sukilėliai – „metežninkais“ (maištininkais)[62]. Poetas Juozas Miliauskas-Miglovara, sukilime dalyvavęs bežemis bajoras, vėliau Rygoje įsidarbinęs policijoje, senatvėje rašytuose atsiminimuose išsižada jaunystės kovos kaip „klaidingo sukilimo“, kuris buvęs pradėtas „visai bereikalingai“, kurio priežastis „iki šiol nesuprantama“. Pasak Miglovaros, jokios Maskvos vergovės Lietuva nepatyrusi: „Tuo metu nei lenkams, nei lietuviams rusų priespaudos nebuvo, nes jų tvarka buvo mums nesunki ir jokio jungo neturėjome. Jungo sunkenybės mums buvo tik įkalbėtos. Gyvenome laisvai, niekas mūsų dvasiškai nevaržė...“[63]. Vis dėlto ir Miglovaros pasakojime atrasime iškalbingų sukilimo scenų, kurios prieštarauja

59 Petkevičaitė-Bitė 1966: 337–347, 537–560.

60 Žemaitė 2004: 278–284, 290–291, 297–302.

61 Janulaitis 1921: 40.

62 Mataitytė 2013.

63 Amžininkai 2013: 27.

autoriaus išsakomam požiūriui, tačiau lieka jo nevertinamos, nekomentuojamos. Atsiminimuose nesiaiškinama, kodėl sukilėlius remia, jiems „daug maisto prineša“ „širdingi valstiečiai“, kodėl daug atkakliau už bajorus prieš rusus kaunasi lenkiškai nekalbančio Adomo Bitės vadovaujamas lietuvių valstiečių būrys[64]. Tad D. Staliūno vis pasitelkiamas Miglovaros pavyzdys tikrai neatspindi vyravusio lietuvių požiūrio į sukilimą[65].

Regis, šiandien geriau derėtų įsiklausyti į sukilimo neišdavusių, tačiau istorikų pamirštų sukilėlių pasakojimus. Būtent jie, kaip vėliau Bronius Krivickas ir kiti pokario partizanai, savo tekstais mėgina įprasminti pralaimėtą kovą. Po sukilimo rašytuose eilėraščiuose jau minėtas tremtinys J. Anusavičius priekaištauja lietuviams dėl kovose žuvusiųjų užmaršties, dėl moralinio jautrumo stokos: „Kurgi pomietės [atmintys] dėjos lietuvnyko? / Argi jam širdies krūtinėj nebteko, / Užmiršo cnatą [dorybę], nebejaučio grieko. / Kiek tai yr kapų, o užmiršti visi, / Nesgi ir kryžiaus ant jų neįkiši. / <...> Dvidešimt metų, o tai jau ir penki, / Ar kas ant maldos nors kelius sulenkė? / Ar atminimą lietuviai padarė...?“. Tad poetas ir stengiasi eilėmis pažadinti bendruomenės atmintį, įrašyti į ją kritusių savo kovos draugų, garbingiausių sukilėlių vardus. Visų pirma išaukštinama „Lietuvos vyro“ Z. Sierakausko auka: „Čia krauįs Dolengos samanas apliejo. / Pirmu vadovu jis mūsų žemėje. / Jis generolas – maskolius atstojo, / Kad būt amtmonu savo Lietuvoje... / <...> Lietuvos vyras pirmas čionai krito, / Ir tokio, tokio neberadom kito“. Iškeliami eilėse ir kunigas A. Mackevičius, ir Boleslovas Koliška, ir kiti kartuvėse nužudyti vadai: „Be grabų buvo anie ir užkasti, / Kur kapai anų – kas galės atrasti? / Atrasti galgi nebūtų dar dyvas, / Bet, kas atrastų, ar liktų pats gyvas? / Maldų jiem nereik, – jie, gal tarti, šventi, / Krauju nuplauti, virve išaukštinti...“ Pagaliau, visiems žuvusiems Lietuvos sukilėliams J. Anusavičius sukuria poetinį paminklą: „Kas to nežino, jog mum nepavyko, / Bet šlovė ilga dėl mūsų paliko. / Šlovė jum, broliai! Ant virvių kabėję, / Loc [lyg] danguj lekdam [liekam, lekiam?], numirę ant vėjo. / Šlovę ir garbę duoda tiems Lietuva, / Kurie už cielą prie štulpų tai buvo. / Šlovę ir garbę didžiausią dastoja [pasiekia], / Kurie pakrito vainoj kruvinoje“[66]. Dalinamasi viltimi, kad už „cielą“, sveiką, Lietuvą kartuvių virvėse kabėjusių ir vėjyje mirusių brolių garbė bus lietuvių išsaugota.

64 Amžininkai 2013: 34, 36–37.

65 Staliūnas 2008: 36–37; Staliūnas 2024: 33.

66 Anusavičius 1980: 214–217, 223.

DARBŲ IR IDĖJŲ TĄSA

Taigi dalis likusių gyvų sukilėlių stengiasi ginklu gintas idėjas paliudyti literatūriniais tekstais, įgyvendinti jas jau kita – kultūrine – veikla. Poetas A. Vištelis po sukilimo rašytuose laiškuose skelbiasi: „visa siela esu lietuvis, tai yra respublikonas!“[67]. 1880-aisiais Dresdene aptaręs lietuviško laikraščio idėją su J. Kraševskiu, jis drauge su Jonu Basanavičiumi, Jurgiu Zauerveinu ir Jurgiu Mikšu organizuoja „Aušros“ leidimą[68]. Jau pirmame „Aušros“ numeryje 1883-iaisiais skelbia kartu su A. Baranausko „Dainu dainele“, su Jono Šliūpo straipsniu apie S. Daukantą ir savo eilėraštį „Lietuviškoji kalba“. Antrame numeryje greta savo „Regėjimo“ publikuoja ir tarsi iš sukilimo dainų ataidinčią Miglovaros „Lietuvą“: „Lietuva! Tu brangi žemė senų bočių mūsų, / Miela motyna Žemaičių, Lietuvių ir Prūsų.../ <...> Duok liuosybei ir dorybei amžinai gyventi, / Duok Lietuviais visiems gimti, augti ir pasenti“[69]. Ketvirtame „Aušros“ numeryje atrasime cituojamą S. Valiūno „Birutą“ ir Birutės kalno aprašymą, o penktame – straipsnį apie „garsingą didžiavyrį“, „Lietuvninką“, „mūsų viengentį“ T. Kosciušką ir jo laiško vertimą į lietuvių kalbą. Taigi savarankiškas Lietuvos istorinis pasakojimas nuosekliai tęsiamas.

1884-aisiais „Aušra“ skelbia dar vieno sukilėlio – M. Akelaičio – laišką, parašytą Paryžiuje 1883-iųjų liepą. Pagyręs laikraštį už jo jaunystės bičiuliui, „neužmirštinam Lietuvos raštininkui [rašytojui]“ S. Daukantui rodomą dėmesį, M. Akelaitis ragina nuosekliau vartoti lietuvišką žodyną, primena, kad herbą „Pogoń“ lietuviškai reikėtų vadinti „Vytimi“, ir iškelia Rusijos imperijos pavergtiems lietuviams savo kraštą savarankiškai tvarkančios tautos, savo žemės šeimininkės, siekinį: „Jaunas būdamas girdėjau senuką pasakojantį: „Mūsų senovės žmonės *vytį vijo*, norėdami pagauti *Laimę*.“ ... Ir mes, anų senelių įpėdiniai, *vykime vytį*, be paliovos tardami ypačią tarmę [ypatingą posakį]: LIETUVA LIETUVIAMS“[70]. Taigi A. Vištelio, M. Akelaičio visuomeninė veikla ir tekstai liudija esant gyvą jungtį tarp 1863–1864 metų sukilimo ir XIX amžiaus pabaigos lietuvių tautinio sąjūdžio: tie patys asmenys, tos pačios savo žemės politinio savarankiškumo idėjos. Pagrįstai šią jungtį jau mūsų dienomis ne kartą yra ryškinęs istorikas Egidijus Aleksandravičius[71].

67 Lietuvių kultūros veikėjų 1992: 244.

68 Lietuvių kultūros veikėjų 1992: 265, 273, 278.

69 Miglovara 1883: 35–36.

70 Akelaitis 1884: 198–200.

71 Aleksandravičius 1991; Aleksandravičius 1993; Aleksandravičius 2019: 46–74.

Ar įžvelgė lieptą tarp sukilimo ir tautinio atgimimo ankstesni, paties atgimimo iškelti Lietuvos praeities tyrinėtojai? Jauno kunigo Jono Mačiulio-Maironio 1891-aisiais Tilžėje Stanislovo Zanavyko slapyvardžiu išleistoje istorijoje „Apsakymai apie Lietuvos praeigą“ daug dėmesio skiriama T. Kosciuškai ir jo vadovautam 1794-ųjų sukilimui, kuriame „Lenkai ir Lietuviai“ kartu „kibo prie ginklo gelbėti skęstančią tėvynę“, paminimos 1812-aisiais Napoleono pažadintos viltys atgauti valstybę, bet apie 1863-iuosius užsimenama tik puse sakinio – tais metais kilęs „maištas“ lenkų „neišliuosavęs“ iš „geležinių Rusų rankų“[72]. 1911-aisiais Kaune išspausdintoje kunigo Antano Aleknos „Lietuvos istorijoje“ iškalbingai nutylimi visi trys – 1794, 1831 ir 1863–1864 metų – sukilimai. Tik pastebima, kad „po 1863 metais Rusijos vyresnybė visus Lietuvos bajorus ėmė skaityti lenkais“[73]. Spėtina: gal šitoks XIX amžiaus ginkluoto pasipriešinimo nutylėjimas kunigų kurtame istoriniame pasakojime rėmėsi ištikimybe Žemaičių vyskupui Motiejui Valančiui, kuris Rusijos valdžios buvo priverstas 1863-iųjų „sumišimą“ pasmerkti ir tik asmeniškai rūpinosi per sukilimą nukentėjusių kunigų likimais[74]?

Vis dėlto jau 1918-aisiais istoriko A. Janulaičio Vilniaus lietuvių bendruomenei perskaitytame, archyvų tyrimais pagrįstame pranešime „lenkų maištas“ virsta „sukilimu Lietuvoje“. Kaip tautos istorijai svarbų įvykį ginkluotą XIX šimtmečio pasipriešinimą stengiasi visuomenei pristatyti atkurta Lietuvos valstybė, jos institucijos. Prisiminkime: išplėtotą A. Janulaičio pranešimą atskira knyga 1921-aisiais išleidžia ne privatus asmuo, bet Krašto apsaugos ministerija, jos Literatūros skyrius. 1925-aisiais Lietuvos kariuomenės Vyriausiojo štabo Karo mokslo skyriaus pradėtas leisti „Karo archyvas“ jau pirmame tome publikuoja pluoštą A. Janulaičio surinktų 1863–1864 metų sukilimo tekstų: lietuviškų ir baltarusiškų dainų, Lietuvos sukilėlių vadovybės atsišaukimų, nutarimų, laikraščių[75]. Antrame „Karo archyvo“ tome – visas sukilimui skirtas skyrius, kuriame leidinio redaktorius majoras Vytautas Steponaitis skelbia paties sukauptą „Medžiagą 1863–1864 metų sukilimo istorijai“[76] ir sukilimo dalyvių bei liudininkų atsiminimus. „Karo archyvo“ šešto ir septinto tomų atskiruose skyriuose kartu su 1863-iųjų sukilimo tyrimais ir atsiminimais publikuojami straipsniai, nagrinėjantys 1831-ųjų sukilimą Lietuvoje.

Taigi Vasario 16-osios Respublikos istorikai į XIX amžiaus sukilimus ima žvelgti kaip į vieną laisvės kovų grandinę. Būtent taip sukilimai aptariami ir 1936-aisiais Švietimo ministerijos išleistoje Adolfo Šapokos „Lietuvos istorijoje“. Krašte vykę pasipriešinimai Rusijos valdžiai 1794-aisiais, 1831-aisiais ir 1863–1864 metais čia pristatomi kaip savi Lietuvos sukilimai. Parodomas jų ryšys su Lenkijos sukilimais, bet pabrėžiamas ir vietos savitumas. Pastebima: „Lietuvoje [1863-iųjų] sukilime jų [valstiečių] dalyvavo daug daugiau, negu Lenkijoje, kur jie beveik visai neprisidėjo“[77]. Tad nėra pagrįstas „Būdo“ skaitytojams neseniai išsakytas D. Staliūno teiginys, kad „komunikacinėje lietuvių atmintyje net ir tarpukariu sukilimas nesuvoktas kaip savas“, kad „į jį buvo žvelgiama labiau neigiamai“, kad „tuo metu dauguma šį sukilimą vertino ne kaip lietuvių kovą už laisvę, bet kaip lenkmetį, t. y. valstiečiams lenkų ar ponų primestą įvykį“[78].

Po Antrojo pasaulinio karo likęs Maskvos okupuotoje Lietuvoje rašytojas Vincas Mykolaitis-Putinas sukuria istorinį romaną „Sukilėliai“. Pradeda rašyti vos sovietų valdžiai palaužus partizanų pasipriešinimą. Gręžiasi į 1863–1864 metų sukilimą ir kelia ginkluotos kovos už laisvę prasmės klausimą. Atsako į jį tapomais ryškiais sukilėlių Antano Mackevičiaus, Eduardo Jokūbo Daukšos, Mikalojaus Akelaičio, Juliaus Anusavičiaus, Stanislovo Išoros, Zigmanto Sierakausko paveikslais: žūtis kovoje dėl Lietuvos laisvės – „dėl aukštesnio gėrio“ – yra kilni ir prasminga, lietuvių laisvės kova turi būti tęsiama[79].

LITERATŪRA

Akelaitis 1861 = [Mikalojus Akelaitis]. *Trumpas papasakojimas apej Lietuwos wejkałus*. Lietuvių literatūros ir tautosakos instituto bibliotekos rankraštynas, F1–30, [prieš 1861 m.].

Akelaitis 1862 = [Mikalojus Akelaitis]. *Opisanie Wielkiego Księstwa Litewskiego*. Lenkų bibliotekoje Paryžiuje saugomo rankraščio kopija: Lietuvos istorijos instituto biblioteka, F4-389, [1862].

Akelaitis 1884 = [Mikalojus Akelaitis]. Svetur. Gromata brolio Ak. isz Pariżiaus. *Auszra,* 1884, Nr. 5, 6.

Alekna 1911 = Antanas Alekna. *Lietuvos istorija. Su paveikslais ir žemėlapiais*. Kaunas: Saliamono Banaičio spaustuvė.

Aleksandravičius 1991 = Egidijus Aleksandravičius. Politiniai lietuvių siekiai 1863–1914. *Metmenys*, 1991, Nr. 61.

Aleksandravičius 1993 = Egidijus Aleksandravičius. Atgimimo istorijos slenksčiai. *Lietuvos atgimimo istorijos studijos*, 1993, T. 4.

Aleksandravičius 2019 = Egidijus Aleksandravičius. *Amžiaus slenksčiai*. Vilnius: Versus, 2019.

72 Maironis 1891: 176–177.

73 Alekna 1911: 91.

74 1863–1864 metai Lietuvoje 1991: 94–111.

75 Janulaitis 1925: 209–231.

76 Steponaitis 1925: 62–158.

77 Lietuvos istorija 1936: 438–439, 459–465, 469–474.

78 Staliūnas 2024: 31.

79 Mykolaitis-Putinas 1959: 537–542, 626–628; 1968: 204–205, 214–221, 250–254.

Aleksandravičius, Kulakauskas 1996 = Egidijus Aleksandravičius, Antanas Kulakauskas. *Carų valdžioje. Lietuva XIX amžiuje*. Vilnius: Baltos lankos.
Amžininkai 2013 = *Amžininkai – apie 1863 metų sukilimą*. Sudarė Remigijus Misiūnas. Vilnius: Bonus animus, 2013.
Ant upės 1987 = *Ant upės krašto blindelė auga. Eilėraščiai lietuvių ir lenkų kalbomis*. Parengė Regina Mikštytė. Vilnius: Vaga, 1987.
Anusavičius 1938 = Juliaus Anusavičiaus nežinomi eilėraščiai. Parengė Vaclovas Biržiška. *Mūsų senovė*, 1938, Nr. 2 (7).
Anusavičius 1980 = Julius Anusavičius. *Viena pavasario diena*. Parengė Vincas Kuzmickas. Vilnius: Vaga, 1980.
Baranauskas 1994 = Antanas Baranauskas. *Rinktinė*. Parengė Regina Mikšytė. Vilnius: Baltos lankos, 1994.
Biržiška 1920 = Mykolas Biržiška. *Dainų atsiminimai iš Lietuvos istorijos*. Vilnius: Švyturys.
Biržiška 1965 = Vaclovas Biržiška. *Aleksandrynas*. T. III. Čikaga: JAV LB Kultūros fondas.
Dainos 1889 = *Dainos lietuwiszkos isz wysur surinktos*. Plymouth: Spaustuvėje Juozo Paukszczio.
Didžiulienė 1926 = Liudvika Didžiulienė-Žmona. *Ką aš beatmenu*. Redagavo Juozas Tumas. Kaunas: Spaudos fondas.
Geištoras 2022 = *Jokūbo Geištoro atsiminimai. 1857–1865*. Iš lenkų kalbos vertė Stanislovas Žvirgždas ir Regina Koženiauskienė. Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras.
Griškaitė 2009 = Reda Griškaitė. Mikalojaus Akelaičio rankraščio *Opisanie Wielkiego Księstwa Litewskiego* (1862) istorija. *Archivum Lithuanicum*, 2009, t. 11.
Janulaitis 1921 = Augustinas Janulaitis. *1863–1864 m. sukilimas Lietuvoje*. Kaunas: Krašto apsaugos ministerijos literatūros skyrius.
Janulaitis 1925 = Augustinas Janulaitis. Spausdintieji ir nespausdintieji 1863–1863 m. sukilimo raštai. *Karo archyvas*, 1925, T. I.
Jokimaitienė 1995 = Pranė Jokimaitienė. Karinės istorinės dainos (XVIII a. pabaiga – XX a.). *Lietuvių liaudies dainynas*. T. IX. *Karinės istorinės dainos*. D. 2. Parengė Pranė Jokimaitienė ir Aušra Žičkienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
Kirkor 1978 = Stanisław Kirkor. *Przeszłość umiera dwa razy. Powieść prawdziwa*. Kraków: Wydawnictwo Literackie.
Lietuvių kultūros veikėjų 1992 = *Lietuvių kultūros veikėjų laiškai J. I. Kraševskiui*. Parengė Bronius Genzelis ir kiti. Vilnius: Mokslas.
Lietuvių liaudies dainynas 1995 = *Lietuvių liaudies dainynas*. T. IX. *Karinės istorinės dainos*. D. 2. Parengė Pranė Jokimaitienė ir Aušra Žičkienė. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.
Lietuwiszkos dainos 1893 = *Lietuwiszkos dainos isz visur surinktos*. Plymouth: Spaustuvėje Juozo Paukszczio.
Lietuvos istorija 1936 = *Lietuvos istorija*. Redagavo Adolfas Šapoka. Kaunas: Švietimo ministerijos leidinys.
Maironis 1891 = Stanyslovas Zanavykas [Maironis]. *Apsakymai apie Lietuvos Praeiga*. Tilžė: pas Otto v. Manderodės.
Mataitytė 2013 = Inga Mataitytė. 1863 metų sukilimas ir sukilėliai kalboje. *Gimtoji kalba*, 2013, Nr. 4.
Medekša 2015 = [Antanas Medekša]. *Sukilėlių būrių Žemaitijoje monografija*. Parengė Ieva Šenavičienė, Dainius Junevičius. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
Miglovara 1883 = Juozas Miglowara. Lietuwa. *Auszra*, 1883, Nr. 2.
Mykolaitis-Putinas 1959 = Vincas Mykolaitis-Putinas. *Raštai*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla, 1959, T. 6.
Mykolaitis-Putinas 1968 = Vincas Mykolaitis-Putinas. *Raštai*. Vilnius: Vaga, 1968, T. 7.
Petkevičaitė-Bitė 1966 = Gabrielė Petkevičaitė-Bitė. *Krislai. Apsakymai ir atsiminimai*. Surinko Aleksandras Žirgulys. Vilnius: Vaga.
Rok 1863 = *Rok 1863. Wybór aktów i dokumentów*. Oprac. Edward Maliszewski. Warszawa: Ignis, be datos [1924?].
Skeberdis 1938 = Iš J. Skeberdžio rankraščio. Parengė Vaclovas Biržiška. *Mūsų senovė*, 1938, Nr. 2 (7).
Speičytė 2013 = Brigita Speičytė. „...Kol žemaičiai gyvi“: 1830–1831 metų sukilimo Žemaitijoje liudijimas. *Literatūra*, 2013, Nr. 55 (1).
Staliūnas 2008 = *Savas ir svetimas paveldas? 1863–1864 m. sukilimas kaip lietuvių atminties vieta*. Vilnius: Mintis.
Staliūnas 2024 = 1863–1864 m. sukilimas lietuviškoje istorijos erdvėje. Su istoriku dr. Dariumi Staliūnu kalbasi Lina Leparskienė. *Būdas*, 2024, Nr. 6.
Steponaitis 1925 = Vytautas Steponaitis. Medžiaga 1863–1864 metų sukilimo istorijai. *Karo archyvas*, 1925, T. II.
Šenavičienė 2016 = Ieva Šenavičienė. 1863 m. sukilimas ir nepriklausomos Lietuvos hipotezė. *1863-1864 m. sukilimas: istorija ir atmintis*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas.
Šimonis 1959 = Kazys Šimonis. *Gyvenimo nuotrupos*. Vilnius: Valstybinė grožinės literatūros leidykla.
Talvirskaja 1967 = Z. Talvirskaja. Nekotoryje voprosy obščestvennogo dviženija v Litve i Belorusii v konce 50-ch – načale 60-ch godov i podpol'naja literatura. *Revoliucionnaja Rossija i revoliucionnaja Pol'ša (vtoraja polovina XIX v.)*. Moskva.
Valiūnas 1976 = Silvestras Valiūnas. *Ant marių krašto*. Parengė Regina Mikšytė. Vilnius: Vaga.
Vištelis 1870 = [Andrius Vištelis]. *J. A. Vištaliaus rinkinys*. Vilniaus universiteto bibliotekos rankraštynas, F1–D842, [apie 1870].
1863–1864 metai Lietuvoje 1991 = *1863–1864 metai Lietuvoje. Straipsniai ir dokumentai*. Sudarė Vida Girininkienė. Kaunas: Šviesa.
1863–1864 metų sukilimas 2013 = *1863–1864 metų sukilimas Lietuvoje*. Sudarė Aldona Bieliūnienė, Birutė Kulnytė, Rūta Sabatniekienė. Vilnius: Lietuvos nacionalinis muziejus.
Žemaitė 2004 = Žemaitė. *Raštai*. Parengė Aleksandras Šešelgis. Vilnius: Žara, 2004, T. 4.

LITHUANIAN STRUGGLES FOR FREEDOM: EXPERIENCES FROM THE 1863–1864 UPRISING

Darius KUOLYS

This article examines how Lithuanian nobles and peasants perceived armed resistance during the 1863–1864 uprising in Poland and Lithuania against the Russian Empire. The study explores proclamations, poems, sung folk songs, and memoirs left by Lithuanian insurgents. Most of these texts continue the historical narrative of the Grand Duchy of Lithuania (GDL). In their writings, the insurgents portray Lithuania as a "mother" — an active historical subject. They view the uprising as one more battle in the centuries-long Lithuanian struggle for national freedom. The insurgents refer to themselves as "freedom fighters." They claim to defend not only their faith, liberty, homeland, and peasant rights from the "tyrant of Moscow," but also "civilisation" itself. Their songs and poems reflect a familiar GDL-era motif: a stark contrast between Lithuanian freedom and Muscovite despotism and barbarism. The texts assert the necessity of uniting the forces of Lithuania, Poland, and Ruthenia in the fight against Moscow. For a "free Lithuania," they argue, "free Poles" are essential allies.

After the failed uprising, Lithuanian insurgents used written texts to preserve the memory of fallen "brothers" and to give meaning to the "struggle for Lithuania." Writers who took part in the uprising — Andrius Vištelis, Mikalojus Akelaitis, and Juozas Miliauskas-Miglovara — later became active participants in the Lithuanian national movement of the late 19th century.

VU Literatūros, kultūros ir vertimo tyrimų institutas,
Lietuvių literatūros katedra
Universiteto g. 5, LT-01131, Vilnius
E. paštas: darius.kuolys@flf.vu.lt

ANDRIAUS VIŠTELIO UŽRAŠYTAS 1831 METŲ LIETUVOS SUKILĖLIŲ MARŠAS

Adrija REDECKAITĖ, Gabija KROMPCHOLCAITĖ

Andrius Jonas Vištelis-Višteliauskas (1837–1912) – 1863–1864 m. sukilimo dalyvis, poetas, publicistas ir vertėjas, vienas mėnraščio „Aušra“ iniciatorių – yra palikęs 1870 m. sudarytą „Dainų rinkinį“, šiandien saugomą Vilniaus universiteto bibliotekos Rankraščių skyriuje[1]. Rinkinyje sudėti originalūs A. Vištelio kūriniai, jo vertimai, daug folkloro tekstų: viena pasaka ir liaudies dainos, tarp kurių yra ir karinių-istorinių, ir vestuvinių, šeimos, jaunimo, meilės dainų bei dainų apie gamtą. Po kai kuriais tekstais pateikti jų autorių inicialai vis dar lieka neaiškūs. Iš „Dainų rinkinio“ išsiskiria du ypatingi kūriniai – 1831 ir 1863–1864 m. sukilimams skirti maršai. Spėjama, kad vieną iš jų – XII numeriu pažymėtą „Maršą Lietuvos“ (*Marβas Lietuwôs*) – yra sukūręs pats A. Vištelis. Šį tekstą iš rankraščio parengė ir paskelbė profesorė Brigita Speičytė[2]. Mes siūlome susipažinti su antruoju, iki šiol dar nepublikuotu, kūriniu – rinkinyje XXX numeriu pažymėtu „Maršu senovės gadynių“ (*Marszas Senowēs gadyniû*). Po juo nurodoma, kad tekstas skirtas 1831 m. sukilimui[3].

Prieš aptardami „Maršą senovės gadynių“ prisiminkime šio ,,Dainų rinkinio“ sudarytoją. A. Vištelio gyvenimas buvo permainingas ir vingiuotas. Gabus jaunuolis nepasuko iš anksto jam numatytu kunigo keliu. 1863 m. A. Vištelis išėjo į sukilimą. Literatūrologas Vincas Kuzmickas svarsto, kad tų metų kovo mėnesį jis galėjo įstoti į Balbieriškio miške renkamą Valerijono Mročkovskio (Walerian Mroczkowski) būrį. Sukilime dalyvavo kaip dalgininkas (ištiesintu dalgiu ginkluotas karys), tuo metu jam buvo 26-eri[4]. Sukilimo metu Andrius Vištelis buvo stipriai sužeistas, „[v]isas jo kūnas buvo sušaudytas ir subadytas, kaip rėtis; suskaityta 33 žaizdos. <...> [V]ienos rankos pirštai paliko pritraukti“[5]. Tad sukilimas A. Višteliui buvo baigtas. Spėjama, kad žaizdas jis gydėsi Prūsijoje. Tiesa, dar neišsigydęs sužeidimų, išvyko į Italiją, įstojo į Džiuzepės Garibaldžio (Giuzeppe Garibaldi) legioną ir kovėsi „prieš popiežių Pijų IX dėl italų išlaisvinimo“[6]. Nuo 1870 m. A. Vištelis gyveno Prūsijai priklausiusioje Poznanės kunigaikštystėje. 1886 m. išvyko į Braziliją, vėliau persikėlė į Argentiną. Gyvenimas Pietų Amerikoje nebuvo sėkmingas. Jis prarado visas santaupas, kai apgautas nusipirko upės užliejamą lauką. Kadangi neteko dviejų iš trijų vaikų, šeimos gyvenimas taip pat nesiklostė. Sunkiai išgyvendamas vaikų netektį, jis grimzdo į savo vidinį pasaulį, tad santykiai su žmona prastėjo[7]. Galiausiai – po jį ištikusių priepuolių, o galbūt žmonos sugalvotos klastos – A. Vištelis gyvenimą baigė Buenos Airių psichiatrijos ligoninėje.

Visą gyvenimą poetas rūpinosi lietuvių kalbos, literatūros, kultūros reikalais, bendravo su lietuvių intelektualais. Jis susirašinėjo su lenkų rašytoju Juozapu Ignacu Kraševskiu (Józef Ignacy Kraszewski), vertė jo kūrybą, 1880 m. aplankė jį Drezdene, aptarė lietuvių tautos gaivinimo klausimus. Po šio susitikimo A. Višteliui ir kilo tautinio laikraščio idėja, kuria jis pasidalijo su Jonu Basanavičiumi. Tad Vištelis buvo vienas iš „Aušros“ leidimo iniciatorių ir vienas pirmųjų mėnraščio poetų. Vėliau jis siuntė savo tekstus ir į „Vienybę lietuvninkų“, „Varpą“, „Lietuviškąjį balsą“.

Vištelis lietuvių kalbą suvokė kaip lietuvių tautos pamatą. Poezijoje šią kalbą aukštino, skelbė ją esant visų kalbų prokalbe. „Aušroje“ publikuotame eilėraštyje „Lietuviškoji kalba“ rašė:

1 Leidinio šifras F1-D842, šio dainų rinkinio faksimiles galima rasti Vilniaus universiteto bibliotekos skaitmeninių kolekcijų svetainėje: <https://kolekcijos.biblioteka.vu.lt/objects/990008147841008452#00025> [Tikrinta 2025-04-03].

2 Speičytė 2013. Prieiga internetu: < http://www.Šaltiniai.info/files/literatura/LG00/I%C5%A1_Andriaus_Vi%C5%A1telio_rankra%C5%A1tini%C5%B3_dain%C5%B3_rinkinio.LG8400.pdf > [Žiūrėta 2025-04-03]. Sutrumpintas tekstas buvo publikuotas ir LLTI parengtame vadovėlyje: žr. Dzikaitė, Kuolys, Martišiūtė-Linartienė, Sadauskienė 2017: 42–43.

3 Po dalimi „Dainų rinkinio“ tekstų yra A. Vištelio inicialai (dažniausiai J. A. W. L., J. A. W. Lietuwis), tad manoma, kad jie yra jo sukurti. Tačiau didelės dalies tekstų autoriai nenurodyti arba jų inicialai dar neišaiškinti. Po XXX „Maršu senovės gadynių“ būta inicialų, bet jie užtušuoti juodu rašalu. Tad jo autorystės klausimas reikalautų atskiro tyrimo.

4 Kuzmickas 1971: 122, 135.

5 Vaižgantas 19 - -: 11.

6 Mykolaitis-Putinas 2008: 170.

7 Kuzmickas 1971: 166.

„[B]rangi lietuviškoji / Šventa kalba prigimtoji! / <...> Pats viešpatis kvapu savo / Ir atvėręs žodžius tavo, / Iš balso visprigimimo / Prie pasaulių sutvėrimo. / <...> Skambėdama tarp šventųjų / Jau nuog amžių amžinųjų“. Išlikęs „Dainų rinkinys“ liudija, kad Vištelis žvelgė į lietuvių kalbą, tautosaką, poeziją ir kaip į ginklą, reikalingą kovai už tautos laisvę. Taigi jo dėmesys karo dainai, karo maršui – tekstui, skirtam įkvėpti kovotojus – neatsitiktinis.

Vištelis į savąjį „Dainų rinkinį“ sudėjo dainas, kurios sukilimo metu buvo aktualios sukilėliams ir jų dainuotos[8]. Kuo ypatingi atrastieji du sukilėlių maršai? Šie tekstai įterpti tarp liaudies dainų ir tematika siejasi su greta esančiomis karinėmis-istorinėmis dainomis, bet iš kitų rankraštyje skelbiamų kūrinių išsiskiria savo retorika.

Skirtingu laiku sukurtuose maršuose keliamos tos pačios idėjos: kovos prasmingumas, tautų vienybė kovoje, neapykanta priešui, okupanto atneštos nelaimės ir kančios. Tačiau, palyginę XII ir XXX numeriais pažymėtus maršus, pamatysime, kad pastarajame ypatingai akcentuojamas kovos aršumas. Jame nevengiama atvirų skatinimų mušti, žudyti, kol neliks nė vieno priešo savoje žemėje („Muškit, grūskit tuos terionus <...> Nors jų pulkai būt kaip musių, / Taip griūsim iš visų pusių, / Kad žiežirbos iš jų lėktų! / Idant nei viens neišbėktų! <...> Užpuldami iš netyčių / Krūvas neprašytų svečių / Skaldykime ausis, žandus, / Sukim kojas, rankas, sprandus!“). Marše pasitelkiama liepiamosios nuosakos daugiskaita: į kovą kviečiami ir negailestingai naikinti priešą raginami visi. Priešų, tironų žudymas ir išvarymas iš savo žemės siejamas su laimingos ateities vaizdiniu: „Būdami valuj kaip vienas / Džiaugsimės amžinas dienas. / Visi laimės užžyvosim“. Savitais vaizdais šiame kūrinyje išreiškiama vienybės idėja. „Maršas senovės gadynių“ pradedamas dangaus ir žemės draugystės, pranašaujančios laisvę, vaizdu: „Dangus žemei tavorščiauja, / Valnastį mums pranašauja“. Marše lietuviai, lenkai ir gudai įvardijami kaip „traičė“ – trejybė, kuri, kaip ir Švenčiausioji Trejybė, yra nedaloma. Jie laikomi „lygiais broliais“. Lygybė pabrėžiama tiek džiaugsme, tiek varge ir kare („Drauge vargstam, uliavojam / Ir visi trys vajavojam!“). Kalbama ne tik apie tautų, įvairaus socialinio statuso žmonių, bet ir etninių grupių vienybę – prie kovos jungiasi žydai ir čigonai: „Ūkinykai, šilinykai / Viensėdžiai ir laukinykai, / Miesčionys, bajorai, ponai, / Drauge žydai ir čigonai!“ Šių grupių išskyrimas nėra įprastas, nes tuomet jos buvo visuomenės paribyje. Atskiras jų paminėjimas kūrinyje tautų solidarumo idėjai suteikia papildomų reikšmių. Verta palyginti XXX ir XII maršuose išsakomą vienybės sampratą. 1863 m. tekste kalbama apie „Lietuvos ir lenkų karūnų“ suvienijimą: „Kaip suvienysim karūnas / Lietuvos su lenkų“. Taigi čia tiesiogiai paminima dviejų valstybių sąjunga. Išties abu maršai skelbia aiškų suvokimą, kad vienybė yra esminė sąlyga sukilimui laimėti. XXX maršo pabaigoje rašoma: „Būdami valuj kai vienas / Džiaugsimės amžinas dienas. / Visi laimės užžyvosim / Ir „garbė Dievui“ giedosim!“

„Maršo senovės gadynių“ kompozicija yra žiedinė. Kūrinio pradžioje dangus žemei pranašauja laisvę: aukštesnioji jėga pati iškelia laisvės idėją, ir žmonės ja paseka. O pabaigoje jie gieda giesmę „garbė Dievui“: žemė kalba dangui. Toks išplėtotas vaizdinys sukuria uždarą ratą: žemės ir dangaus bendrystė yra nepertraukiama, kaip nedaloma ir tautų „trejybė“. Trejybė nėra vienintelis krikščioniškas maršo vaizdinys. Sukilėlių kova metaforiškai lyginama su Dovydo ir Galijoto kova: „Kai milžinas jau parvirto, / Dovyds galvą jam nukirto. / Argi esame mes niekesni, / Užmušt staubūną menkesnį?“. Taigi kalbama apie kovojančių pusių jėgų nelygybę. Tačiau pasitelktas Dovydo vaizdinys turi žadinti tikėjimą, kad teisingą kovą kovojantys sukilėliai gali būti galingesni už Rusijos imperijos karius. XXX maršas taip pat įspėja dėl priešo klastos: jis iš baimės kurstantis sukilėlių vaidus. Kūrinyje akcentuojama svarbi vertybinė skirtis tarp sukilėlių ir priešo: sukilėliai kovoja už žmonių ir tautų laisvę, o jų priešas yra žmonių ir tautų laisvę naikinantis tironas.

Spėtina, kad A. Vištelio „Dainų rinkinys“ – tai 1863 m. sukilėlių dainų almanachas[9]. Gilesnis šio rinkinio tekstų tyrinėjimas padėtų atskleisti detalesnę ne tik jo autoriaus, bet ir lietuviškai kalbėjusių, dainavusių sukilėlių turėtą kovos programą. Pirmą kartą iš rankraščio skelbiamas ir skaitytojams pristatomas „Maršas senovės gadynių“ mus supažindina su svarbiomis tokios programos idėjomis.

Už pagalbą dėkojame doc. Dariui Kuoliui, doc. Birutei Kabašinskaitei.

8 Kučinskienė 2013

9 Ten pat

1863–1864 m. sukilimo vėliava. 78 x 32,5 cm. Saugoma Lietuvos nacionaliniame muziejuje

MARŠAS SENOVĖS GADYNIŲ[10]

Šnabžda medžiai, šnekučiuojas,
Paukščiai čiulba ir bučiuojas –
Dangus žemei tavorščiauja[11],
Valnastį[12] mums pranašauja.

Smarkūs vaikai Lenks su Gudu,
Lygūs broliai mums abudu,
Drauge vargstam, uliavojam
Ir visi trys vajavojam[13]!

*

Lietuvnykas[14], Gudas, Lenkas,
Tai jau vardas yr nemenkas!
Traičė[15] žemės neperskirta,
Teisinga ir didei tvirta.
Smarkūs etc.

*

Ūkinykai, šilinykai[16]
Viensėdžiai[17] ir laukinykai[18],
Miesčionys, bajorai, ponai,
Drauge Žydai ir Čigonai! –
Smarkūs etc.

*

Žydai drąsūs yr žalnieriai
Ir Čigonai, nors šalbieriai[19],
Norint lenda už zaulkos[20]
Kaip pradeda staugti kulkos...
Smarkūs etc.

*

„Naktį gerai vajavoti[21],
Bo gali pasikavoti[22],
Tiktai baisu, – Žydas sakė, –
Kad gal pataikyt į akį!“
Smarkūs etc.

*

Sustaugs kulka pagal nosę,
Pamislyk sau, kad tai musė;
O jei kaktą tau pagadys[23],
Antra nieko neįkadys[24]!
Smarkūs etc.

*

Dalginykai[25] gerai elgias
Įgalandę aštriai dalges,
Kaip plunksnomis anoms valdo,
Kerta galvas, ausis skaldo!
Smarkūs etc.

*

Kaip imsim kaktas aižyti[26]
Ir su šoblėmis[27] laižyti,
Bėgs iš čion pasikatoję[28]
Neatžiūrės[29] net pekloje!
Smarkūs etc.

*

Tikt pridėkit gerai ranką
Tegul kožnam dalis tenka;
Muškit, grūskit tuos terionus[30]
Apsivartydami šonus.
Smarkūs etc.

*

Kad velniūkščiai atitraukia
Ar tai girioj, ar tai lauke,
Tuojaus anuos pasitiksim,
Vieno gyvo nepaliksim.
Smarkūs etc.

*

O kad šausi – šauk į širdį,
Tegul sopulio negirdi!
Jei iš sykio neužgriūsi,
Žioplys, ne žalnierius, būsi!
Smarkūs etc.

10 laikų
11 tavorščiauti – draugauti; čia – dangus su žeme draugauja
12 laisvę
13 kariaujam
14 lietuvininkas, lietuvis
15 Trejybė
16 šilinykas (šilininkas) – šilų gyventojas, šilo savininkas
17 viensėdis – gyvenantis viensėdyje
18 laukinykas (laukininkas) – laukų gyventojas, lauko savininkas
19 išdykę, nerimti, sukti žmonės
20 už kampo
21 kariauti
22 pasislėpti
23 sužeis, sužalos, pagadins
24 nesužalos
25 dalgininkai, dalgiais ginkluoti sukilėliai
26 skaldyti
27 kardais
28 prisivargę
29 neatsigręš
30 tironus, kartu ir naikintojus, „teriotojus“

*

Juk varagai[31] tie, ne žmonės!
Teriok[32] anuos be malonės!
Narstyk, pjaustyk degutpilvius[33]
Išversdamas žarnas, skilvius[34].
Smarkūs etc.

*

O kad vieną jau nušausi,
Provyk[35] vėl... kitą pargriausi;
Tegul trečias vers kanopas
Pirmiaus pulvedis[36] ir skopas[37]!
Smarkūs etc.

*

Nors jų pulkai būt kaip musių,
Taip griūsim iš visų pusių,
Kad žiežirbos iš jų lėktų!
Idant nei viens neišbėgtų!
Smarkūs etc.

*

O kad špyglį[38] kart atvaro,
Tegul kožnas juokus daro...
Nes šunburnis[39] yra vertas
Kad už kulšių[40] būt pakartas!
Smarkūs etc.

*

Užpuldami iš netyčių
Krūvas neprašytų svečių
Skaldykime ausis, žandus,
Sukim kojas, rankas, sprandus!
Smarkūs etc.

*

Dalginykai, būkit smagūs[41],
Drąsūs kaip reiks kapot ragus
Baisstaubūnio[42] – Velnio vaiko,
Kad neliktų gyvo sveiko!
Smarkūs etc.

*

Strielčiai[43], mieruokite[44] tiesiai
Į krūtinę, idant šviesiai
Bimbtų[45] kulkos kaip sparvos[46]
Per širdį varago – stervos[47]!
Smarkūs etc.

*

Vierykit[48] manim čėsas[49] geras!
Net ant širdies saldu daros,
Kaip nutversi šoblą šviesią
Ir žibančią pykią[50] tiesią,
Arba dalgį plieno kieto
Ar tai strielbą[51] su bagnietu[52].
Smarkūs etc.

*

O po mūšio – tuo[53] rokuoja[54]
vyresnysis, kiek brokuoja[55]
Mums žalnierių, viens, du, penki,
Du pašauti! Ir tai menki.
Smarkūs etc.

*

Gaila! Norint[56] maža strata[57];
Už tai turime zaplatą[58],
Bo varagų šimtas žuvo,
Ir kaip jaučiai visi buvo.
Smarkūs etc.

*

Ir vėl pulke linksma, gražu!
Kožnas sako: ryto maža
Dievs duos vėl kur pasitikti,
Tikt nereikia mums pamigti.
Smarkūs etc.

*

Kiti gieda linksmas dainas
Apie mergas, apie vaikus.

31 variagai – Rusioje gyvenę vikingai; čia – maskvėnai, Rusijos kareiviai
32 naikink
33 nešvarius, degutu pilvus išsitepusius žmones, suskretėlius
34 skrandžius
35 užtaisyk (šautuvą)
36 pulko vadas
37 būrio vadas
38 šnipą
39 šuns burną turintis, niekšas
40 šlaunų, strėnų
41 čia – stiprūs
42 baisaus siaubūno
43 šauliai
44 taikykite
45 zvimbtų
46 sparva – geliantis vabzdys
47 ištvirkėlio, bjaurybės
48 tikėkit
49 laikas
50 ietį
51 šautuvą
52 durklu
53 tuojau
54 skaičiuoja
55 trūksta
56 nors
57 netektis, nuostolis, praradimas
58 užmokestį, atlygį

O viens sako: turiu randą!
Diktą[59] roną[60], bet neskauda!
Smarkūs etc.

*

Kaip išgrūsime pagonus[61],
Sukviesime visus stonus[62]
Ir išduosim jiems bankietus[63],
Linksmiausius tancius[64] ir pietus.
Smarkūs etc.

*

Ak žinote, jog Dovydas,
Jaunas dar bebūdams žydas,
Apgalėjo Galijotą,
Milžiną – tų čėsų kotą[65].
Smarkūs etc.

*

Kai milžinas jau parvirto,
Dovyds galvą jam nukirto.
Argi esame mes niekesni,
Užmušt staubūną[66] menkesnį?
Smarkūs etc.

*

Stokim visi tik iš vieno
Nutvėrę už aštraus plieno:
Zgadoj[67] meilėj taip kaip broliai,
Galvotrūkčiais dums šakoliai[68] .
Smarkūs etc.

*

Netikėkim piktadėjo,
Kursai vaidus tarp mūs sėja!
Iš baimės melus išranda,
Kad nenusuktum jam sprando.
Smarkūs etc.

*

Aš dar lakstau kaip pasiutęs
Mislę[69] ant tos galvapjūtės;
Kertu, badau kaip galėdams
Nė vieno nesigailėdams!
Smarkūs etc.

*

Kertu galvas jų kaip šieną,
Geriu kraują iš kiekvieno,
Su dantimis draskau kūnus
Šaukdamas visus Perkūnus.
Smarkūs etc.

*

Būdami valuj[70] kaip vienas
Džiaugsimės amžinas dienas.
Visi laimės užžyvosim[71]
Ir ,,garbė Dievui“ giedosim!
Smarkūs etc.

Maršas 1831 m.; suoka[72] iš W[?]ko: „Segem, legem zakatana“

59 didelę
60 žaizdą
61 pagonis, čia – netikėlius
62 luomus
63 pokylius, balius
64 šokius
65 budelį, kankintoją
66 siaubūną
67 santaikoj
68 šakalai
69 galvoju, „misliju“ – apie tą „galvapjūtę“

70 valioje; būdami vienos valios
71 užgyvensim, pasieksim
72 gaida, melodija

LITERATŪRA:

Dzikaitė, Kuolys, Martišiūtė-Linartienė, Sadauskienė 2017 = Jurga Dzikaitė, Darius Kuolys, Aušra Martišiūtė-Linartienė, Jurga Sadauskienė. *Literatūra 7 klasei. 2 d.* Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Kučinskienė 2013 = Aistė Kučinskienė. Vištelis-Lietuvis. Interneto prieiga <http://www.xn--altiniai-4wb.info/index/details/1104> [Tikrinta 2025-04-03].

Kuzmickas 1971 = Vincas Kuzmickas. *Aušros poeto likimas*. In.: *Senosios lietuvių literatūros baruose*, sudarė J. Zinkus. Vilnius: Vilniaus V. Kapsuko universitetas.

Mykolaitis-Putinas 2008 = Vincas Mykolaitis-Putinas. *Raštai*. T. 11, kn. 1. Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Speičytė 2013 = Brigita Speičytė. Iš Andriaus Vištelio rankraštinio dainų rinkinio [sudarytas apie 1870]. Interneto prieiga <http://www.xn--altiniai-4wb.info/files/literatura/LG00/I%C5%A1_Andriaus_Vi%C5%A1telio_rankra%C5%A1tini%C5%B3_dain%C5%B3_rinkinio.LG8400.pdf>. [Tikrinta 2025-04-03].

Vaižgantas 19-- = Vaižgantas. *Jonas Andrius Višteliauskas*, 19- -. VUB rankraštynas, F1-F29, lap. 11.

THE 1831 LITHUANIAN INSURGENT MARCH RECORDED BY ANDRIUS VIŠTELIS

Adrija REDECKAITĖ, Gabija KROMPCHOLCAITĖ

For the first time, researchers have published a Lithuanian insurgent march from 1831 written by an unknown author. The manuscript was found in a handwritten song collection titled Dainų rinkinys (“Song Collection,” 1870) compiled by Andrius Jonas Vištelis-Višteliauskas (1837–1912) — a poet, publicist, translator, and participant in the 1863–1864 uprising. The manuscript is preserved in the Manuscript Department of Vilnius University Library.

METAFORA: PSICHOLOGINIS TYRIMAS

Solomonas AŠAS

Solomonas Ašas (Solomon E. Asch, 1907 09 14–1996 02 20) mūsų skaitytojui jau pažįstamas iš neseniai Būde (2024, Nr. 4, p. 60–65) skelbto jo straipsnio „Grupės įtaiga asmens sprendimams“. Šįsyk pristatome autoriaus tyrimą visai kita, bet ne mažiau įdomia tema, ypač reikšminga mitologijai, religijotyrai, etnologijai, literatūrologijai ir apskritai humanitarinei kultūrai. Tai vienas iš pirmųjų darbų, kuriame metafora*, dažniausiai priskiriama poezijai, nagrinėjama psichologiniu (geštalto psichologijos) požiūriu. Ir jo išvadas iškart sunku net įvertinti: pasirodo, visas žmogaus vidinis pasaulis yra sudarytas iš metaforų – iš fizinio, išorinio pasaulio reiškinių pavadinimų, pritaikytų psichiniams reiškiniams nusakyti. Dėl to tie mūsų išorinio pasaulio reiškinių pavadinimai dažniausiai turi įgavę antrą, papildomą – vidiniam pasauliui skirtą prasmę, taigi yra dviprasmiški. Užtat neišvengiamai dviprasmiškas pasidaro bet koks kalbėjimas, bet koks pasakojimas, ypač mitinis, nuo senų senovės keliantis daugybę nesusipratimų, kai žodžiai, menatys vidinį žmogaus pasaulį, perskaitomi kaip menantys išorinį daiktų pasaulį...*

APŽVALGA

Tiriant, kaip asmuo suvokia kitą asmenį, savaime kyla klausimas, kuo gi skiriasi daiktas ir asmuo kaip psichiniai stimulai, ypač siekiant griežčiau apibrėžti asmenų tarpusavio suvokimo problemas. Žengęs šiuo keliu, netruks padaryti ganėtinai svarbią išvadą – tiriant asmenų tarpusavio suvokimą, daugiausia telkiamasi į tai, kaip mes suvokiame *kitų* suvokimus, ketinimus, mintis, jausmus, kaip į juos reaguojame. O tai vis reiškiniai, asmenis skiriantys nuo daiktų.

Toks išeities taškas išties racionalus ir vaisingas. Tačiau vos tik jį priimame, iškyla kitas klausimas. Asmenys ir daiktai ne tik skiriasi, bet daugeliu atžvilgių ir panašūs, jie turi daug ką bendra. Gali kilti pagunda šiuos bendrus daiktų ir asmenų bruožus palikti bendrajai suvokimo psichologijai – šitaip galėtume išlaisvinti kažkiek dėmesio ir nukreipti jį į savo specifinę sritį. Sprendimas tikrai būtų praktiškas, jeigu nenustelbtų ištisos virtinės problemų, kurios gali pasirodyti fundamentalios. Juk gali būti, kad siekiant ištirti, kaip asmuo suvokia asmenį, kaip tik panašumai tarp daiktų ir asmenų yra esminiai.

Šį aptarimą pradėsime atsigręždami į pačią kalbą. Jausmams, idėjoms ar būdo savybėms nusakyti mes kone be išimčių griebiamės apibūdinimų, kurie pirmiausia žymi gamtos pasaulio savybes bei vyksmus. Tokie epitetai kaip *šiltas*, *kietas*, *tiesus* nusako tiek atitinkamas daiktų, tiek asmenų savybes. Sakome, kad žmogaus mąstymas tiesus, kad jam teko priimti kietą sprendimą arba kad jo jausmai atšalo. Žmogų pavadiname giliu arba sekliu, ryškiu arba pilku, spalvingu arba bespalviu, tvirtu arba lanksčiu. Iš tikrųjų – apibūdindami asmenį, mes pasitelkiame aibę jutiminių požymių.

Ši dviprasmybė būdinga ne tik savybių pavadinimams ir būdvardžiams. Veiksmo pavadinimai ir veiksmažodžiai šiuo atžvilgiu irgi dviprasmiai. Mes *alkstame* arba *trokštame* žinių, *laikomės* minčių ar įsitikinimų, mūsų viltys *įsižiebia* ir *sudūžta*. Dviprasmiai ir daiktavardžiai: kalbame apie sąmojo *blyksnį*, mokymo *prieskonį*, politinį *klimatą*, o *gelmių* psichologija jau yra tapusi tiesiog terminu.

Patirtį ar elgesį nusakanti kalba pasižymi tais pačiais bruožais: mus su žmonėmis jungia *saitai* bei *ryšiai*, luomai yra *aukšti* ir *žemi*, viena grupė kitai daro *spaudimą*, išlaiko jos atžvilgiu tam tikrą *atstumą* ir kuria savo *atmosferą*.

Regis, nėra išoriniame pasaulyje tokio dalyko, kuris tuo pat metu neperteiktų atitinkamos vidinės, psichinės ypatybės. Šviesa ir tamsa atitinka žinojimą ir neišmanymą, o tekančių upių, šėlstančių audrų ir metų laikų kaitos vaizdiniais mes būdingai nusakome savo vidinio gyvenimo bei išgyvenimų permainas. Veikiau priešingai: vargu ar išvis esama vien psichologinių terminų, *sui generis*, žyminčių išimtinai psichinę veiklą.

Mūsų kalboje nėra atskiro psichiniams reiškiniams skirto žodyno. Žinoma, mes turime daugybę psichikos sričiai skirtų terminų (viltis, pavydas, įsiūtis ir t. t.). Tačiau visų jų etimologija atskleidžia, jog kitados jie turėjo aiškią fizinę reikšmę.

Kalbėdami daugelis manomės vartojantys žodžius tiesiogine jų prasme. *Kietas* apibūdina žmogų ne mažiau tiesiogiai nei uolą. Iš tikrųjų ši žodžių dviprasmybė mums nėra sąmoningai suvokiama – viename kontekste jų konkreti reikšmė iš pažiūros nepriklauso nuo tos, kurią jie turi kituose kontekstuose. O kai ši jų dviprasmybė staiga ištinka mūsų sąmonę, ji mus, vienos kalbinės bendruomenės narius, apstulbina lyg kokia šmaikšti keistenybė. Nes mums atrodo visai

normalu kalbėti apie *nesuteptą* sielą arba *juodą* išdavystę. Tai kalba, kuria mes spontaniškai nusakome jausmus ir idėjas.

Šios pastabos yra įdomiai susijusios su vienu seniai psichologus kamuojančiu rūpesčiu. Tolydžio griežtindami savo dalykinę prieigą mes išsiugdėme nepasitikėjimą vadinamuoju antropomorfizmu. O štai čia matome kuo aiškiausiai išsiskeidusią akivaizdžiai priešingą tendenciją: bet kuris žmogus, kalbėdamas apie psichinius dalykus, įskaitant savo asmeninius išgyvenimus, neišvengiamai vartoja šią buitinės fizikos kalbą.

Koks tai ryšys kuris viename žodyje, pavyzdžiui, žodyje *tiesus*, susieja daikto paviršiaus, trajektorijos, judėjimo savybę su tam tikra asmens mąstymo operacija ar charakterio ypatybe? Siūlytume patyrinėti šio reiškinio pagrindus ir jo reikšmę žmogaus mąstymui.

KLAUSIMAS

Tai, kas pasakyta, atveda mus prie empirinio klausimo: ar nagrinėjamoji žodžių savybė būdinga visoms žmonių kalboms apskritai, ar tik kelioms, kuriomis čia pasirėmėme? Klausimas skyla į du:

a) ar istoriškai nesusijusios kalbos pasitelkia tas pačias morfemas fizinėms ir psichinėms savybėms pažymėti?

b) jei taip, ar skirtingoms šeimoms priklausančiose kalbose daromi tie patys sugretinimai?

Šie klausimai paskatino tyrimą, kurį dabar pristatysime. Mes sudarėme sąrašą būdvardžių, kurie anglų kalboje yra minėtuoju atžvilgiu dviprasmiai, ir užsibrėžėme nustatyti, ar kitose istoriškai nesusijusiose kalbose esama morfemų, žyminčių tas pačias fizinių ir psichinių savybių poras. Tarp jų įtraukėme tokius kaip „šiltas“, „šaltas“; „dešinys“, „kairys“; „blyškus“, „ryškus“, „blausus“, „spindintis“; „tiesus“, „suktas“, „kreivas“; „saldus“, „kartus“; „spalvingas“, „bespalvis“, „baltas“, „juodas“ (ir kai kurių kitų spalvų pavadinimus); „šiurkštus“, „lygus“, „slidus“; „sausas“, „šlapias“; „giedras“, „apsiniaukęs“; „gilus“, „seklus“; „aukštas“, „žemas“; „platus“, „bukas“, „aštrus“; „kietas“, „minkštas“.

Mūsų uždavinys buvo ištirti skirtingoms šeimoms priklausančias ir kuo labiau erdvėje bei laike nutolusias kalbas. Tarp pasirinktųjų buvo: a) *Senojo Testamento hebrajų* kalba, priklausanti semitų-chamitų šeimos semitų kalbų šakai ir vartota apie 1000 m. pr. Kr.; b) *homerinė graikų* kalba, priklausanti indoeuropiečių šeimai ir vartota apie 800 m. pr. Kr.; c) *kinų* kalba, priklausanti kinų-tibetiečių šeimai (tiek šnekamosios, tiek rašomosios kalbos pavyzdžiai, tarp kurių dažnai nėra skirtumo); d) *tajų* kalba, irgi priklausanti kinų-tibetiečių šeimai; e) *malajalių* kalba, priklausanti dravidų kalbų šeimai, kuria kalbama pietvakarių Indijoje; f) *hausų* kalba, priklausanti čadų kalbų šeimai, kuria Vakarų Afrikoje kalba apie 13 milijonų žmonių; g) *birmiečių* kalba, vėlgi priklausanti kinų-tibetiečių kalbų šeimai.

Tarp informantų buvo tiek kalbą išmokę kitakalbiai, tiek gimtakalbiai. Informantui buvo pateikiamas angliškas terminas ir prašoma pasakyti atitinkamą klausiamos kalbos žodį, žymintį tą pačią ar kuo panašesnę fizinę savybę. Tada jam buvo pasiūloma pasakyti kelis posakius arba sakinius, kuriuose žodis tą fizinę savybę nusako. Tie posakiai bei sakiniai buvo užrašomi, išverčiami į anglų kalbą ir pagal angliškąjį vertimą nustatomas pažodinis klaustojo termino atitikmuo. Šio pirmojo žingsnio tikslas – nustatyti termino vartojimo fizinius kontekstus, iš kurių sprendėme, ar jis šiuo atžvilgiu atitinka angliškąjį. Tada informanto buvo klausiama, ar tas pats žodis gali būti pavartotas ir psichinėms savybėms nusakyti. Jei taip, buvo prašoma pateikti atitinkamų posakių ar sakinių, kurie buvo išverčiami pirmiausia pažodžiui, o paskui idiomatiškai.

Pirmasis gautas rezultatas – kad visose mūsų tirtose kalbose esama terminų, nusakančių tiek fizines, tiek psichines savybes.

Kokiu mastu skirtingos kalbos sutinka tarpusavyje poruodamos fizines ir psichines savybes? Iliustracijai pasirinkome rezultatus, gautus iš būdvardžių „saldus“, „kartus“ ir „rūgštus“. Juos ir pateikiame.

Saldus

Hebrajų: „Taiklūs žodžiai yra kaip medaus korys, saldumas gomuriui ir sveikata kūnui.“ (Pt 16.24)

Graikų: saldus juokas, balsas.

Kinų: saldi šypsena (šnekamojoje kalboje); saldūs, medaus žodžiai = apgaulingi, nepatikimi.

Tajų: saldumas silpnina, kartumas gydo = saugokis žmonių, su kuriais turi reikalų.

Hausų: nejaučiu saldumo = nesijaučiu gerai.

Birmiečių: saldžiaveidis = malonaus veido; saldžiabalsis = malonaus balso; saldžiakalbis = maloniai kalbantis.

Kartus

Hebrajų: „skųsiuos iš gyvasties kartėlio“ (Job 7.11).

Graikų: kartus skausmas, karčios ašaros.

Kinų: kartus likimas = sunki dalia (tiek literatūrinėje, tiek šnekamojoje kalboje).

Tajų: kaip ir anglų.

Hausų: kartus charakteris = bjaurus būdas; jis pajuto (arba patyrė) jo kalbos kartumą = jo kalba jį labai nuliūdino.

Birmiečių: karčiai kalbėti = kalbėti nedraugiškai.

Rūgštus

Hebrajų: „Kadangi mano širdis buvo sugižusi...“ (Ps 73.21)[1]

Kinų: rūgštus žmogus = mizantropas; rūgšti širdis = širdgėla, sielvartas.

Birmiečių: aš labai rūgštus to žmogaus atžvilgiu = aš juo bodžiuosi.

Kiekvienoje iš šių kalbų esama žodžių, kurie nusako tas pačias savybių poras kaip kitose kalbose. Šiuo atžvilgiu atitikimas įspūdingas! Pateiktieji vartojimo pavyzdžiai anglakalbiui lengvai suprantami.

Gali kilti klausimas, gal terminai „saldus“, „kartus“, „rūgštus“ žymi tiesiog bendras teigiamas ir neigiamas psichines savybes. Jei taip būtų, numanomas reikšmes jie nusakytų tik labai bendrais bruožais ir nepajėgtų perteikti labiau diferencijuotų ypatybių. Atidesnis tyrimas tokios prielaidos neparemia. „Saldus“ nereiškia bet kokios teigiamos psichinės savybės, pavyzdžiui, šitaip niekada nėra apibūdinama drąsa ar sąžiningumas. Šitaip apibūdinamos iš esmės tik tos psichinės savybės, kurias galėtume tapatinti su švelnumu ar net prisigerinimu. Savo ruožtu „kartus“ ir „rūgštus“ nėra bet kokios neigiamos savybės sinonimai – mums nepasitaikė nė vieno atvejo, kad „karti“ ar „rūgšti“ būtų baimė.

Pažymėtina, jog kai kurie epitetai, kaip kad „tiesus“ ir „kreivas“, skirtingai nuo kitų, turi lygiai tokią pat psichinę reikšmę, kaip kad „karštas“ ir „šaltas“.

ŽODŽIŲ DVIPRASMYBĖS KONCEPTUALUS PAGRINDAS

Ką mes norime pasakyti, kai daiktą, tarkime, stalo paviršių, pavadiname „tvirtu“? Mes turime omenyje, kad jis nepakinta spaudžiamas iš šono ar iš viršaus, kad nepakisdamas išlaiko kitus ant jo padėtus daiktus. Tvirtumas – tai atsparumas išorinių jėgų poveikiui. Taigi, tvirtumas mena tam tikrą sąveiką. Kita vertus, minkštas daiktas įgyja jį veikiančių kitų daiktų pavidalą, kaip stalo kontūrą atkartojanti staltiesė. Ką tad reiškia žodis „tvirtas“, kai taikomas asmeniui? Jis nusako formaliai panašią sąveiką. Antai į žmogų kitas kreipiasi su prašymu, o tasai neatsiliepia. Tokią sąveiką mes suvokiame kaip tam tikrą jėgą, kuria vienas asmuo stengiasi paveikti kitą ir sukelti atitinkamą jo permainą. Tačiau jėga nepavyksta asmens „sujudinti“ – sujaudinti. Jis „atsispiria“. Stalo tvirtumas ir žmogaus tvirtumas reiškia visiškai skirtingus dalykus tiek turinio, tiek sudėtingumo prasme, tačiau sąveikos principas suvokiamas kaip dinamiškai panašus – abiem atvejais turime reikalą su jėgos poveikiu ir atitinkamu pasipriešinimu jam, atoveikiu.

Tai, kas pasakyta šiuo pavyzdžiu, galioja ir kitiems tos pačios kategorijos apibūdinimams. „Šiltas“reiškia ne tik temperatūra, bet ir palankumą suartėjimui arba bendrystei, o „šaltas“ – atstūmimą, izoliavimąsi. „Spalvingas“ žymi ne tik įvairiaspalvį daiktą, bet ir vidine įvairove pasižymintį ir todėl susidomėjimą galintį sukelti asmenį.

Mūsų išvada, kurią laikome esmine šiai problemai išspręsti, – kad nagrinėjamieji terminai mena ne vien daikto jutiminius ypatumus, bet ir jų funkcines savybes bei sąveikos būdus. Jie žymi ne tik patyrimo „žalią materiją“, bet įvardija ir atitinkamas *sąvokas*. Jutimiškoji (sensoriškoji) psichologija, kurios įtaka mums dar nėra visai išblėsusi, pridengia tai ir trukdo suprasti, jog „tiesumas“, „gelmė“, „aštrumas“ apima kur kas daugiau nei tos kelios atrinktos ypatybės, kurios pasiduoda psichofiziniam tyrimui. Turime žiūrėti, kad neapgalvotai nesusiaurintume šių sąvokų ligi jų tiesioginės reikšmės, nes iš tikrųjų jie apima svarbias dinamines ir psichognomines savybes, iki šiol sunkiai prieinamas tiksliam ištyrimui.

Nagrinėjamieji terminai turi maža ką bendra su abstrakčiomis loginėmis operacijomis. Tai ne apibendrinimai, kaip daugeliu kitų kuo įvairiausių atvejų. Veikiau tai konkrečios kognityvinės operacijos, kuriomis mes natūraliai suvokiame reiškinius ir panašumus tarp jų.

Taigi, priėjome išvadą, kad apibūdindami psichinius įvykius tais pačiais žodžiais, kuriais apibūdiname gamtos jėgas – ugnį, jūrą, vėją – mes remiamės bendromis abiejų funkcinėmis savybėmis. Gamtos reiškinius mes suvokiame kaip laidininkus tų pačių gamtos jėgų, kurias aptinkame ir žmogaus pasaulyje. Todėl savaime kalbame apie *įžvelgtą* reikalo esmę, apie *nušviestą* klausimą, apie *išgvildentą* dalyko *branduolį*. Kaip tik iš čia ir randasi šiame darbe minėti dviprasmiai terminai, kaip trumpi drūti funkcinių santykių bei jėgų įvardijimai.

Šis tyrimas taip pat suteikia atspirties tašką apskritai metaforos problemai apmąstyti. Gal nebūtų pernelyg drąsu viltis, kad šių klausimų išaiškinimas galėtų pagilinti mūsų žinias apie kognityvines funkcijas ir bent kiek užvertų spragą, pernelyg ilgai žiojinčią tarp psichologijos ir humanitarinių mokslų.

Sutrumpintas vertimas iš: Solomon E. Asch. The Metaphor: A Psychological Inquiry. *Documents of Gestalt Psychology*. Edited by Mary Henle. Berkeley and Los Angeles: University of California Press, 1961, p. 324–333.

Iš anglų kalbos vertė Dainius RAZAUSKAS

1 Angliškajame Biblijos vertime *was soured*, lietuviškai įprasta versti „buvo apkartusi“, „apkarto“. (Vert. past.)

Rimantas Idzelis. Medinė skulptūra, sukūrimo data nežinoma. Arūno Baltėno nuotrauka, apie 1984–1985 m.

MEISTRAS RIMANTAS IDZELIS: PARAŠTĖS LAISVĖ, ŠEŠĖLIAI IR ŠVIESA

Rasa KALINAUSKAITĖ

Jie išsiruošė į kelionę per Lietuvą: įskilusį veidą delnu parėmęs Rūpintojėlis, prie Paskutinės vakarienės stalo parimę apaštalai nuo laiko įjuodusiais, lyg pagilėjusiais bruožais, turbūt išdrožtais dar sovietmečiu Paberžėje pas Tėvą Stanislovą, pirštą į žaizdą kišantis Tomas Netikintysis nuostabos kupina išraiška ir angelai vaivorykštiniais sparnais, besistebeilijantys į erdvę medinėmis akimis... Šalia šventųjų skulptūrų ir evangelinius siužetus vaizduojančių horeljefų – mergaitė su didžiuliu kolorado vabalu prie kojų, marionetė su genitalijomis ir ant nasrus iššiepusio fantastinio žvėries kažkur lekiantis, plačiai pražiota gerkle rėkiantis, pirštą į dangų keliantis raitelis, kuriam ant pečių įsitaisęs raudonkepuris žmogelis ranka įsakmiai rodo kryptį... „Tokie keisti tų figūrų žvilgsniai... Kai pradžioje suvežė į mano namus, ant sofutės lėlę marionetę pasodinau, tai eini pro šalį, vis krūpteli... Išraiškos tokios... ne itin linksmos. Medis visur – liepa. Iš ąžuolo drožė tas skulptūras, kurios stovėjo lauke“, – sako prieš dvylika metų mirusio savo bičiulio Rimanto Idzelio (1950–2013) – savamokslio medžio skulptoriaus – pirmąją retrospektyvinę kūrinių parodą surengusi publicistė Nomeda Simėnienė. Daugiausia iš privačių kolekcijų Lietuvoje surinkti drožiniai – tik maža dalis per keturis dešimtmečius sukurtų darbų, nes daugybė jų liko Amerikoje, kur skulptorius gyveno penkiolika metų, išsiblaškė po pasaulį, pasimetė. Eksponuojama ir viena iš jo kūrybos viršūne laikomų stacijų, sukurtų Anykščių Šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčios Kryžiaus kelio koplytėlėms. Paroda, 2024-ųjų pabaigoje surengta Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešojoje bibliotekoje, šiemet jau aplankė Anykščius ir Kėdainius, o dabar svečiuojasi Kupiškyje.

Kartu su drožiniais per Lietuvą keliauja ir šiemet išleista R. Idzelio prozos knygutė „Cirkumfrakt“[1], į kurią sugulė trumpi, į žanro ir įprastinio „padorumo“ rėmus netelpantys pasakojimai, per groteskiškų vaizdų ekspresiją ir juoką – šelmišką, linksmai liūdną, saviironišką blevyzgą – ne visada cenzūriškai liudijantys apie purviną, skaudų, absurdišką gyvenimo stebuklą. O kartu – apie Panevėžio bohemos legendomis tapusias gaivališkas R. Idzelio ir „mirtino“ jo bičiulio, Bitlu vadinto savamokslio tapytojo Stasio Petrausko (1950–2010) asmenybes. Anot menotyrininkės R. Rachlevičiūtės, sovietmečiu jiedu buvę „laisvi kaip vėjas, improvizuojantys, džiazuojantys gyvenime, ne tik kūryboje“[2], o su tapytoju Romualdu Petrausku (1958–2021), kuris laikėsi atokiau, sudaro itin savitą Panevėžio reiškinį – talento jėga išsiskiriančių savamokslių trijulę. Tai skatina įdėmiau įsižiūrėti į okupacijos laikmetį, kuriame būta ir tokių alternatyvų prisitaikymui: sistemos reikalavimų nepaisę, jos paraštėje likę marginalai sugebėjo išlaikyti gyvenimo ir kūrybos laisvę. Iš šios trijulės tik R. Idzelis gyvas būdamas nesulaukė išsamiau jo kūrybą atskleidžiančios personalinės parodos[3], ir dabar su knygele per Lietuvą keliaujanti paroda – pirmasis bandymas pristatyti jo kūrybos visumą, parodant viešai neeksponuotus darbus iš privačių kolekcijų.

Ryškiausi R. Idzelio kūriniai, esantys bažnyčiose ir viešosiose erdvėse, plačiai žinomi ir įvertinti jau seniai. „Kas yra matęs Anykščių bažnyčios stacijas, tas galėjo įvertinti šio drožėjo talentą“, – lakoniškai išsitarė rašytojas Kazys Saja[4]. Šios Kryžiaus kelio stotys – penkiolika horeljefų, 1982–1988 metais sukurtų kunigo Alberto Talačkos užsakymu – 2009-aisiais buvo pripažintos saugomu kultūros paveldu[5] ir šiuo metu restauruojamos. Nemažai savamokslio skulptoriaus darbų tapo Paberžės savastimi: nuo Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios frontono žvelgianti Apvaizdos akis, iš kapinaičių į bažnytėlės

1 Idzelis 2024.

2 Rachlevičiūtė 2020: 90.

3 Anot A. Baltėno, apie 2010 m. vienoje iš privačių galerijų Vilniuje buvo surengta R. Idzelio darbų paroda, kur jis pats eksponavo savo išdrožtas fantastines kaukoles.

4 Rachlevičiūtė 2015: 36.

5 Kultūros vertybių registre įregistruota Anykščių Šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčios statinių komplekso šventoriaus tvora su vartais ir Kryžiaus kelio koplytėlėmis (unikalus objekto kodas 32804), o kaip jo vertingoji savybė nurodytas R. Idzelio sukurtas 15 skulptūrinių grupių ciklas „Kryžiaus kelias“.

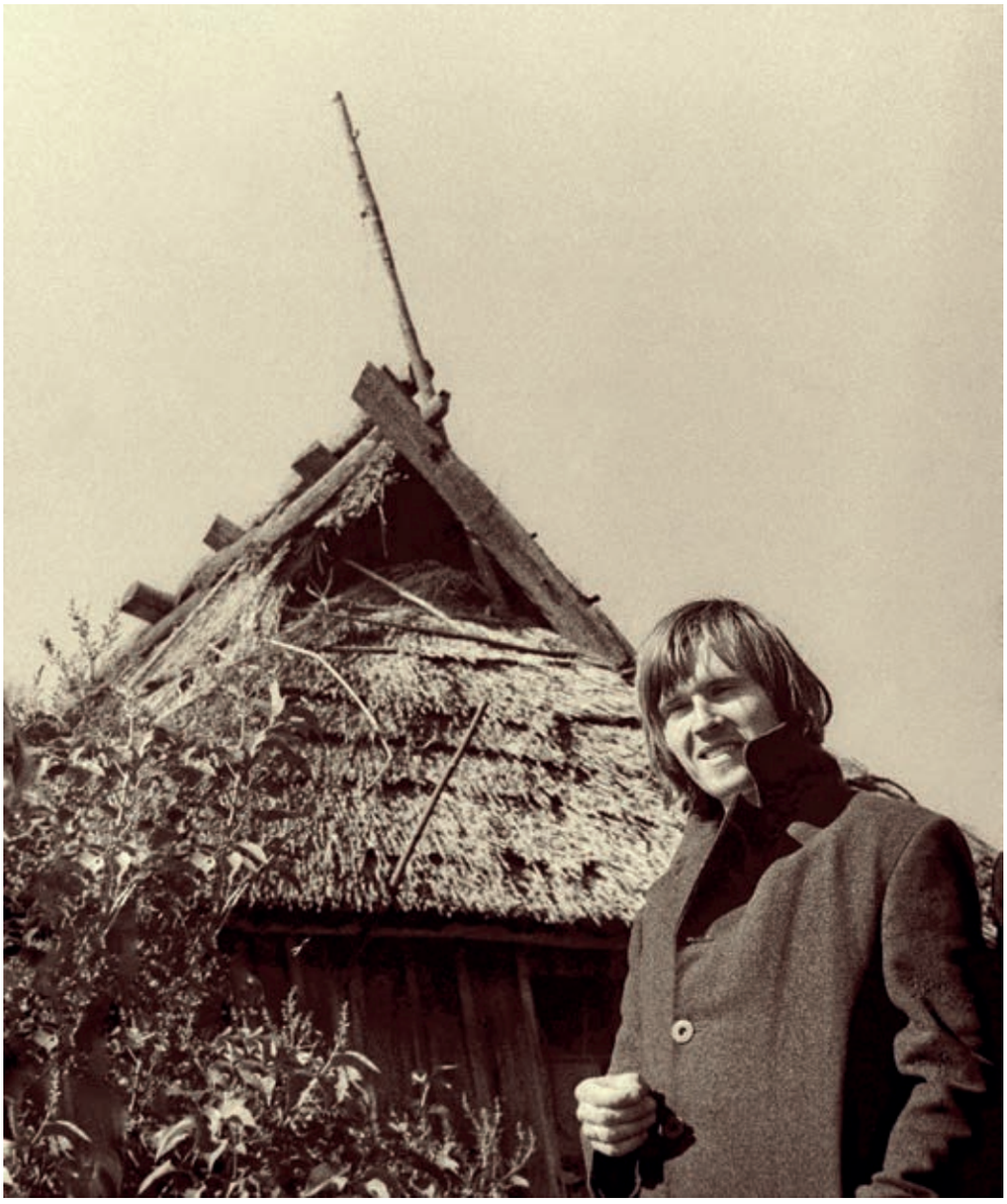

R. Idzelis apie 1972 metus. Iš Romualdo Labanausko-Džiagerio asmeninio archyvo

vidų perkelta Jėzaus Nazariečio skulptūra[6], ant Tėvo Stanislovo kapo šventoriuje pastatytas kryžius su trimis mazgais, primenančiais kapucinų vienuolio abitą ir įžadus, kryžius, sukurtas Lietuvos vardo paminėjimo tūkstantmečio proga, „Angelų kryžius“, kiti. Į Panevėžio miestovaizdį įsirašė S. Petrauskui atminti skirta skulptūra, kurios atidengimą 2011-aisiais lydėjo šioks toks šurmuliukas, mat savo bičiulį R. Idzelis pavaizdavo kaip elgetą, kuris keliauja per pasaulį nešdamasis į kuprą kandantį bėdų maišą, su papūgą primenančia mūza ar harpija ant galvos ir į mazgą sumegztu vyrišku organu – nes „vedęs turi tai užsimegzti“[7]. Anot R. Rachlevičiūtės, Lietuvoje tai vienintelis viešojoje erdvėje pastatytas paminklas dailininkui.

Tęsdami „Būde“ pradėtą menininkų autsaiderių kūrybos temą[8], apie R. Idzelį pakalbinome jo palikimo išsaugojimu ir sklaida besirūpinančią publicistę, laikraščio „Kupiškėnų mintys“ redaktorę Nomedą SIMĖNIENĘ, menotyrininkę dr. Ramutę RACHLEVIČIŪTĘ, skulptorių pažinojusius fotografą Arūną BALTĖNĄ ir, kaip pats sakosi, vagabundą, pasaulio bastūną Aurelijų GLOSĄ, o prie jų pasakojimų pridėjome kelias kunigo, poeto Justo JASĖNO mintis iš knygos „Cirkumfrakt“ pristatymo Panevėžyje.

6 Kultūros vertybių registre drožinys „Dievo Apvaizda“ ir skulptūra „Jėzus Nazarietis“, nenurodant autoriaus, įrašyti tarp Paberžės dvaro sodybos ir Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios statinių komplekso Švč. Mergelės Marijos Apsilankymo bažnyčios (unikalus objekto kodas 1411) vertingųjų savybių.

7 Repovienė 2011.

8 Judakova 2022, Judakova 2023, Krasninkevičius 2024.

Iš R. Idzelio darbų parodos Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešojoje bibliotekoje. 2024 m. Gintaro Lukoševičiaus nuotrauka

GYVENIMO UNIVERSITETAI IR TEATRAI

> *Idzelis mane parsivežė iš mano šalto sandėliuko. Ten nėr pečiaus, peršalau ir susirgau. Pakrovė mane į tokį tam reikalui tinkantį vežimuką, gerai apklojo, galvūgaly sukrovė dažus ir teptukus ir tempia.*
>
> *Nuo Radviliškio gatvės kampo iki Spirito fabriko nė traukti nereikėjo – pakalnė. Idzelis atsisėdo man ant kojų ir vairuoja. Ėjo mergų krūva ir visaip komentavo, juokėsi. Plaučių uždegimo negavau, tai ir pasveikau. Apie Ameriką nežinojau nieko, tai paišiau lenkus su džinsais. Visas užsienis pareidavo iš ten. Bėga lenkai, jaunikaitis ir jaunikaitė susikibę rankomis, rūrytės aptemptos džinsiukais.*
>
> Iš R. Idzelio knygos „Cirkumfrakt“

Miniatiūros, iš kurių sudaryta knygelė „Cirkumfrakt“, byloja dviejų personažų balsais: vienur pasakotojas yra S. Petrauskas, kitur – R. Idzelis. Tie balsai vienas kitą atspindi, pasiginčija, persipina ar net tampa sunkiai atskiriami, kokie kartais būdavo ir jų prototipų gyvenimai. Galima sakyti, kad šie du personažai gimsta vienas kito pasakojimuose, vienas kitam yra lyg veidrodžiai – galimybė kito žvilgsnyje pamatyti atsispindintį savo veidą. Abu savamokslius pažinoję ar jų biografijas žinantys žmonės tuose pasakojimuose atpažįsta jųdviejų gyvenimų siužetus. Tačiau tai nėra dienoraštis ar memuarai, nes gyvenimo siužetai knygelėje virto kūriniu, kur riba tarp fakto ir fantazijos neaiški ir nebūtina. Skulptorius jį rašė jau XXI amžiuje, kai daugelis įvykių buvo seniai persikėlę į atmintį ir tapę bohemiškoje aplinkoje iš lūpų į lūpas sklindančiais pasakojimais. Turbūt iš čia ir paantraštė: „lietuvių bliaudies cirkumfrakt“. Nors datų knygelėje nėra, lengva numanyti, kad epizodas su šaltu sandėliuku – iš praėjusio amžiaus septintojo dešimtmečio pabaigos ar aštuntojo pradžios.

„Paauglystėje S. Petrauskas glausdavosi tokiam sandėliuke, bandė gyventi atskirai nuo tėvų. Jie su R. Idzeliu nuėjo tą patį kelią. Jų niekas neskatino, nepalaikė. Tėvai ir aplinka, kuri supo, išvis nesuprato, ko tie bernai nori. Labai anksti subrendę, dar būdami septintokai ar aštuntokai, jie stengėsi gyventi savarankišką, nepriklausomą gyvenimą, kaip nors save išlaikyti,“ – pasakoja dr. R. Rachlevičiūtė.

Anot menininkės Oksanos Judakovos, dažnai spalvingos meno mokslų nebaigusių autsaiderių gyvenimo istorijos yra jų kūrybos dalis ir kontekstas[9]. Nuo jaunystės visam gyvenimui artimais

9 Judakova 2023: 26.

Iš R. Idzelio darbų parodos Panevėžio apskrities Gabrielės Petkevičaitės-Bitės viešojoje bibliotekoje. 2024 m. G. Lukoševičiaus nuotrauka

draugais tapusių R. Idzelio ir S. Petrausko atveju tam kontekstui netrūksta nei spalvų, nei aštrių prieskonių. Jų pažėrė į rėmus neįspraudžiama prigimtis, o vėliau ir sąmoningas siekis kurti save lyg personažus gyvenimo teatre.

Nuogas mokytojas paišydavęs S. Petrauskas už karbamido statinės susprogdinimą mokyklos sandėliuke buvo išsiųstas į Vėliučionių sunkiai auklėjamų vaikų koloniją, o po metų sugrįžęs į Panevėžį, mokyklos nebelankė ir liko baigęs septynias klases[10]. Ne mokslai rūpėjo ir R. Idzeliui, kuris pažintį su S. Petrausku prisiminė taip: „Susitikome turbūt šokiuose, kai abiem buvo gal po septyniolika. Jokių „bendrų interesų“ neturėjom, nebent su mergom pabendrauti... Ypatingos reikšmės tai pažinčiai neteikiau. Paplepėjome, susitikome dar kartą ir taip spontaniškai susidraugavome.“[11] Būdamas septyniolikos, S. Petrauskas vedė į Panevėžio stiklo fabriką atsiųstą studentę praktikantę ir, gimus sūnui, su šeima išvažiavo į tuometį Leningradą, kur liūdino uošvius įnikęs leisti dienas Ermitaže, bet 1972-aisiais sugrįžo į Panevėžį ir jiedu su R. Idzeliu apsigyveno kartu išsinuomotame būste[12]. „Kadangi abu tapėme, buvo galbūt vienas „interesas“: katras katrą perspjaus, katras geresnis tapytojas. O mokėmės tiesiog iš savęs, nes žinojom, kad jokių šansų mums kur nors įstoti nėra“, – prisiminė R. Idzelis[13].

„Net ir pabaigus mokyklą įstoti į Dailės institutą buvo sunku, reikėjo turėti akademinius dailės pagrindus, ir tvirtus. Konkursai buvo dideli, be to, dar ir „blatas“. Kai rinkau prisiminimus, žmonės minėjo, kas kam ką nunešė... Galėjo nunešti skulptūrą ar Šimonio paveikslą, nebūtinai pinigus. Dėl „blato“ įstoti į kai kurias specialybes, tarkim, tekstilę ar kostiumų dizainą, buvo tiesiog neįmanoma. O S. Petrauskas nebaigė nė aštuonių klasių, ir R. Idzelis tam sandėliuke ne knygas skaitė. Todėl jie tikrai neturėjo jokių šansų“, – paaiškina dr. R. Rachlevičiūtė.

Tiesa, R. Idzelis vis dėlto buvo įstojęs į Telšių taikomosios dailės technikumą – kaip pats sakė, „Stasiui tai buvo didžiulis impulsas: velnias, Idzelis menininkas dabar bus, reikia jį kaip nors apšauti.“[14]

Savarankiškos meno studijos, anot N. Simėnienės, vyko ne visada saugiais būdais: „Ankstyvoje jaunystėje jie su Petrausku kartą žiūrinėjo Boscho reprodukcijų knygą. O Rimui ant galvos buvo užaugęs toks riebalinis darinys. Sako: tu man išoperuok. Ir Petrauskas operavo... Po to užrišo kažkokiomis skaromis – rezultatas priminė personažą iš Boscho paveikslų. Kai žaizda pradėjo kraujuoti, vis tik nuvažiavo pas pažįstamą gydytoją... Visokių „zbitkų“ jiedu yra tiek prikrėtę, kad nesuskaičiuosi.“[15]

Prigimties gaivalai priešinosi ne tik mokslui, bet ir valdiškam darbui (iš kino teatro „Raketa“ S. Petrauską atleido už plakate nupieštą nuogą komjaunuolę), abu troško būti laisvi menininkai ir gyventi iš savo kūrybos[16]. Sovietmečiu tokios fantazijos grėsė nemalonumais, kuriuos primena dr. R. Rachlevičiūtė: „Tais laikais nedirbti valdiško darbo reiškė, kad gali būti paskelbtas veltėdžiu. Veltėdystė užtraukdavo didžiulį įtarimą, įstumdavo į užribį tarp valkatų, asocialių žmonių. O jie, įsivaizduokite, nenori dirbti valdiško darbo,

10 Rachlevičiūtė 2020: 91.
11 Rachlevičiūtė 2015: 31, 36.
12 Rachlevičiūtė 2015: 15, 30, 36.
13 Rachlevičiūtė 2015: 31.
14 Ten pat.
15 Čia ir toliau, jei nenurodytas kitas šaltinis, cituojama iš rengiant straipsnį autorės įrašytų pokalbių.
16 Rachlevičiūtė 2020: 91.

R. Idzelis. Medinė skulptūra, sukūrimo data nežinoma. A. Baltėno nuotrauka, apie 1984–1985 m.

save suvokia kaip menininkus ir dar stengiasi iš to pragyventi...“

Tačiau pasišiaušimas prieš įprastą tvarką, stūmęs į visuomenės paraštę, buvo ne tik asmeninio pasirinkimo dalykas: tos kartos žmonių, dabar einančių septintą ar aštuntą dešimtį metų, jaunystė priklauso hipių epochai. Laisvę, meilę ir taiką išpažinusio jaunimo kontrkultūra pro „geležinę uždangą“ į Lietuvą prasismelkė apie 1967–1968 metus, o apie 1969-uosius „nuobodokas Panevėžio gatves pagyvino“ kelios dešimtys „išskirtinės išvaizdos, savito aprangos stiliaus“ ilgaplaukių[17]. Tokį N. Simėnienė atsimena ir R. Idzelį: „Kai susipažinom, buvau šešiolikmetė, jis kone dešimčia metų vyresnis. Buvo gal 1973 metai – pats nykumas, bet jau prasidėjęs hipiavimo laikas. Rimo kompanijoje buvo Stasys Petrauskas-Bitlas, Džageris, Džo... Jau ir tie vardai daug pasako. Jie išsiskyrė iš minios, buvo visiškai kitokie – laisvi žmonės. Aišku, ilgi plaukai, plačios kelnės, laisva eisena... Toj sovietinėj pilkumoj – reiškinys. Rimas su Bitlu nuomojosi tokį sandėliuką Kauno gatvėje. Patalpėlės mažytės, bet jie ten gyveno, kompanija rinkdavosi pafilosofuoti, gitarom paskambinti, pasišnekėti. Tas sandėliukas buvo netoli mano mokyklos, dabartinės Juozo Balčikonio gimnazijos, ir kartą mes su drauge kažkaip ten patekom. Taip ir susipažinom, o tas jų kitoniškumas, laisvumas žavėjo.“

Įspūdį autsaiderių tandemas išties darydavo stiprų. Vieno miestelio gyventojai ilgus metus prisimindavę, kaip gražią vasaros dieną abu

17 Simėnienė 2020: 75.

Prakartėlė – vienas iš ankstyvųjų R. Idzelio medžio drožinių. „Tėvas Stanislovas ją ypač vertino. Sakydavo: „Paberiu šiaudų ir nieko daugiau nereikia...“ Neseniai paaiškėjo, kad Tėvas Stanislovas iš Paberžės ją išsivežė su savimi į Dotnuvą“, – pasakojo Nomeda Simėnienė. Algimanto Barzdžiaus nuotrauka, 2025 m.

bičiuliai su dviem restauratorėm pievoje nuogi žaidę futbolą – tokį epizodą per R. Idzelio knygos pristatymą papasakojo kažkuris jų jaunystės bičiulis.

Rašytojas Kazys Saja, ilgametis S. Petrausko draugas, apie tą laiką pasakojo: „Jiedu savo kambario medinei lovai pritaisė antrąjį aukštą ir įkūrė improvizuotą teatrą. Į tą savo „autobusą“ jiedu dar įsisodindavo vieną alkoholikę bobą, kuri blevyzgodavo be jokios cenzūros. Stasys ten puikiai mėgdžiodavo tokį Leščinską. Aš įsivaizduoju, kad žiūrovai galėdavo klykti iš juoko. Tuo „teatru“ pradėjo domėtis saugumas. Žiūrovai net iš Vilniaus čia dar atsiveždavo pavalgyti, išgerti.“[18] Tarp jų būta ir daugybės Lietuvos dailės institute studijavusių tos kartos menininkų[19].

Tas improvizuotas „teatras“ galėtų būti ambicingus savamokslius įtraukusio pašėlusio gyvenimo žaidimo metafora. Alkoholis ir obsceniškas repertuaras jame buvo būtini, programiški. Anot R. Rachlevičiūtės, „S. Petrauskas tokią savo poziciją išreiškė erotiniuose piešiniuose, kurių dalis yra tokie nešvankūs, kad jau galima įvardinti pornografija, o R. Idzelis savo rašytinėje kūryboje. Aš nebuvau gerai su juo pažįstama, bet keletą kartų atsitiktinai susidūrus jo necenzūrinė leksika padarė didžiulį įspūdį. Tai buvo kažkas, ką aš jau suvokiau kaip subkultūros dalį. Ne šiaip keiksmas, bet baisus keiksmas, baisios ilgos kekės, ir ta intonacija... Net buvau susitarusi su įrašų studija, norėjau įrašyti kompaktą su visais tais keiksmais, autentiška kalbėjimo maniera.“

Dailėtyrininkė Pillė Veljataga, išgyvenusi meilės istoriją su S. Petrausku, yra pastebėjusi, kad jo siekis vaizduoti obsceniškąją tikrovės pusę kilo iš nonkonformizmo, o erotika jo kūryboje aiškintina „ne vien kaip asmeninio temperamento padarinys“, bet „visų pirma kaip dėmesio *užribiui* apraiška, juk aštuntajame XX amžiaus dešimtmetyje viešame diskurse seksui galiojo tabu.“[20] Vis dėlto jų pažinties metu, t. y. 1972–1973 metais, S. Petrausko kūryboje, kurios personažais tapo socialinėse lenktynėse nedalyvaujantys seni žmonės ir keistuoliai, „politinių aliuzijų nebuvo, joje esanti kritika nukreipta prieš konformizmą.“[21] Kad R. Idzelio ir S. Petrausko „gyvenime nebuvo sąmoningo maišto prieš sistemą, jie nepolitikavo,

18 Rachlevičiūtė 2015: 36.
19 Rachlevičiūtė 2015: 7.
20 Rachlevičiūtė 2015: 34, 35.
21 Ten pat.

R. Idzelis. Paskutinė vakarienė. Vienas iš ankstyvųjų medžio drožinių, sukūrimo data nežinoma.
Gintaro Lukoševičiaus nuotrauka, 2024 m.

bet bliuznijo“, pastebi ir R. Rachlevičiūtė[22]. Anot N. Simėnienės, santykį su sistema išreiškė pats R. Idzelio gyvenimo būdas: „Antisistemiška buvo jo laikysena, laisva nuo primestų tuometinės sistemos elgesio standartų.“

Disonansas su sovietine pilkuma kartais būdavo ir rūstus. „Rimas ėjo Vilniuje gatve su draugu. Ir sako: „Tokia diena, taip norėčiau kažkam į snukį duot...“ Tas draugas: „Ką tu čia dabar?..“ „Nu, taip viskas juoda, pilka...” Ir, sako, kaip Dievo siųstas ateina prieky toks gerokai įkaušęs ruskelis. Eina, ranką iškėlęs: „Ja graždanin Sovetskovo Sojuza...”[23] Rimui dovanėlė ateina... Sako: „Tikrai? Pasą turi?“ Tas išsitraukė pasą parodyt... Suplėšė tą pasą, davė į akį ir laimingas nuėjo. Va toks ekspromtas. Šitą nuotykį pasakojo pats Rimas“, – prisimena N. Simėnienė.

Nors ir neįgijęs ryškaus politinio matmens, autsaiderių aplinkoje tvyrojo troškimas laisviau įkvėpti oro. „Aš tuo metu lankiau Juozo Miltinio studiją, tai irgi turėjome savo kompaniją, kiek jaunesnių žmonių. Teatras kėlė egzistencinius klausimus, gilino mūsų brendimą. Pogrindyje klausėmės, kiek pavykdavo gauti, muzikos, skaitydavom Algimanto Mackaus, Vytauto Mačernio, Henriko Radausko poeziją. Mūsų mylimas poetas buvo Arvydas Ambrasas, kurio tada buvo išėjusi tik pirmoji poezijos knygelė (ačiū Dievui, dabar išleistos ir pjesės).[24] Būdamas šešiolikos, esi toks žalias maksimalistas... Nebuvau paklusni Sovietų Sąjungos pilietė, visa mūsų kompanija nebuvo. Tokia proveržio karta – kai esi gniaužtuose, bet vis tiek nori išsilaisvinti. Toks pirmiausia man ir buvo Rimas“, – sako N. Simėnienė.

To meto teatras su laisvės ilgesiu rezonavo stipriai: Panevėžyje – po nušalinimo sugrįžusio

22 Rachlevičiūtė 2020: 95.

23 Rus. „Aš – Sovietų Sąjungos pilietis“.

24 Tapybą Vilniaus dailės institute studijavęs aktorių Undinės Nasvytytės ir Alfonso Ambraso sūnus Arvydas Ambrasas (1947–1970) mirė nuo leukemijos būdamas 23 metų. Jo eilėraščiai sklido nuorašais, o 1974 m. jau po autoriaus mirties buvo išleista pirmoji poezijos knyga „Žeme, nepalik mūsų“. Rankraščiais likusios A. Ambraso pjesės „Maratonas“, „Duobė“ ir „Pirmadienis po pietų“ laikomos lietuviškojo absurdo teatro pradžia, o pagal jas dailės instituto studentų „Koridoriaus“ teatre pastatytų spektaklių atvažiuodavo pasižiūrėti režisieriai Juozas Miltinis, Jonas Jurašas. Su sovietine sistema nesitapatinusio jaunimo pasaulėjautos manifestu tapusią A. Ambraso kūrybą cenzoriai persekiojo: uždraudė rodyti 1980 m. sukurtą televizijos apybraižą, kurioje dainuojamos ir deklamuojamos jo eilės, statyti ir rodyti jau pastatytus spektaklius pagal jo pjeses (žr.: Ambrasas 2009; Pilinkus, 2022).

R. Idzelis. Šv. Tomas Netikintysis. Medinė skulptūra, sukūrimo data nežinoma. G. Lukoševičiaus nuotrauka, 2024 m.

Juozo Miltinio septintajame dešimtmetyje ir aštuntojo pradžioje pastatyti stiprieji spektakliai (1966-aisiais – Volfgango Borcherto „Lauke, už durų“, 1967-aisiais – Frydricho Diurenmato „Fizikai“, 1973-iaisiais – Augusto Strindbergo „Mirties šokis“), Kaune – Modrio Tenisono pantomimos trupė, išardyta po Romo Kalantos susideginimo 1972-aisiais, ir dramos teatrui 1967–1972 m. vadovavęs Jonas Jurašas, kurio kova su cenzūra pasibaigė viešu režisieriaus protesto laišku ir emigravimu. Bilietą į 1972-aisiais uždraustą Juozo Grušo „Barboros Radvilaitės“ premjerą turėjo ir N. Simėnienė, bet teatro durys taip ir neatsivėrė spektaklio laukusiai žiūrovų miniai[25].

Abiem autsaideriams teatras taip pat reiškė ne vien K. Sajos aprašytas obsceniškas inscenizacijas. Anot paties R. Idzelio, „Panevėžyje buvo du dėmesio verti objektai: Miltinio teatras ir Petrauskas – po spektaklio visi pas Petrauską varydavo. Ką gi Panevėžyje svečiui daugiau parodysi – tik Miltinį ir Petrauską. Pats Petrauskas sakydavo, kad pas jį visi eidavo gauti velnių.“[26] Tiesa, tai pasakyta jau apie vėlesnį laiką, kai sukūrę šeimas R. Idzelis ir S. Petrauskas jau gyveno atskirai, o *Bitlo* dirbtuvė ir namai aštuntuoju ir devintuoju dešimtmečiais, anot R. Rachlevičiūtės, „tapo meninio Panevėžio *caput mundi*“, kur po premjerų ir parodų atidarymų rinkdavosi panevėžiečiai ir vilniečiai aktoriai, režisieriai, rašytojai, dailininkai[27].

Bet autsaiderių pasaulyje būta ir kito matmens, be kurio gyvenimo siautulys turbūt būtų likęs bergždžias.

TĖVO STANISLOVO MAŽUTĖLIAI

Jau buvau apsipratęs bažnyčios reikaluose, dažiau, kaliau, lanksčiau. Sugalvojau tapt kataliku. Pradėt reikia nuo išpažinties. Ar tai buvau per daug nusilavinęs, ar tai apsilavinęs, priklaupiau prie klausyklos, ir man gavosi tekstas:

Esu padaręs visas nuodėmes po daug kartų, išskyrus žmogžudystę, ir kas dabar man bus?

Tokia pauzė, ir tik:

Eik nachui!

Va, taip ir baigėsi mano pastangos priartėti prie Dievo per draugelio atstumą, taip ir likau per menininko distanciją. Klebonas, mat, sėdėjęs Sibire ir tokius atgailautojus pažino iš tolo ir kiaurai.

Iš R. Idzelio knygos „Cirkumfrakt“

25 Simėnienė 2020: 74.

26 Rachlevičiūtė 2015: 31.

27 Rachlevičiūtė 2015: 7.

Rimantas Idzelis. I Kryžiaus kelio stotis „Viešpats Jėzus nuteisiamas mirti“ – vienas iš Anykščių Šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčios Kryžiaus kelio koplytėlėms 1982–1988 m. sukurtų medinių horeljefų. Raimondo Paknio nuotrauka

Rimantas Idzelis. XII Kryžiaus kelio stotis „Viešpats Jėzus miršta ant kryžiaus“ – vienas iš Anykščių Šv. apaštalo evangelisto Mato bažnyčios Kryžiaus kelio koplytėlėms 1982–1988 m. sukurtų medinių horeljefų. R. Paknio nuotrauka

„Lemiamas žmogus, kuris tikrai teisingai nukreipė R. Idzelį į skulptūrą, kaip ir S. Petrauską į tapybą – Tėvas Stanislovas, kapucinų vienuolis, kurio Paberžė buvo vienas įdomiausių neformalių kultūros, tikėjimo centrų sovietinėje Lietuvoje. Pasakoja, kad atvažiuodavo į Paberžę tokie du murzini, pavargę nuo gyvenimo bohemos atstovai, ten išsimiegodavo, pavalgydavo, ramiai pasivaikščiodavo, pasimelsdavo ir pradėdavo dirbti. Paveikslus tapyti, drožti šventuosius... Va kaip: tokie du gerai sudėti, fiziškai įspūdingi vyrai buvo Tėvo Stanislovo mažutėliai, kuriuos jis globojo. Tai ir įdomu, kad jiedu, galima pasakyti, buvo giliai tikintys žmonės. Ir, kita vertus, baisūs keikūnai, be galo mylėję moteris, leidę sau labai daug dalykų, kurie niekaip nesiderina prie tikinčio žmogaus“, – stebisi R. Rachlevičiūtė.

Pirmiausia su Tėvu Stanislovu susipažino S. Petrauskas – tai įvykę, rašytojui K. Sajai bandant jį paslėpti nuo prievartinio perauklėjimo. „Sovietmečiu Stasį valdžia galėjo apšaukti veltėdžiu. Jam galėjo atsitikti kaip Lionginui Šepkai, kuris buvo prievarta gydomas nuo savo meno. Vieną žiemą, kai Stasys nebeturėjo kur gyventi, pasirūpinau, kad A. Būdvytis jam surastų vietą Žemdirbystės instituto bendrabutyje, Dotnuvoje. Tada ir susipažino su Tėvu Stanislovu“, – rašė K. Saja[28].

R. Idzelis prisiminė: „Stasys jau buvo susipažinęs su kunigu Stanislovu Dobrovolskiu ir mane atvežė į Paberžę. Tai buvo pirmas žmogus, kuris mus priglaudė. Tėvas Stanislovas, beje, įžvelgė, kad aš gabus visokiems rankdarbiams, kryželiams, tad jam buvau reikalingas ir man buvo gerai. Ir Stasį Dobrovolskis gerokai įkvėpė. Taip viskas natūraliai klostėsi. Dobrovolskis ėmė pamažu mus lenkti į katalikybę, o aš toks palaidas krikščionis, galvoje juk jokio kompaso nebuvo... Net kartą supratau, kad man jau gal per daug – persižegnojau ir išėjau iš bažnyčios. Stasys irgi iš pradžių buvo taip „iš tolo“, bet paskui, kai aš buvau išvažiavęs, ėmė vaikščioti į bažnyčią, praktikavo... Jo darbai irgi iš bažnytinio meno, iš tėvo Stanislovo užsakymų: pradėjo analizuoti gotiką, Renesansą, visas tas manieras, „rankytes“, paskui tam tikrą savo schemą susikūrė.“[29]

„Man pasakojo, kad R. Idzelis iš pradžių bandė pragyventi iš suvenyrų, droždavo šaukštus – sovietmečiu tai buvo populiaru. O Tėvas Stanislovas, pasižiūrėjęs į tokio aukšto, gerai sudėto, stipraus vyro drožinėtus šaukštus ir kitokius niekniekius, pasakęs lemtingą frazę: „Toks vyras, ir tokiais niekais užsiima... Taigi imtum ir išdrožtum kryžių.” Galime suprasti ir įvertinti Tėvo Stanislovo žmogišką drąsą, jo, kaip tėvo, patarėjo galią pakreipti žmogaus likimą. Ir tikrai, R. Idzelis pradėjo linkti į religinę, sakralinę dailę”, – pasakoja R. Rachlevičiūtė.

„Iki tol jis droždavo šaukštus „Tulpėje” – buvo Panevėžy tokia medžio dirbtuvėlė. O Tėvelis pasakė: baik terliotis su šaukštais, imkis rimtų darbų... Išdrožęs pas Tėvą pirmą Rūpintojėlį, Rimas parodė jam: „Va, padariau...“ Tėvas Stanislovas pasižiūrėjo ir sako: „Na, čia Jėzus turbūt žaidžia šachmatais...“ Paskui Bitlas mėgdavo Rimą pašiepti: čia gal šachmatais žaidžia...“ – šypsosi N. Simėnienė.

Apie 1973-iuosius ji pati lankydavosi Paberžėje ir dažnai susitikdavo R. Idzelį: „Atsimenu pirmuosius Rimo darbus. Jie buvo nuostabūs. Jėzus Nazarietis stovėjo kapinaitėse: tos virve surištos rankos, veido išraiška, erškėčių vainikas – kažkas ypatinga... Matyt, norėdamas apsaugoti, Tėvas Stanislovas vėliau pernešė tą skulptūrą į bažnytėlę, ten dabar ir yra. Kapinaitėse stovėjo Rimo išdrožtas paminklas trims sukilėliams. Irgi su virvės motyvu: viena figūra, o ant jos trys virve surištos rankos.“

N. Simėnienė gerai atsimena aplinką, kuri suteikė naują prasmę ne tik dviejų autsaiderių gyvenimams:

> „Kai buvau šešiolikos, Paberžė man buvo kaip antri namai. Aš ten važiuodavau, važiuodavau ir važiuodavau... Ką ten rasdavom? Turbūt sielų bendrystę. Niekas per prievartą tau į *dūšią* nelįsdavo, neskaitydavo pamokslų. Tėvas Stanislovas neliepdavo nei į bažnytėlę eiti, nei poterius kalbėti ar melstis. Viskas laisva valia: nori – nueini, nenori – neini. Žmones traukė jo šiluma, nenusakoma dovana dalintis. Tiek buvo turtingas, kad užteko visiems... Ir, matyt, kuo daugiau dalinosi, tuo daugiau tos palaimingos žmogiškos šilumos sugrįždavo.
>
> Arbatos gėrimai pas jį man būdavo kaip stebuklas. Susėdam verandoj, sriubčiojam arbatą, ir nežinai, kas sėdi šalia. Matai iš veidų, kad gal kokie profesoriai ar rašytojai, bet pavardžių niekas nesakydavo, kreipėmės vienas į kitą vardais, visi būdavom vieno lygio... O kalbėjimas būdavo ne tiesioginis, bet tarp eilučių. Apie tai, kas *dūšioje* daug kam skaudėjo – ir Lietuvos klausimai, ir gyvenimo absurdas už geležinės uždangos. Tą netiesioginę kalbą jau buvome įvaldę. Perskaitai ką nors *Literatūrmeny,* susitinki: ar skaitei, kaip drąsiai parašė?.. Turėjom tą supratimą.

28 Rachlevičiūtė 2015: 37.

29 Rachlevičiūtė 2015: 31.

R. Idzelis. Ant medinių lentų nutapytas angelas. Sukūrimo data nežinoma. G. Lukoševičiaus nuotrauka, 2024 m.

Arbatos skonį iki šiol atsimenu. Kartą Tėvelio paklausiau, na, kaip gali būti tokia skani arbata, namie taip neišeina... „O, vaikuti, reikia taip dėti į arbatinuką: kiek puodelių – tiek šaukštelių, bet vieną būtinai – arbatinukui." Pasakiau jums receptą skanios Tėvo Stanislovo arbatos...

Jis sakydavo: „Vaikučiai, eikit į biblioteką..." Ji buvo didelė, daug visokios literatūros, net ir Solženicyno kūrinių, jo portretas kabėjo. Neužrašyta, kas ten, bet vieni per kitus žinojom. Tėvas jį pažinojo nuo lagerio laikų. Vartėm prieškario Lietuvos žurnalus, „Naująją Romuvą", „Trimitą". Stebėjomės, kokie meno, kultūros žurnalai: „Tu pažiūrėk, kokia Lietuva buvo..." Jau vien iš to galėjau suprasti, kad yra ne taip, kaip perša mokykloje, kad buržuazinė Lietuva buvo baisi, o jau dabar laimė... Ta aplinka mums kėlė abejonių: ne, kažkas čia ne taip... Tėvas Stanislovas prieš tarybų valdžią niekad tiesiogiai neagitavo, viskas vyko natūraliai.

Paberžėje aš pirmą kartą pamačiau trispalvę. Tokią seną seną. Ji buvo pakabinta nežymiai, bet buvo. Antrame aukšte, kur dabar yra Tėvo Stanislovo surinkti arnotai, tekstilės kolekcija, buvo toks užkampiukas – ten ji kabėjo. Būdavo, kam nors atvažiavus šnipšteli: „Matei? Einam, parodysiu..." Nusivesdavom, parodydavom, nes šiaip įėjęs nepamatytum. Tokiame lyg sandėly, bet garbingai, gražiai pakabinta ant sienos.

Tėvas visus pristatydavo prie įvairiausių darbų: kas seną žibintą šveičia, kas pasiėmęs teptuką dažo, kas gruntuoja, drožia, paišo ar restauruoja, kas tvarko kurį nors kampą, vėdina... Gi būdavo pulkai žmonių, nuvažiavęs retai rasdavai du, tris atvykėlius. Dažniausiai jų būdavo pilna, ir visiems gerai... Daug kas išėjo iš Tėvo Stanislovo pasikeitę."

Prisilietimas prie tikėjimo pakeitė dviejų autsaiderių likimus, bet paliko juos tokius pat nesušukuotus, aštrius. „Man pasakojo tokią juokingą istoriją. Vakare Tėvas Stanislovas juos aplanko, pažiūri, ką S. Petrauskas nutapė, ką R. Idzelis drožia, atsisėda su jais ant suoliuko, kalbasi apie gyvenimą... Ir žiūri, kad S. Petrausko akys taip blizga... „Tėveli, aš tau labai noriu parodyt vieną piešinuką", – sako. Išsitraukia tokį riebų erotinį savo piešinį, tikrai nešvankų, ir rodo Tėvui Stanislovui. Tas žvilgteli, persižegnoja: „Na, vyrai, – sako, – per mažai už jus meldžiuosi... Melsiuos daugiau." Labai graži istorija, Tėvo Stanislovo pozicija: ką darysi, melsiuos toliau už juos... Tai man ir yra R. Idzelio įdomumas: tas tikėjimas ir baisūs keiksmai... Nesvarbu, kad visi jį pažinoję sako, kad jis kaip krabas galbūt viduje buvo minkštas, rausvas, švelnus, tik iš išorės įžūlus, ciniškas, negailestingas pašnekovui", – sako R. Rachlevičiūtė.

Jau vėliau S. Petrausko bute Panevėžyje ant sienos „kabėjo Tėvo Stanislovo seni darbiniai pusbačiai, juos grįžęs iš lagerių kunigas avėjo dirbdamas melioracijoj“, o viename savo namų kambaryje savamokslis tapytojas „padarė altorių, kad būtų gražu ir turėtų kur melstis“, ant lubų nutapė šventuosius, madonas su kūdikiais ir tais metais mirusį Tėvą Stanislovą, „prilygindamas jį šventiesiems“[30]. Ir tuo pat metu, anot nuo 1980-ųjų S. Petrauską pažinojusios bibliotekininkės ir poetės Elvyros Pažemeckaitės, jis buvo „viso Panevėžio, o gal ir dalies Lietuvos dvasios sanitaras – visų ydų bei nuopuolių improvizatorius bei jų atleidėjas. Neretai šis „nuobažnystės“ meistras būdavo „pasipuošęs“ Adomo kostiumu, pridengtu prijuoste, su sidabriniu padėklu, sklidinu gėrimų bei jo garsiosios kavos – *havutės*, ir lankstydavosi prieš savo namų „garbiuosius svečius“. Kai kam pareiškus, kad juos trikdo jo nuogas užpakalis, maloniai primindavo: „Regėkite širdį.“[31] Ji pastebėjo ir kitką: „Jo namuose svečiai keitėsi kaleidoskopiškai – atsikartodami įvairiausiais teatriniais variantais. Tik vienintelis, tik... jį visada lydėjo biblinis Kristus. Stasys Šventąjį Raštą citavo mintinai, nuolat mąstydamas apie nuopuolį ir prisikėlimą. Atrodė, lyg apaštalai sėdėjo prie jo stalo: kalbėdamiesi ir vaišindamiesi. Regis, jo ir jų gyvenimai susikryžiuodavo ir persipindavo, persiliedavo kaip vandens dubenys, atsiverdavo kaip šaltiniai.“[32]

Apie R. Idzelį, anot N. Simėnienės, daug pasako jo įsivardijimas, jog esąs palaidas krikščionis. „Jis yra padaręs šventų dalykų, bet kartu buvo labai tiesmuko charakterio, nesušukuotas menininkas. Sakydavo: „Aš pasipykstu su Dievu... Pasišneku, pasipykstu.“ Gal jis ir gyveno abejonėje, bet kitąkart, kaip labai jautriai apčiuopė kunigas, poetas Justas Jasėnas, kai paprašiau parašyti apie Rimo išdrožtas Kryžiaus stotis, ir abejonė yra didi... Abejonė, ieškojimas. Iš to, kiek žinau, su Rimu gal galėjo taip būti“, – svarsto ji.

Tėvo Stanislovo dukterėčia Birutė Tiknevičiūtė 1989-aisiais dienoraštyje rašė: „Kai prieš porą metų Tėvas Stanislovas buvo labai įsiligojęs, atidus jam buvo savamokslis skulptorius Rimas Idzelis. Jis vežiojo Tėvą Stanislovą į Kėdainius įvairių procedūrų. Rimas Paberžėje jautėsi kaip namuose. Tuo metu jis restauravo visus Paberžės bažnyčios medinius altorius, paveikslų rėmus, atkūrė dievukams medines kūno ir drabužių dalis. Sunku ir išvardyti, kiek džiugių ir skausmingų, juokingų ir taurių medžio kūrinių tuo metu Rimas išdrožė Paberžėje.“[33]

MEISTRAS

> *Kad aš menininkas, visiem pochui... Biškį vertina mano vaišingumą ir iškalbą.*
>
> *Aš visą gyvenimą sukišau į grožybių kūrimą ir visi ploja padais, jei padovanoju veltui – „oi, koks gražus darbas“. Nieks nėra atėjęs pirkti, perka – jei negauna veltui. Prašau 10 litų, derasi iki 8, tada prašau 20, dar mėgina derėtis, tada prašau 2000 litų, įsižeidžia. Jų argumentas, kad neturi pinigų. Aš deruosi atvirkščiai. Vienas gudruolis klausia: pagal ką aš nustatau savo darbų kainas? Jis pats grūdų pirklys. Nu pagalvojau: tokios produkcijos pasauly niekas daugiau negamina, darbo valandos ir sąnaudos, darbas aukšto specialisto (to, kuris gyvena ant aukšto), dar staliaus prisilietimas, ir viskas. Mokėk už darbą, o meną pridėsiu magaryčių. <...>*
>
> Iš R. Idzelio knygos „Cirkumfrakt“

„Idzelis sakė taip: „Aš parduodu savo darbą, už jį imu pinigus. Jeigu kas nors įžiūrit meną – tai čia priedas, nemokamai.“ Manau, jis vertino save teisingai. Vienintelis svarbus daiktas – tas jo gebėjimas. Jis turėjo neeilinę Dievo dovaną pačiam darbui, drožybai“, – sako Aurelijus Glosas. Su R. Idzeliu ir S. Petrausku jis susipažino 1979 m. atvažiavęs į trobelę Būtingėje, kur gyvendamas savamokslis skulptorius išdrožė pirmąsias stacijas Anykščių bažnyčiai. 1983–1985 metais A. Glosui teko matyti meistrą dirbantį:

> „Būtingėje Idzelis gyveno vienas. Trobelė medinė, visai susmegusi. Kai atvažiuodavom, vaikščiojom per langą, taip žemai jis buvo, šalia nuostabaus grožio jazmino krūmo. Vienas didžiulis kambarys, dvi lovos, spinta. Jis po pusryčių sėsdavo vidury to kambario ir visą dieną droždavo. Apie 8-tą valandą vakaro atsikeldavo, viską sušluodavo į kampą ir tada imdavo toliau gyvent. Tik gert konjaką. Visą dieną irgi po truputį gerdavo dirbdamas. Pinigus išleisdavo konjakui, riešutams, kavai ir šokoladui. Atvažiavęs į Būtingę, valgio galėjai nerasti, bet tų dalykų spintoj visada būdavo. Na, dar medaus.
>
> Dirbo pasidėjęs ant kelių. Medienos mases nuimdavo kirviu, o drožimui turėjo labai gerus įrankius. Kunigai jam užsakė geriausius, pasaulinio lygio kaltus, skirtus drožėjams. Tokiais visi rimti meistrai dirba. Tuos kaltus jis labai aštriai

30 Rachlevičiūtė 2015: 22, 37.

31 Rachlevičiūtė 2015: 43.

32 Rachlevičiūtė 2015: 45.

33 Tikneviciūtė 2017: 12.

R. Idzelis. Medinė skulptūra, sukūrimo data nežinoma.
A. Baltėno nuotrauka, apie 1984–1985 m.

pagaląsdavo. Ir dar turėjo tokį peiliuką, pats pasidaręs iš „Zolingeno“ <vok. *Solingen*> skustuvo, didžiąją dalį darbo juo ir padarydavo. Droždavo praktiškai tiktai liepą. Jos mediena geriausiai pasiduoda drožimui, bet lauko sąlygom netinka laikyti.

Idzelis tuo įdomus, kad labai daug dėmesio skyrė niuansams. Nežinau, ar šiuo metu yra gimęs geresnis drožėjas už jį. Gal kur nors... Jis yra išdrožęs šv. Kazimierą su tokia lyg sutana, apačioj nėriniuotais apvadais. Išdrožė visus tuos nėrinius... O pusė jo angelų būdavo su genitalijom po sutanytėm. Toks bajeris.

Būtingėje jis labai vienišavo. Net televizoriaus neturėjo. Bet turėjo eksportinį „Veфą“ su 13, 16 ir 19 metrų dažniais, kurių neblokuodavo. Pas mus tokių aparatų nepardavinėjo, darė juos tik eksportui, bet vieną kitą žmonės gaudavo. Per tą „Veфą“ jis visą dieną klausydavosi „Svobodos” laidų. Švariausiai, be jokių trukdžių. Drožė ir klausė.

Dirbo beveik be eskizų. Nuvažiavęs į Palangą, suklijuodavo maždaug 150 mm storio ruošinį, atitinkantį arką šventoriaus tvoroj, ir droždavo. Idzelio produktyvumas buvo gėdingai didelis, jis dirbo žiauriai greitai. Sakydavo: negaliu dabar nuvežt atiduoti, nes per greitai.

Kaip tik buvom pas jį, kai pabaigė pirmąją stacija. Nu, sako, pasėdėkit, palaukit, aš tuoj grįšiu, bus didelis balius, nes parvešiu pinigų, keturis tūkstančius rublių. Ir išvažiavo. Grįžo kitą dieną, spjaudosi, keikiasi... Viskas, sako, dirbsiu tik valandas, va, laikrodį pasidedu, nė valandos daugiau, jokių įmantrybių... Jis visas virves ten buvo išdrožęs išpintas, o klebonas vietoj keturių tūkstančių sumokėjo du. Ne, sakė, viskas, virvės bus paprastos, nepintos... O paskui pamiršo viską ir vėl dirbo taip, kaip norėjo, kaip jam reikėjo. Jis buvo darboholikas, negalėjo nedirbt. Gatvės vaikas, išmokęs dirbti.

Kai klebonas pamatė tą pirmą darbą, Idzeliui nieko nesakė, bet paskambino Petrui Repšiui. „Čia toks Rimantas Idzelis atvežė darbą, nežinau, kaip parapija sutiks. Man truputį baisu...“ Ten gi buvo toks multikas, disneilendas visiškas. O Petras sako: „Klausyk, viskas, ką tau atveš šitas žmogus, yra aukščiausio lygio. Pamatysi, bus viskas gerai.” Taip ir buvo. Bet stacijas jis pabaigė, man atrodo, jau kitur, atsibodo Būtingė.

Vėliau, kai Idzelis grįžo iš Amerikos ir gyveno Kaune, kartą toks draugas sako: chebra, važiuoju pas Idzelį. Pasėdėsiu savaitę, pagersiu su juo – gal atrasiu tą paslaptį, kaip jis taip drožia. Aš irgi, sako, rankas turiu, irgi galėčiau, bet, matyt, reikia tą paslaptį perskaityt... Grįžo jis po trijų ar keturių dienų. Klausiu: kaip, Remi, ar perskaitei Idzelio paslaptį? B..., sako, jis durnas... Paėmė kaladę, paėmė kirvį, nesustodamas atkaukšėjo 96 kartus ir skulptūra buvo beveik padaryta... Aš suskaičiavau... Koks normalus žmogus gali, nepaleidęs kirvio iš rankų, 96 kartus kaukšėt? Joks negali. Bet Idzelis galėjo. Kas žino, iš kur... Gal iš Dievo...

Ar jis buvo tikintis žmogus? Čia jau aš negaliu pasakot... Nu, ką reiškia tikintis? Apie tikėjimą nekalbėdavom. Gal kokį kartą. Paklausi: „Rimka, tu gal Dievą tiki?“ „Tu nelįsk, ne tavo, nereik...“ Va taip. Jokių komentarų ar ginčų. Galima jį laikyti ir tikinčiu. Bet jeigu jis tikėjo, tai savaip. Taip, jis skaitydavo Naująjį Testamentą, ir man patarė, nes pas jį varčiau, bet nebuvo labai dievobaimingas, keliais nevaikščiojo. Aš taip suvokiu jį, gal labai klystu.

Idzelis buvo paprastas žmogus. Labai darbštus, labai talentingas. Bendravimas su juo buvo paprastas, gelmių ieškoti nereikia. Daug kalbų apie seksą, blevyzgų, kazarminio humoro. Bet su žmonėmis jis elgėsi labai gražiai, labai garbingai.

Idzelis žinojo savo darbo vertę. Labai juokėsi iš Staskos, kai jis pridarydavo skulptūrėlių ir pardavinėdavo po 1800 litų Vokiečių gatvėje, kur yra „Čili kaimas“. Idzelis sakė: „Ne, aš geriau prie bažnyčios pastovėsiu su ištiesta ranka, negu savo darbus už tokius pinigus pardavinėsiu.” „Rimka nesupranti nieka...“ Aišku, Pe-

trauskas varė tuos darbus kaip iš patrankos. Jis užklijuodavo ant skulptūros drobę, kaip ta drobė krenta, taip krenta, tada uždažo – viskas, padaryta. O Idzelis išdroždavo drapiruotės kritimą.“

„ŽMOGIŠKOS TATAI SKULPTŪROS, TODĖL IR SAKRALIOS“

Apžiūrinėjau storų rąstų krūvą. Taip apėjau, taip apėjau ir matau, kiek tuose medžiuose slepiasi angelų, šventųjų, dievų. Čia reikia Idzelio, kad juos iš ten išviliotų.

Aš daryčiau mažesnius, kad daugiau išeitų. Kas nors kitas ištrauktų velnių, raganų, pypkių, rūpintojėlių ir dėžučių. Nemačiau nė vieno jauno rūpintojėlio – lietuviai drožia senus, ligotus su artrito požymiais. Kristui buvo tik 33.

Iš R. Idzelio knygos „Cirkumfrakt“

Trobelėje Būtingėje dirbantį R. Idzelį matė ir fotografas Arūnas Baltėnas, susipažinęs su juo maždaug 1982-aisiais:

„Jis buvo tikras menininkas. Gali įsivaizduoti, kaip keliaudavo dievdirbiai per kaimus, sustodami vienur, kitur, droždami kažką – jo gyvenimas buvo šiek tiek panašus. Susipažinom Paberžėje arba Būtingėje, ten buvo vienkiemis, nedidelė troba, kur jis gyveno ir drožė. Bet šiaip daug keliaudavo po Lietuvą, nes turėjo daug draugų ir užsakovų, tai apsistodavo vis kitur. Automobily būdavo visi jo įrankiai, kaltai, tokia dėžė instrumentų. Kur nuvažiuodavo, ten iš karto pasidarydavo darbo vietą. Drožlės, dulkės – nesvarbu, nekreipė į tai dėmesio, tiesiog paversdavo tą kampą savo dirbtuve ir visi turėdavo prisitaikyt. Buvo labai, begaliniai darbštus.

Kiek pamenu, jis droždavo be piešinio – kompozicija tiesiog buvo jo galvoje. Net kai drožė Anykščių Kryžiaus kelio stotis, jis turėjo

R. Idzelis. Medinė skulptūra, sukūrimo data nežinoma. A. Baltėno nuotrauka, apie 1984–1985 m.

R. Idzelis. VI Kryžiaus kelio stotis „Veronika nušluosto Viešpačiui Jėzui veidą“ – vienas iš Kanadoje, Šv. Jono kapinėse, Lietuvos kankinių koplyčioje Misisogoje (Mississauga) esančių medinių horeljefų. Sukūrimo data nežinoma. Danguolės Juozapavičiūtės-Bryn (Breen) nuotrauka, 2025 m.

tik šventoriaus tvoros koplytėlių išmatavimus, o pačias kompozicijas perkeldavo tiesiai į medį. Na, užsipiešdavo ant medžio ir droždavo. Turėjo erdvinį mąstymą, kuris tiesiog neįtikėtinai pavirsdavo skulptūra, šiuo atveju, horeljefais. Erdvinis mąstymas ir auksinės, kartais, atrodytų, juvelyro rankos – todėl ir darbai tokie įspūdingi. Jie gali patikti ar nepatikti dėl savo plastikos, bet tai yra tikra drožėjo meistrystė. Tokių meistrų labai reta. Savo skulptūras jis spalvindavo – turėjo savą, lengvai atpažįstamą būdą su dažų įtrinimu, su šešėliais. Jam niekad nekildavo problemų, ką drožti, galva visada buvo pilna sumanymų. Ar Šv. Jurgį, ar arklį išdrožti – juokas. Ima ir tiesiog išdrožia. Galėjo išdrožti bet ką.

Būtingėje jam netrukdė vienatvė, jis turėjo savo darbą ir jam to užteko, nors draugais visuomet džiaugdavosi. Jis sakė, kad prieš pradėdamas drožti ryte paskaito Naująjį Testamentą, tada jau sėda prie darbo. Iš pažiūros neatrodė religingas, nebuvo tvarkingas katalikas. Bet tikintis, manau, buvo. Jo santykis su viskuo buvo labai atviras ir sąžiningas, jis niekuo neapsimetinėjo. Matyt, matydavo ir kituose tą patį – ar žmogus tikras, ar ne. Ta prasme bendravimas su juo buvo labai atviras ir lengvas: jeigu esi savimi, niekuo neapsimeti, nekilo problemų. Taip aš prisimenu.

Vieno pokalbio metu Rimas prasitarė, kad didžiausia jo svajonė – gauti užsakymą medinei bažnyčiai: „Kaip norėčiau išdrožti visą bažnyčią...“

Kaip meistras jis turėjo savo braižą. Sukurdavo savo tipažus, dažnai tai būdavo jo draugų veidai, ypač stotyse. Ten daug ką galima atpažinti, jis meistriškai perteikdavo bruožus. Kartais jis išdroždavo labai realistiškus, bet kartu ir universalius pavidalus, o kartais šaržuodavo. Mano galva, tie ir būdavo įdomiausi, kurie turėdavo ryškių bruožų, su kokiom nors detalėm, smulkmenom, dažnai su ironija. Tai jau buvo jo savitumas. Gebėjo kiaurai matyti žmogų, jo savybes, ir mokėjo perkelti tai į skulptūrą.

Būdamas savimi, jis labai mokėjo bendrauti ir džiaugtis bendravimu. Baliavoti, lošti kortomis. Iš to – ir noras vaizduoti tikrą gyvenimą, kad jį atpažintų. Juk visi personažai, ir Senojo, ir Naujojo Testamento, buvo gyvi, ne simboliniai. Tokius jis ir vaizdavo, kaip jam atrodė: va taip turėjo būti... Ne pabrėžtinai sudvasintus, susimbolintus, bet taip, tarsi iš gyvenimo. Renesanso dailininkai šventųjų gyvenimo scenas perkeldavo į savo laiką, su jo atributais, drabužiais – panašiai ir jis perkėlė tuos personažus į savo laiką.“

Kunigas, poetas Justas Jasėnas juos pamatė jau įkurdintus Anykščių bažnyčios šventoriaus tvoroje įrengtose koplytėlėse, bene 2006 m., kai jo paprašė padėti Gyvojo rožinio draugijos šventėje dalyvaujantiems maldininkams apmąstyti Kryžiaus kelio stotis. Apie tą pirmąjį susitikimą jis papasakojo R. Idzelio knygos „Cirkumfrakt“ sutiktuvėse:

„Vienai stočiai pasakiau kažkokį mąstymą, antrai, trečiai... Žinoma, žmonės nieko ten daug negalvoja, nesigilina, gali ir apie grybus šnekėt, laimėsi visada. Galvoju: ką aš čia darau dabar... Ką aš čia darau? Žiūriu: stacijos, figūros. Tarp kitko, Jėzaus povyza, veidas visur tas pats, visur vienodas, monotoniškas. Stovi toks susikaupęs, galvą palenkęs, tyli: „Nu, a jūs čia?.. Kas čia su jumis ir tarp jūsų? Ir ant jūsų, ir po jumis... Taigi čia su jumis viskas vyksta... nu, šiek tiek ir su manim...“ Šia prasme Jėzus nėra įdomus. Bet labai įdomūs tie banditėliai prie Jėzaus. Vienoj, antroj, trečioj stoty visokių yra aktorių, reikia labai įsižiūrėt, negali kažkaip bendrai... Žiūriu: o... Ne, galvoju, reikia užrašus mest ir kažkaip greitosiom pasakyti, ką čia matau, ką jaučiu, kas tai yra, kad mes pasižiūrėtume kartu, nes čia apie mus, apie žmoniją, apie gyvenimą, kažkaip mus liečia, jaudina, piktina, juokina, dar kažkaip... Ir aš po keletą sakinių ėmiau sakyti... Žiūriu, vieno to banditėlio nagas, rodos, mėlynas. O, galvoju, matai, niekur nesu matęs... Ką tas nagas reiškia? Arba tų kankintojų, kareivių snukeliai: jetau, kokie išraiškingi... Dantys, panagės, raumenynas, kojos, visi sąnariukai, šlepetės, vyžos – va tie dalykėliai kalba... Seilėtis nereikia, bet ten viskas iš gyvenimo. Žodžiu, man kaip su kokia lazda būtų davę per galvą... Pagalvojau, kad reikia mest visą tą kultūrą, visą tą tradiciją, visą tą paveldą, o tiesiog eiti prie stacijos ir komentuot. Toks buvo pirmas susitikimas.

Žmogiškos tatai skulptūros, iš žmonių gyvenimo, todėl ir sakralios. Šventos, dangiškos. Visas tas sakralumas, ta šventybė – iš žmogaus, todėl labai žemiška ir labai žmogiška.“

APIE LAISVĖS APIBRĖŽTIS IR KAINĄ

Kas mane įkalbėjo, kad aš menininkas? Vieną dieną atsiguliau ir ieškojau to organo, kuris daro žmogų menininku – nėra! Ale žiūrėk, koks dalykas, menininką atskiri iš visų. Manęs niekas niekada nesumaišė su inžinieriumi ar direktoriumi. Visi organai labai svarbūs ir turi savo svarbią funkciją, o tas organas, kurio nėra – pats svarbiausias.

Iš R. Idzelio knygos „Cirkumfrakt“

Anot R. Rachlevičiūtės, Anykščių bažnyčiai monsinjoro A. Talačkos užsakymu R. Idzelio sukurtos Kryžiaus stotys – itin vertingas, unikalus kūrinys. „Viena vertus, ikonografijos prasme jos nėra itin originalios. Kas susipažinęs su Boscho, Breigelio kūryba, aiškiai mato sąsajas su Nyderlandų daile. Bet tai daugiau išorinis dalykas, nes stotys yra ne nutapytos, o išdrožtos, ir išdrožtos neįtikėtinai meistriškai, virtuoziškai. Daro didžiulį įspūdį, kaip susidorota su tokiais sudėtingais uždaviniais, juk ten yra daugiafigūrės kompozicijos. Todėl išorinis panašumas į Nyderlandų dailę pasitraukia į šoną ir lieka labai stiprus, galingas kūrinys, kiekviena Kryžiaus stotis. XII stotyje R. Idzelis sukūrė savo autoportretą ir tuometinės savo žmonos, dailininkės Ramunės Kmieliauskaitės, portretą – jie yra atpažįstami, pavaizduoti stovintys prie mirštančio Kristaus, kurio matyti tik prie Kryžiaus prikaltos kojos. Tas portretiškumas pritrenkia. Labai įdomi, originali ir kompozicija, juk stotis reikėjo sutalpinti į griežtai apribotą koplytėlių erdvę“, – sako menotyrininkė.

Jos manymu, laisvę savo gyvenimo būdu deklaravusiam autsaideriui būtent griežti rėmai padėjo suvaldyti kūrybines galias ir sukurti įtaigius meno kūrinius: „Manau, R. Idzelis yra iš tų dailininkų, kuriems reikėjo užsakymų, varžtų, kad jį įstatytų į griežtai apribotą erdvę. Kartais įsivaizduojama, neva užsakymas menininką žaloja, varžo, todėl gimsta riboto meniškumo kūrinys, tarnaujantis užsakovui, jo pateiktai idėjai. Bet dailės istorija rodo, kad dauguma žymiausių klasikinės ir daug moderniosios epochos kūrinių yra sukurti pagal užsakymus. Geriausi, meistriškiausi yra religinės tematikos R. Idzelio kūriniai, o ten, kur jis kaip menininkas laisvai improvizuoja, jo kūryba yra labai netolygi. Tai pasitaiko ir profesionaliojoje dailėje. Mūsų dailės klasikas Petras Kalpokas yra vienas iš dailininkų, tarp kurių geriausių ir prastų kūrinių – didžiulis atotrūkis. R. Idzelio kūrybai būdingas ieškančio, improvizuojančio menininko netolygumas.“

R. Idzelis. Šv. Kazimieras. Medinė skulptūra, sukūrimo data nežinoma.
A. Baltėno nuotrauka, apie 1984–1985 m.

Kaip būtų galima apibūdinti savamokslio skulptoriaus vietą Lietuvos meno pasaulyje? Jo kūrybinis kelias prasidėjo nuo Paberžėje išdrožto Rūpintojėlio – tad koks yra santykis su liaudies menu?

„Rimas labai gerbė Vinco Svirskio kūrybą. Pati girdėjau, kaip sakė, kad jo kūrinius, kurių daug buvo Paberžėje, reikėtų visus parodyti vienoje vietoje, gal padaryti parodą. Tikrai žinau, kad Svirskis jam buvo svarbus. Bet prie tautodailininkų jis niekada savęs nepriskyrė“, – prisimena N. Simėnienė.

„Žmogus, nebaigęs aukštosios dailės mokyklos, sovietmečiu turėjo vienintelę galimybę eksponuoti savo darbus parodose – tapti tautodailininku. Bet R. Idzelio ir S. Petrausko ambicijos buvo didžiulės, jie troško kurti tikrą meną, kaip jį suprato, ir nesiekė liaudies dailininko statuso, nors tai būtų pravertę. Būti šalia tautodailininkų jie nenorėjo“, – sako R. Rachlevičiūtė.

Antra vertus, ir institucijos, puoselėjusios liaudies meną, neskubėjo atverti glėbio autsaideriams. P. Veljatagos liudijimu, S. Petrauskas jų draugystės laiku, t. y. 1972–1973 metais, bandė dalyvauti liaudies meno parodoje Panevėžyje, bet žiuri jo darbą atmetė, „nes užuominomis į ankstyvąjį Renesansą grindžiama kūrinio stilistika mažai ką bendro teturėjo su tuomet savamokslių kūrybos etalonu laikytu liaudiškuoju primityvizmu.“[34] Tiesa, kiek vėliau keli jo darbai buvo priimti į parodą Panevėžyje ir trys iš jų atrinkti į 1977 m. Vilniuje vykusią respublikinę liaudies meno parodą „Šlovė darbui“, bet laureatu paskelbtas tapytojas neatsiėmė apdovanojimo, nes liaudies menininku savęs nelaikė[35]. Po to tie darbai keliavo į Maskvą, kur S. Petrauskas nuvyko atsiimti diplomo, o 1978 m. juos įsigijo Lietuvos dailės muziejus. Tačiau ši sėkmė nesugundė tapti tautodailininku.

Abu savamoksliai veržėsi į profesionaliąją dailę. „Stasys susikraudavo paveikslus, Rimas skulptūras ir su „tačke“ veždavo į Vilniaus dailės parodų rūmus. Iš ten juos kaskart išvarydavo, bet

34 Rachlevičiūtė 2015: 34.

35 Čia ir toliau pastraipoje: Rachlevičiūtė 2020: 91–92.

jie buvo atkaklūs“, – prisiminė S. Petrausko sesuo Regina Petrauskaitė-Petrauskienė[36].

Anot R. Rachlevičiūtės, Lietuvos meno pasaulyje jiedu liko „nei šiokie, nei tokie – paraštės menininkai. Netiko jų, autodidaktų, kūryba nei į profesionalų, nei į tautodailininkų kūrybos *lentynėles*.“[37]

Pats R. Idzelis savo ir bičiulio likimą knygelėje „Cirkumfrakt“ pakomentavo taip: „Nuo pat jaunystės nepretendavom į jokį socialinį statusą. Norėjom būti nepastebimi ir laisvi. Mums tik duokit pist, o visa kita susirasim patys. Nu dar dažų ir teptukų. Tokiems kaip mes dailės fondai buvo uždaryti.“[38]

Užvertos durys į viešumą – kaina, kurią du savamoksliai sumokėjo už troškimą gyventi laisvai. „Kai žiūri į jų kūrybą ir gyvenimo būdą, aiškiai matai, koks sukarikatūrintas, be niuansų dažnai vaizduojamas sovietmetis, o iš tiesų tie žmonės savo laikysena demonstravo laisvę, nėjo į kompromisus. Tai yra įdomu“, – sako R. Rachlevičiūtė.

Sovietmečio sąlygomis nuostabi asmenybės laisvė įsiminė ir A. Baltėnui: „R. Idzelis netilpo į tvarkingo tarybinio piliečio rėmus. Jis gyveno pagal savo supratimą, o su ta sistema neturėjo nieko bendro, nes neturėjo pastovios darbovietės, kaip daugelis iš mūsų. Reikėjo iš kažko gyventi, todėl dauguma vienaip ar kitaip buvome pririšti prie tos santvarkos, turėjome santykį su valstybe. O jis, kiek suprantu, neturėjo jokio. Galėjo pragyventi iš užsakymų, tai ir gyveno tarp savo draugų ir užsakovų, o kitokių taisyklių nepriimdavo, nesitaikstė. Aš jį prisimenu visiškai laisvą. Tai nebuvo protestas, tiesiog jis buvo savimi.“

„ANGELŲ KRYŽIAUS“ GELBĖJIMAS IR KITI NEVALDIŠKI RŪPESČIAI

„Įžymių dailininkų gyvenimų aprašymuose perskaitome, kad jų kūrybinis palikimas ar jo dalis atsidūrė sąvartyne, ir stebimės, kad taip buvo seniai ir ne pas mus. Tačiau tai vyksta nuolat. Ir šiandien“, – taip lemtį, ištinkančią ir savamokslių menininkų darbus, knygoje apie S. Petrauską įvardijo R. Rachlevičiūtė[39]. Institucijos neskuba domėtis reiškiniu, esančiu nuošalėje ir nuo profesionaliojo meno, ir nuo tautodailės, tad autsaiderių kūrybos likimą dažnai nulemia žmonės, prisiimantys asmeninę misiją apsaugoti ją nuo sunykimo ir užmaršties. Panevėžio savamoksliams pasisekė tokių žmonių surasti. Pirmąją S. Petrausko kūrybos parodą – ir vienintelę jam gyvam esant – 1995-aisiais pasirūpino surengti fotomenininkas Algimantas Aleksandravičius, o po tapytojo mirties artimųjų ir draugų lėšomis buvo išleista jo atminimui skirta knyga. Galimybės parodoje pamatyti R. Idzelio drožinius neturėtume, jei ne jo bičiulių rūpestis.

„Surengti parodą norėjau jau seniai, praėjus porai metų po Rimo išėjimo. Galvojau išleisti ir knygą, surinkti atsiminimus. Kartu su profesore Ramute Rachlevičiūte rašėme projektus Kultūros tarybai, bet trejus metus iš eilės negavom nė euro. Ir, žinot, kaip būna – kažkaip nugesau... Pagalvojau, gal nereikia, gal čia tik man atrodo svarbu“, – prisipažįsta N. Simėnienė. Bet išsaugoti Kryžiaus stotis išdrožusio meistro atminimą rūpėjo ir anykštėnams. 2022-aisiais per Lietuvą pradėjo keliauti Anykščiuose gyvenančio architekto Kęstučio Indriūno tapybos darbų paroda, kvietusi visuomenę atkreipti dėmesį į mūrinėse koplytėlėse nuo laiko ir drėgmės nukentėjusias stacijas. Idėją išleisti knygą vis primindavo žmonės, dirbantys Anykščių sakralinio meno centre, kur saugoma kunigo A. Talačkos (1921–1999) dailės kūrinių kolekcija. Jų paprašyta, N. Simėnienė 2023 m. parengė du leidinukus su R. Idzelio darbų nuotraukomis – knygelę, kurioje kiekvieną Kryžiaus stotį palydi kunigo J. Jasėno tekstas[40], ir kalendorių. Tada sugrįžo prie minties apie parodą: „Susisiekiau su žmonėmis, kurie, žinojau, turi Rimo darbų, o mūsų bendrą draugą filmininką Henriką Gulbiną pasikalbinau padaryti filmą. Kai pradėjome, prisijungė ir kiti. Ieškojome darbų, juos suvežėme į biblioteką – viską padarėme mes, Rimo draugai.“

Į parodą pavyko surinkti daugiau nei pusšimtį 1970–2012 metais išdrožtų sakralinės ir pasaulietinės tematikos kūrinių. „Galima įžiūrėti savo braižo, stiliaus paieškas. Keli darbai yra labai ankstyvi, nors nežinome tikslių metų. Rimas galbūt visų nebūtų rodęs, bet mūsų koncepcija kitokia – norėjosi parodyti viską, ką suradome“, – aiškina parodos rengėja. Šalia „Paskutinės vakarienės“, išdrožtos apie 1977–1978 metus, pakabintas brangiausias eksponatas – jau restauruota stacija iš Anykščių: „Kai tie darbai greta, pamatai, kaip labai jie skiriasi.“ Viename iš horeljefų, atkeliavusių iš Truskavos rekolekcijų namų – Jėzaus

36 Rachlevičiūtė 2015: 30.

37 Rachlevičiūtė 2020: 90–91.

38 Idzelis 2024: 63.

39 Rachlevičiūtė 2015: 8.

40 Idzelis 2023.

ir Poncijaus Piloto scena. Tukli, komiškai bejėgė valdytojo figūra sudribusi soste, akys įkirstos į Jėzaus veidą, o ant rankų, ištiestų virš dubens, tarnas pasiruošęs pilti vandenį. „Visur tos detalės, žvilgsniai... Atrodo, kas čia ypatinga, bet perteikta labai jautriai. Va, vienas pirščiukas, lyg nerimą truputį išduoda... Mažytė detalė, bet kalba“, – atkreipia dėmesį N. Simėnienė. Eksponuojamas ir paskutinis R. Idzelio kūrinys – „Marija šalia Nukryžiuotojo“. Kompoziciją turėjo sudaryti trys figūros, bet trečiosios – mokinio Jono – sunkiai sirgęs skulptorius nebespėjo išdrožti, tad ją, paties Rimo patarimu, išdrožė skulptorius Algirdas Varžinskas. Pasaulietinės tematikos darbai stebina pasakiško, fantastinio pasaulio keistybėmis ir simboliškomis detalėmis, kurios kviečia įminti ir vaizduotėje pratęsti siužetą. O kartais stebėtis verčia tiesiog pati drožėjo meistrystė. Neįtikėtinai tikroviškai sukurta iliuzija – daugybė, regis, atskirų sagų ir sagelių, kurias sulipusias į krūvą lyg laikytų ne medžiaga, bet nematomo magneto trauka. „Visos tos sagos išdrožtos iš vieno daikto, nieko nėra priklijuota. Rimas sakydavo, kad šio darbo niekada neparduos, nes dirbo tiek, kad kaina būtų neadekvati. Ir fantastinės kaukolės padarytos iš vieno medžio gabalo, tik ragai nusiima“, – stebisi N. Simėnienė.

Anot jos, ši paroda – tik pirma stotelė, bandant pažinti R. Idzelio kūrybos visumą. Kol kas mažai žinoma apie 1988–2003 metus, kai skulptorius gyveno Jungtinėse Amerikos Valstijose. Surasti anapus Atlanto privačiose kolekcijose esančius kūrinius – detektyvo verta užduotis. Dar visai neseniai tik spėta, kad R. Idzelis gali būti Kanadoje, Šv. Jono kapinėse Lietuvos kankinių koplyčioje Misisogoje (Mississauga) esančių medinių stacijų autorius. Šiuos darbus N. Simėnienė pamatė per televiziją parodytame architektūros istoriko Vaido Petrulio interviu su koplyčios architekto Vaclovo Liačo našle architekte Natali Liačas (Natalie Liacas): „Vaikšto jie po koplyčią, ir ji rodo ant sienų kabančias stacijas, tokias dideles, gražias. Sako: „Nežinau, kieno tie darbai, bet labai čia tinka...“[41] O jie labai panašūs į Rimo kūrybą. Tai man patvirtino ir artimi Rimo draugai, puikiai pažįstantys jo drožybos manierą. Dėl autorystės nustatymo susisiekiau su Lietuvos ambasadoriumi Kanadoje Egidijum Meilūnu. Mano paklausimas buvo operatyviai perduotas garbės generaliniam konsului Toronte Pauliui Viktorui Kurui (Paul Victor Kuras), kuris jį persiuntė Kanados lietuvių muziejui-archyvui. Ir štai balandžio pradžioje iš jo direktorės Danguolės Juozapavičiūtės-Breen gavau nuotraukas, neleidžiančias abejoti, kad tai – tikrai Rimo stacijos. Svarbiausia, kad surastas ir jo parašas ant kūrinių!“

R. Idzelis. Jėzus Kristus pas Poncijų Pilotą. Medinis horeljefas, sukūrimo data nežinoma. Iš Truskavos rekolekcijų namų. G. Lukoševičiaus nuotrauka, 2024 m.

Pasirūpinti reikia ir Lietuvoje esančiais drožiniais: „Pernai pavasarį buvau Paberžėje, kapinaitėse, kur Rimas palaidotas. Galvoju, pasižiūrėsiu, kaip laikosi jo išdrožtas paminklas trims 1863-ųjų sukilėliams. Susiradau. Na, ir visas jis yra užteptas grindų dažais... Kažkas užtepė, matyt, gero norėdamas, bet darbas yra sugadintas. Gal pasitarus su restauratoriais dar galima išsaugoti, restauruoti.“

Tik dėl laimingo atsitiktinumo pavyko išgelbėti netoli naujosios Paberžės klebonijos pastatytą „Angelų kryžių“. „Rimas jį išdrožė kunigaujant Skaidriui Kandratavičiui, kai jau gyveno savo trobelėje Paberžėje. Žiūriu – nėra to kryžiaus... Kartu buvusi mano kompanija netiki: „Gal neatsimeni, gal ne čia stovėjo...“ „Baikit, tikrai čia.“ Susiradom prižiūrėtoją, kuri dar atsimena iš senų laikų. Klausiu, kur kryžius. „Ai, – sako, – vėtra nuvertė, malkinėj.“ „Kaip malkinėj, negi jau visiškai...“ „Jau nieko iš jo nebus, į malkinę įnešėm.” Suprask, kam betinka... Galvoju, nesitrauksiu, kol nepamatysim to kryžiaus. Paprašėme atnešti malkinės raktus, bet prižiūrėtoja neneša – spyna sugedusi. „Mes numušim tą spyną, o rytoj atvešiu jums naują“, – sakau. Įkalbėjom, o nudaužę spyną

41 LRT 2024.

pamatėm, kad kryžius puikiausiai išlikęs, tik iš apačios papuvęs“, – pasakoja N. Simėnienė. Taip sutapo, kad tąkart Paberžėje ji lankėsi su R. Idzelį pažinojusiu skulptoriumi A. Varžinsku, kuris padėjo įvertinti kryžiaus būklę, ir filosofo Leonido Donskio našle Jolanta Donskiene, Kėdainių rajono mero visuomenine patarėja – žmonės, kurių reikėjo, buvo šalia, tad šiandien „Angelų kryžius“ jau restauruotas ir stovi savo vietoje. Bet padaryta, anot A. Simėnienės, dar ne viskas: „Tikiuosi, kad Kėdainių rajono valdžia vertins, globos ir kitus R. Idzelio kūrinius, kurių šiame rajone yra išlikęs ne vienas.“

Telkdama bendraminčius R. Idzelio palikimui išsaugoti, publicistė jau rengia ir knygą, kurios idėją brandina seniai. Joje bus pristatyti ne tik R. Idzelio medžio darbai, bet ir per tą laiką surasti piešiniai bei eskizai. Rinkti medžiagą padeda ir per Lietuvą keliaujanti paroda, kuri, anot N. Simėnienės, ne tik skleidžia žinią apie talentingąjį medžio meistrą, bet ir skatina žmones dalintis savo turima informacija: „Vis atklysta dar nežinotų istorijų iš Rimo gyvenimo, dar nematytų drožinių. Rengiu ir antrąją „Cirkumfrakt“ dalį, nes daugiau atsirado ir rankraščių. Tai darau dėl draugo. Juk jis vertas, argi nevertas? Matau, kaip žmones traukia ši paroda, kaip tirpsta knygelių tiražai. Net panevėžiečiai nustebę: „Nežinojom, kad yra toks skulptorius... Ačiū.“

LITERATŪRA IR ŠALTINIAI:

Ambrasas 2009 = Arvydas Ambrasas. *Žeme, nepalik mūsų: poezija, dramos, prisiminimai*. Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas.

Idzelis 2023 = *Idzelis. Stotys*. [Idėjos autorė, redaktorė Nomeda Simėnienė, Justo Jasėno tekstai, Raimondo Paknio nuotraukos. Leidėjas Pasaulio anykštėnų bendrija]. Anykščiai.

Idzelis 2024 = *Cirkumfrakt by Rimantas Idzelis*. Sud. Nomeda Simėnienė, piešiniai Rimanto Idzelio. Panevėžys: viešoji įstaiga „Edukata“.

Judakova 2022 = Oksana Judakova. Autsaiderių menas: jo istorija, raida ir vieta dabarties mene. *Būdas*, 2022, Nr. 5, p. 52–67.

Judakova 2023 = Oksana Judakova. Viliaus Orvido kūryba kaip lietuviškas autsaiderių meno atvejis. *Būdas*, 2023, Nr. 6, p. 26–38.

Krasninkevičius 2024 = Romanas Krasninkevičius. Manau, čia įvyko stebuklas, mokslo dar neišaiškintas. *Būdas*, 2024, Nr. 1, p. 85–95; *Būdas*, 2024, Nr. 2, p. 89–95.

LRT 2024 = LRT televizijos laida „Stop Juosta“. Lietuvių kapinių koplyčia Toronte: lietuvių nesuprasta ir su dingusiu „Laisvės paukščiu“. 2024-04-27, interneto prieiga <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000337173/lietuviu-kapiniu-koplycia-toronte-lietuviu-nesuprasta-ir-su-dingusiu-laisves-paukscziu>.[Tikrinta 2025-04-03].

Pilinkus 2022 = Saulius Pilinkus, LRT Televizija. Daiktų istorijos. Meno vertė, Arvydas Ambrasas ir tarpukario Lietuvos ekonomika. 2022-11-28, interneto prieiga <https://www.lrt.lt/mediateka/irasas/2000244053/daiktu-istorijos-meno-verte-arvydas-ambrasas-ir-tarpukario-lietuvos-ekonomika>. [Tikrinta 2025-04-03].

Rachlevičiūtė 2015 = Ramutė Rachlevičiūtė. *Stasys Petrauskas (1950–2010): Panevėžio Bitlas*. Panevėžys: Stasio Petrausko atminimo įamžinimo labdaros ir paramos fondas.

Rachlevičiūtė 2020 = Ramutė Rachlevičiūtė. Savamokslių Stasio Petrausko ir Rimo Idzelio kūrybos pėdsakai ne vien Panevėžio meniniame gyvenime. *Iš Panevėžio praeities: antisovietiniai ir alternatyvūs judėjimai*. Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus. Interneto prieiga <http://www.paneveziomuziejus.lt/files/krasto_istorija/Rachleviciute_savamoksliu_2020.pdf>. [Tikrinta 2025 03 15].

Repovienė 2011 = Vaida Repovienė. Miesto centre – skandalinga skulptūra. *www.sekunde.lt*, 2011-09-03, interneto prieiga <https://sekunde.lt/leidinys/sekunde/miesto-centre-skandalingoji-skulptura/>. [Tikrinta 2025-04-03].

Simėnienė 2020 = Nomeda Simėnienė. (Ne)laiku gimusi karta. *Iš Panevėžio praeities: antisovietiniai ir alternatyvūs judėjimai*. Sud. Donatas Juzėnas, Rasa Stružienė. Panevėžys: Panevėžio kraštotyros muziejus; interneto prieiga <http://www.paneveziomuziejus.lt/files/krasto_istorija/Simeniene_nelaiku_gimusi.pdf> [Tikrinta 2025 03 15].

Tiknevičiūtė 2017 = Birutė Tiknevičiūtė. *Tėvas Stanislovas – mažutėlių tarnas*. Kaunas.

MASTER RIMANTAS IDZELIS: FREEDOM ON THE FRINGE, SHADOWS, AND LIGHT

Rasa KALINAUSKAITĖ

This article presents the life and work of self-taught wood sculptor Rimantas Idzelis (1949–2013). This year, a travelling exhibition across Lithuanian cities marks the first attempt to showcase his work, including previously unexhibited works from private collections. The article also highlights Idzelis's prose booklet *Cirkumfrakt* — a series of short, genre-defying stories that challenge literary conventions and norms of "respectability." These stories reflect the colourful lives of Idzelis and his friend, fellow self-taught painter Stasys Petrauskas (1950–2010), legendary figures of the Panevėžys bohemian scene. According to art critic Ramutė Rachlevičiūtė, during the Soviet era, Idzelis and Petrauskas lived "as free as the wind — improvising and jazzing not only in their art but in life itself." Alongside painter Romualdas Petrauskas (1958–2021), they formed a unique trio of talented outsiders. Despite operating on the fringes of Soviet society, ignoring its rules, they preserved both creative and personal freedom. Many of Idzelis' most well-known works stand in churches and public spaces. His *Stations of the Cross* sculptures for the Church of St. Matthew the Apostle and Evangelist in Anykščiai (1982–1988) were officially recognised as protected cultural heritage in 2009. Numerous other works remain in Paberžė, where the young Idzelis, inspired by Father Stanislovas (Algirdas Mykolas Dobrovolskis, 1918–2005), began working with wood. Cultural commentator Nomeda Simėnienė, art historian Dr Ramutė Rachlevičiūtė, as well as photographer Arūnas Baltėnas and self-described vagabond of the world Aurelijus Glosas, who both knew the sculptor personally, all share insights on Idzelis' artistic journey and enduring legacy.

AŠ JUMI IŠSAKYSIU

Elenai BUTRIMAVIČIŪTEI-TARGAVIČIENEI (1928–2018) buvo lemta gimti ir gyventi bene archajiškiausiame Lietuvos kampelyje – Poškonių kaime, Dieveniškių seniūnijoje, dabartiniame Šalčininkų rajone. Visa jos artimiausia aplinka etnografiška: šimtametė pirkia, darželis, daržas, svirnelis. Pirkios viduje – duonkepė krosnis, lentyna, gerasis kampas pakūcia. *Ji gyveno, kalbėjo, šventė, dainavo kaip jos* dziedai, prodziedai. *Elena buvo Poškonių bendruomenės siela – jos kuklioje pirkioje rinkosi kaimynės* dzienagocia[1] *ir kartu aptarti ūkinių reikalų,* ar čėsas sodzyc, raugc, skync... *Be jos neapsiėjo vestuvės, laidotuvės, gegužinės pamaldos. Apylinkėse Elena garsėjo kaip gera kulinarė, žolininkė, talentinga tautosakos ir etnografinės medžiagos pateikėja. Ji puikiai suprato savo atsiminimų svarbą ir galėjo kelias valandas be perstojo pasakoti, vis primindama:* negaila liežuvio, negalima šito nusnešc in kapus. *Skaitytojams siūlau jos atsiminimų nuotrupas apie nelengvą eilinės kaimo moters gyvenimo kelią. Retesni žodžiai paaiškinti išnašose.*

Pasakotojos sodyba. 2012 m. Arūno Baltėno nuotrauka

Man nuo mažų dienų rūpėjo mūsų kaimo senovė, mano giminės likimas. Tėvelis mane mažą paliko, mama gudė, tik atitekėjusi in Poškonis, tai nieko apie tėvelio giminę ir nežinojo. Ką kaimynas papasakojo, tai aš dėjau galvoj ir viską surašiau, palikau savo vaikam. Man įdomu, kad kiekvienas žemės lopinėlis turi vardą. Mūsų šitas „apendicitas“ nuo amžių lietuviškas. Aš jumi išsakysiu šitus vardus rėžų ir matysit, ar yra nor vienas lenkiškas. Tai va, mūsų kaimo žemė išdalyta į tris gabalus. Pirmas gabalas vadinasi Samaninės. Aplink miškai ir samanos auga. Samaninės (keturiasdešimt *chektarų*) suskirstyta rėžukais. Irgi su vardais: Varykla, Skujelis, Kačerginė, Pakūdrinė, Ilgoji, Skersutės... Va tiek buvo rėžų. Antras galas vadinosi Lokiniai. Sako, kad kadaise ten buvo daug lokių, ten kalnas ir lomas didelis, tai pavadino Lokiniai. Ir ten yra rėžai – Siaurukės, Stulpelinės, Pakūdrinė, Akmenyčia, Jakubulinė, Ožkinė, Kraščinė... Trečias gabalas – Raudoklė, o rėžukai: Plačiosios, Kūdra, Kumpinis, Norkūniškis, Liepteniškės, Okiškis, Skirtyniškis. O kur žemė prie namų, tai sako – prie Sėdzymų. Visų šitų surašiau savo vaikam ant sąsuvinio.

1 kartu praleisti dieną

Šitiem mano nameliam jau trys šimtai metų. Juos statė mano prosenelis Laurynas. Prosenelis turėjo Poškonyse dvidešimt keturis *chektarus* žemės ir vienų dukterį, bet labai negražių – Marysia buvo vardu. Pas jų svotai nevažiavo. Bėdavojo, kad niekas jos neims, tai paskelbė, kad tas, katris apsiženis su jo dukterim, gaus pusvalakį žemės. Atsirado ženykas iš Stalgonių Vasiliauskas. Jam ir Marysiai mano prodziedas davė dvylika *chektarų*, o kitą pusę valako paliko sau ir mano dziedui. Dziedo vardas buvo Tamys, o baba buvo Rozalija, ir pamirė abudu kartu nuo baisios ligos 1914 metais. Tadu ajo tokia liga – tifusas[2]. Tifusas ir tifusas, – nežinau, kap išverst. Labai daug žmonių mirė kaimi. Po šešis, po penkis žmones kaime mirdavo per naktį.

Girdėjau, kad seniau audė drobes-rūčnykus[3] nuo nepagydomų ligų, kad apsaugot kaimą nuo nelaimės. Poškonyse tai tokių audėjų nebuvo. Reikia per vakarų (nuo vakaro sutemos iki to paties vakaro dvyliktos valandos) suverpt, apmest ir išaust drobį-rūčnykų. Susrinkdavo moterys viso kaimo ir išausdavo. Liškūniškės kaime buvo tokių audėjų. O vyrai per vienų vakarų turi padaryt tris kryžius ir pastatyt ant dviejų kaimų gronyčio (pasienio)[4]. Ant Liškūniškės ir Jakūbiškės kaimų gronyčios statė. Ir reikia apsupt tuos kryžius tuo išaustu drobi... Moterys suveina, ir vienos verpia, tada apmeta ir išaudžia tokių stebuklingų drobės juostų. Mano teta (mamos sesuo) Liškūniškėse buvo gera audėja, tai ji audė, o kitos apmedzinėjo[5], verpė, sukė... Vienoj vietoj pastato tuos tris kryžius, o moterys turi apjuost tuos kryžius tuoj vienu rūčnyku dvyliktų valandų nakties. Tuos kryžius pastato per vieną tą patį vakarą, kaip ir audžia drobį. Sako, vaikšto cholera ar kokia kita liga, tai raikia jų sulaikyt.

Man pasakojo mano mama, sako, mano sesuo Juzefa audė, ji buvo labai gera audėja... Tai buvo prieš karų. Stovėjo choleros kryžiai tarp vieno ir kito kaimo ilgai. Gal dviejų metrų aukščio. Ąžuoliniai tie kryžiai, o tai prieš keletą metų dar vienas kryžius buvo užsilikįs... Gal ir neatejo toj cholera, reiškia, nebuvo girdėt, kad būtų žmonės mirę, tep kap mirė mano senelių laikais... O mano senelių laikais, kap vaikčiojo tifusas, tai nuo mirties žmonės gelbėjos baltais žirniais. Sakė, kad reikia užmirkyt žirnius ir valgyt. Kas valgė tuos žirnius, tai ir nepamirė. Baltus išbrinkytus žirnius reikia nuo tifuso, choleros valgyt.

2 šiltinė
3 drobes-rankšluosčius
4 ribos
5 apmetė

Elena Targavičienė. Poškonys. 2012 m. A. Baltėno nuotrauka

Mes iš šitų baltų žirnių samagonų varėm. Dabar iš kvietrugių, rugių varo, o seniau – iš žirnių. Iš trijų keturių kilogramų žirnių padarydavo penkis šešis litrus samagono... Bet reikėjo ir aparato varymo mažesnio. Juokais sakė – gerk baltų žirnių samagonų, tai ilgai gyvensi.

Kai mūsų senelius tifusas abu paguldė, tai mano tėtis liko trylikos metų, ir dar su juo liko brolis Jonas ir sesuo Onutė. Tėtis buvo pats vyriausias. Tada čia 1914 metais buvo vokečiai, ir jie išrinko žmogų, kuris prižiūrėjo tėtį, tai, skaitės, tokis žmogus, kaip dabar seniūnas. Kada mano tėvelis paaugo, tai tas žmogus jį supažindino su mano mama, ir jie apsiženino. Mano mama buvo gudė. Po dziedo šitus namelius perėmė mano tėvelis – jis buvo Bronislovas. Visi šeimoj buvo lietuviai, tik mano mama buvo gudė iš Liškūniškių.

Turėjau brolių ir seserų, bet mirė maži. Seniau labai mirė vaikai, tai žmonės ieškojo rodos. Buvo tokie zababonai, kad, jei neužsilaiko vaikai, tai tėvas su motku sėda vežiman ir važiuoja in vienų ar kitų pusį, ir kų sustinka gatvėn, to prašo kūmuos. Sustinka moterį – moterį prašo, sustinka vyrų – vyrų prašo. Kų pirmų sustinka, tų prašo, ar ti jaunas, ar ti senas... Arba an lango stato

vaikų ir užpaišo ant palangės. Jei vaikas tų užpaišymų praauga, tai jau nemirs. Per slankstį nešiojo ir poterus kalbėjo, daugiausia – Šventa Marija.

Kap jau vaiku, biškį didesniam, būna nemiga, išgųstis, nu, tai tada būna taip. Kambarin, pačian kampelin, rasdavo voratinklių, dulkių. Reikia paimt tuos voratinklius, dulkes dviem pirštais. Pirma paimt nuo rytų kampo, o paskui nuo vakarų, tadu pietūs, šiaurė – kryžmai reikia nuo pačių palubės kampelių nukrapštyt, kų rasi. Reiškia, kur saulė teka, tadu – kur saulė laidžias, kur pietai, kur šiaurė. Tada an keptuvės su žarijom padeda tas dulkes, voratinklius ir padūmina vaikelį. Reikia, kad vaikas to dūmelio inkvėptų. Arba kap vaikai toki nedzidukai, sunkiai auga, išgųsties pagauti būna, tai raikia iš lauko pirkion insivest ir, kap yra trecia balkė, prieš tų balkį pastatyt. Reikia, kad padlogas[6] būtų iš lentų sudėtas. Tadu moteriškė smėliuko pabarsto ir vaikelį veda, kad jis kojytę pastatytų ant to smėliuko. Moteriškė ciesia[7] ranka iš po kojytės renka smėliukų ir kalba, kalba... Tada kitą koją pastato ir kita ranka renka smėliuką ir kalba. Surenka, surenka, tadu išbarsto ir sako – va, vaikeli, jau ščeslyvas[8] augsi. Tep daro saulai nuslaidus, kap večerų[9] virs. Anglių parink, parink dar kokių žolalių, šventų uždėk, ir tų smėliukų an tų žarijų užberk ir vėl vaikų po treciu balkiu pastatyk, kad vaikas, stovėdamas po treciu balkiu, pauoscytų tų dūmų. Ir tadu tas vaikas miegos spakainas ir gerai augs. Dėl ko trecias balkis? Tokis įstatymas, tokia tvarka. Nuo išgųsčio specialiai vaikam arbatų nėra, deda, kad dūmų daugiau būtų... Ieškojo rodõs, bet vaikai vis tiek mirė, bet gal būtų dar daugiau mirę?

Mažiukai tai mažiukai, bet mano vyriausia sesuo, gimus 1922 metais, mirė sulaukus trylikos. Ją primušė kaimynas. Ji karves ganė, ir karvė užėjo į jo lauką. Kai ji gynė karves namo, tada kaimynas ją grėbė už suknutės ir sukrėtė porą kartų, ir mesterėjo žemėn. Mūsų kaimo gatvė buvo grįsta akmenimi, tai tas kaimynas jų kai mesterėjo in tuos akmenis, tai ji gavo smegenų uždegimą ir numirė. Daktarų nebuvo, reikėjo Ašmenon vežt, o Ašmena – dvidešimt keturi kilometrai, kol su arkliu davežė, ir ji mirė Ašmenon. Sesutės laidotuves atsimenu biškį. Gegužės mėnesis buvo, kap laidojo. Žydėjo obelaitės ir grūšios, tai jos draugės iš jų buvo nupynį vainiką ir per visų rakščį uždėjį... Žmonės jam dasakinėjo ir akyse – kap tau negėda vaikų užudaušč, kiek ti toj karvė čiupterėjo tavo tos saradelios[10]!? Dar negrūdinė buvo, cik žolė. Kiek toj karvė čiupterėjo tos žolės, o tu mirtinai vaiką užmušei... Jis buvo piktas žmogus ir nelabai biednas, viskų turėj su savim. Jis vienintelis sodų turėjo. Jei kaimi žmogus suserga, tai aina pas jį obuolio pirkt. Jis vienų obuolį pjovė an keturių dalių. Pjaustė obuolį an keturių dalių, jei svėrė obuolį, tokis skūpus buvo žmogus. Ale jo visa šeima buvo nelaiminga – sūnus buvo sandelininku Jašiūnuose, ir nugriuvo durys, ir tą sūnų jo sutraiškė. Tada duktės vyras pamirė, ir ji viena užaugino tris sūnus. Vienas sūnus išėjo bomžauti – prasgėrė, o kitą sūnų nuskandino, o pati greit mirė. Jauniausias sūnus gėrė, gėrė, kol prasgėrė, prasbuvo, tai žmonės išvežė Eišiškėn, jis ti ir mirė... Užmušėjas liko vienas, tai kartų nukrito nuo lovos. Atejo pas mani kaimynė ir sako – ainam, Targavičiene, padėsim, labai rėkia, moj nugriuvis... Mes dviejose nuėjom, jis guli an žemės ir gvoltais rėkia – oi oi oi... Keliam, sunku mumi prikelt. Mes jį pritempėm iki suoliuko, jis susėmė, tadu tempėm iki lovos, viena už pažastų, kita už kojų ir vertėm lovon. Aš jam sakau – dėde, tu mano seserį an ūlyčios akmenų mušei, o aš tavi kilnoju. Priminiau jam. Nieko jis netsakė, cik pastenėj, pastenėj... Likimas atlygina.

Mano tėvelis mirė anksti, man buvo šeši metai. Mirė po gaisro. Sudegė daržinė. Jis atstatinėjo ir gavo trūkį. Jis gydės trūkį metus ir du mėnesius. Visur gydės. Ir Vilniun gydės. Kai mirė tėvelis, tai mes dar turėjom labai daug skolės išmokėt. Tėvelis ūkį laikė, o kai tėvelis mirė, tai mama pardavė arklį, karves, kiaules, kad galėtų išmokėt skolas.

Gaisrų sukėlė viena moteriškė. Jos karvė pradėjo spardytis, nerimsta – nukerėjo kas tai jos karvį. Jinai paėmė lygintuvą su žarijom (seniau lygintuvai buvo su žarijom), uždėjo ant jų žolelių ir nuvejo tvarte parūkyt karvės nuo kerėsių. Jinai parūkė tą karvę ir neapsižiūrėjo, kad iš lygintuvo ant šiaudų iškrito žarijų. Ji parejo iš tvarto, pastatė lygintuvą pirkion, o pati išejo rugių pjaut. Išejo ir išejo. Šiaudai užsiliepsnojo ir kilo gaisras. Jų namai sudegė, kaimynų namas sudegė ir dar aštuoni kluonai sudegė. Visi kaimo žmonės pjovė rugius. Kai užsižiūrėjo, kad dega, bėgo gesyt. Žmonės skraidė su šventos Agotos duona ir įsitikino, kad ji padeda. Va, gi namas prie namo, galėjo visas kaimas sudegt... Atbėgo kaimynė ir tris kartus apnešė duonų, ir

6 grindys
7 dešine
8 laimingas
9 vakarienę
10 tokios pievų žolės

metė gaisro vidun. O jei netoli yra tuščia vieta, tai reikia nešt tų duonų tuščioj vietoj – išveda ugnį. Ir ugnis pasislinkė... Ačiū Dievu, kad ne visi namai sudegė. Seniau visi namai buvo šiaudais dengti...

Labai norėjau mokyklon, bet nuo mažų dienų reikėjo tarnaut, karves ganyt... Ėjau antroj klasėj, reikia knygas nupirkt, o nėra už ką pirkt. Mama sako, nėra už ką. Aš tada nuėjau pas tą žmogų, kurio karves ganiau, ir pamelavau. Sakau, dėde, paskolyk du zlotus, mama nori rugių nuspirkt pasėt. Tas žmogus patikėjo ir davė man tuos zlotus. Aš su tais zlotais nuėjau mokykloj, nuspirkau knygas (skaitymo ir gramatikų), sąsiuvinių porą ir džiaugiuos. Vakari ateina tas žmogus ir klausia mamos, ar tu tikrai atsiuntei vaiką an rugių. Tau rugių reikia? Mama sako, ne, nesiuntiau. Aš pradėjau verkt, kad aš labai norėjau knygų, o tu man nedavei pinigų in knygų... Kol tas žmogus stovėjo, tai mama nieko – tik pirštu pagrasė. O kai tas žmogus išėjo, tai ji man sijoną atkėlė (ogi seniau buvom be kelnių) ir paėmė tokį prūtkų[11] gerų, tai kad ji man davė, tai davė... Norėjau mokytis, bet negalėjau. Tik dvi klases ir baigiau. Pati prasmokiau skaityt lietuviškai, rusiškai... Aš tarnavau ir Jakūbiškėse – septyni kilometrai nuo mūs. Nu, gerai, ganau karves. Atei rugiapjūtė – tadu ta gaspadinė pasisamdė kitų kaimynų, kad priimtų karves ganyt kartu su savo, o mani nuvarė rugius pjauc. Anys daug žemės turėjo, daug rugių sėjo, tai samdė ir pjovėjų. Pjovėjai suaugusi pjauna, o aš negaliu kartu su jais susipjauc. Tadu mani gaspadinė bara, kad aš atlikdinėju[12]. Aš ne tik maža, bet ir nedavalgius, o namuose jie visko turėjo, bet labai skūpūs buvo. Verda sriubą, tai spyrgina pažaliavusiais lašinukais. Tai biškį nupjauna tų žaliumų, o ten jau tokie geltoni, kartūs... Aš negalėjau jų valgyt, tai aš prašau – teta, man nespyrgykit. Sako, ponia rados, dar aš tau atskirai darysiu! Net jos pačios sūnus pas jų nepavalgė. Kadaise buvo mada vištos čiupinėc – kiši pirštų šiknon ir žiūri, ar su kiaušiniu. Va, jau vištos pradeda dėt kiaušus, tai raikia kožnų vienų vištų pačiupinėt, ar su kiaušiniu. Nu, tadu pasakai gaspadinei, kiek vištų su kiaušiniu ir kiek be kiaušinio. Ir tadu ji skaito, kad nė vienas kiaušinis neprapultų. Jos sūnus (gal jam buvo aštuoniolika devyniolika metų), jau aria, visus darbus nudirba... Jam silpna nuo tos jos sriubos. Jis paima kiaušinį, jau iš tos laktos, kur vištos deda, anas išgeria ir prašo, kad aš nepasakytau gaspadinei. Tada aš lukštų sutrinu, kad jau nibi katinai tų kiaušinį aptaisė. Radnas[13] sūnus!

Priemenė. 2012 m. A. Baltėno nuotrauka

Mani kap paėmė ganyc, tai aš pusnuogė buvau, man rūbų reikia. Paėmė ricimų drobės savos ir atrėžė stuomenį, nu, kap pasisiūsi, tai tep ir nešiosi. Siūkis paci. Kap toj pasakoj Sigutei. Kap aš galiu pasisiūc, kad aš dar vaikas. Gerai, kad kaimynė gera buvo. Prašau, kad man marškinius ar bliuską pasiūt. Ana sako – ir aš paci nelabai siuvu, kap man reikia, tai aš pas siuvėjų nešu, va, su Maryti siūkitės. Jos dukra Marytė buvo už mani daug vyresnė. Su Maryte pamėgykit. Šiap ne taip suskirpom, aš su rankom susiuviau... Kap pjovėm rugius, tai aš nedakentėjau – pabėgau. O ti, kur aš tarnavau, tai mano mamos radnas brolis buvo paėmis jų dukterį. Atėjo dėdė in mamą, kap pradėjo in mani dasakinėc, kap pradėjo mani bart – kap tu man sarmatų padarei, kap tu pabėgai... Verkc

11 diržą

12 atsilieku

13 tikras

pradėjau – nei aš ti valgyc galiu, nei aš ti būc galiu. Samdė karves ganyc, o dabar pradėjo rugius pjaut ir dar sarmacina – *ty nie możeš žace*![14] In Velykų samdo, o in Kalėdų atgal parveža. Pinigais niekas nemokėjo – grūdais. Sustaria – atvešiu tavo vaiką, tai tiek ir tiek duosiu. Susitaria pūdais. O aš kap tarnavau, tai ne pūdais, ale gaspadorius mūs žemį paars, kur reikia, pasės... Galima sakyt, dovanai.

Kap iš jų pabėgau, tai savo kaimi piemenavau pas gaspadorius. Anksčiau karvių nerišo ir bendrai neganė. Bendrai tai karves ganydavom tik rudenį, kada nupjauna rugius. O tep an virvių tampydavom per ežias, pamiške... Keturias karves tampiau – vienon rankom dvi ir kiton rankon dvi. Kartą kap suspūrtė mano karvės, kap pradėjo veržtis nuo manį, tai man po ranku pastaikė akmuo, aš paėmiau ir kap daviau karvei šonan. Mano karvė šlumšč ir guli. Pradėjau gvoltu rėkc. Gerai, kad mūs kaimynė Genuefa išgirdo, ana avis ganė gal už šimto metrų. Atbėgo, kitan šoni stukterėjo, stukt koju – karvė atsikėlė. O aš labai buvau išsigandus, man jau širdis stojo...

Oi, kiek tų vilkų būdavo, oi, kiek užpuldavo! Mes ganėm su saserim viso kaimo avis. Mum pasakyta, jei kranklys viršun laksto, suka, tai jau žiūrėkit, vilkas netoli bus. Tada ganom, o kranklys cik kran kran kran, laksto aplinkui. O ten, kur mes ganėm, buvo kelias platus, o iš šono linai pasėti. Linuose tupėjo du vilkai. Raptum[15] iššoko, o avys razdavė per pusę – vienos avys rasdavė in vienų kelio pusį, kitos – in kitų. Kurios pasdavė kairiau, vilkai nuvarė miškan. Tai tadu netekom penkių avių. Papjovė. Kai kurie šeiminkai barėsi, kai kurie užstojo – kų mažos piemenės gali padaryt. Kitas avių pulkas pasdavė kaiman. Mes rėkėm, tai vienas kaimynas turėjo šautuvų, šovė in viršų.

Nebuvo nuo vilkų jokios rodos. Tik karo metais tas žmogus įsigijo šautuvų, o tep tai tik tiuicha tiuicha tiuicha! Tiuicha rėki gvoltu. Jei vilkų pamatai, tai gvoltuose šauki tiuicha tiuicha tiuicha!

Su vilku susdūriau ir 1946 metais. Liškūniškėse lakūnai buvo pašovį mano dėdį, mamos pusbrolį, ir jam reikėjo pinigų in okolų[16]. Mamai sakau, dėdzienė verkia, jei negausim tų okolų, tai jau mirs dėdė, ba jau eina gangrene. Koja buvo peršauta. Mama sako, ale kas daryt, vaikeli? Turiu kiek pasrinkus pinigų, norėjau paršiukų pirkt, ale nešk, vaikeli, nešk. Buvo pavakarys, saulei leidžiant. Sako, ar tu nebijosi? Sakau, ne, mama, ale aš tada su dėdiene net Ašmenon aisiu. Eik. Man dar tada sūrio, sviesto indėjo, surišė mazgelį, ir aš išėjau. Daėjau in Giparinus, jau prietema, žmogus arklį vedas – kur tu skrendzi, vaikeli? Ar nebijai vilkų? O aš tep drąsiai atsakiau, kad nebijau, vienam bus per daug, o dviem – per maža. Ale tep atsakiau, o jau dūšion man šalta pasdarė. Priėjau miškų, ten kalnelis tokis ir vėl lobas[17]. Lobas tamsus, ir matau, kad žlibina kas tai. Dvi akytės vilko žibina. Sustojau, o vilkas opt prie manį. Neprisimenu, kiek aš ti stovėjau, vilkas tik cap cap cap dancim. Dievas man tep pasakė, kad aš atbulai apie tų vilkų apejau, apejau iš kitos pusės. Jis dar in mani pasdairė, pasdairė ir nušuoliavo in mišką. O aš dar pastovėjau. Kada vilkas apsidairo, tai akiūtės žiba, o aš stoviu. O jau kada nebuvo matyt tų akiūtių, tai aš kad daviau bėgt. Bėgte daskridau in tas Liškūniškes, pas diedienį. Prašnekėt negalėjau. Sako, cik inbėgau, visa išbalinusi buvau – kas tau, kas tau? Aš pratart negaliu. Drabu visa, pratart negaliu. Kap tik tadu ta moteriškė večerų[18] valgė – šaltibarščius su bulvėm. Jinai pasėmė šaltibarščių šaukštų ir man burnon... Aš prarijau ir tadu ištariau dusliu balsu – vilkas. Oi, sako, tai tavi vilkas išgųzdino, nebijok, vaikeli, nebijok. Ana nuvejo su puoduku virtuvėn, pasėmė vandenio, kų tai pašepšėjo ir man padavė. Padėjo. Pradėjau šnekėt ir rytmečiu mes nuvejom in tą Ašmeną – dvidešimt keturi kilometrai.

Vargo užteko. Piemenėliai laukėm Sekminių, žinojom, kad ir mes turėsim šventą dieną. Sekminėm turėjo berželius visur pastatyt. Kadaise tvoros buvo prie tvartų, tai prie tos tvoros statos, tai prieš vartus statosi vienas berželis, kitas. Per Sekmines gaspadorius turi apeit ir apžiūrėt savo laukus, kap javai auga. Pas mus laukas – rėžai, tai apeina visus rėžus. Eina apie lauką ir nešas duonos ir druskos, kad javas užaugtų, kad žmogus turėtų duonos, o druska, sūris, reiškia, prakaitas. Gabaliuką, plutukę atpjauna tos duonos. Duoną raikia rugiuose padėt. Paima kelis rugius prie varpų, juos suriša ir padeda duonų su drusku, ir sako – aukit, rugeliai.

Rugius prie varpelių riša dėl duonos padėjimo, bet ir apie *zalomų* teko girdėc, pasakodavo bobos. Tyčia padarydavo. Tai ti jau gerą saują, jau baltų rugių, suriša, suriša, ir tadu varpas ne

14 Tu negali (rugių) kirsti!
15 greitai
16 leidžiamų vaistų
17 loma
18 vakarienę

Su pačios austu *divonu*. 2012 m. A. Baltėno nuotrauka

į viršų, o į apačią nulenkia. *Zalomas* – varpos į apačią. *Zalomas* – tai reiškia, kad aš tau ką blogo noriu padaryti, tai aš, va, surišu, ir gal kokius žodžius sako, kad visi to *zalomo* bijodavo. Aš prisimenu tuos *zalomus*, tik nežinau, kų ti kalba, kap riša. Riša daugiausia rugius, kai jie būna jau aukšti. Paima, va, tep surenka, surenka kelias varpas, sumezga ir nulenkia varpas, kad būtų apačion. Mazgų padaro, ir varpos būna žemyn – blogo linki. Būna ir kokiose trijose vietose *zalomas* padarytas. Nežinai, dėl ko daro, ar kad žmogus numirt, ar kad susirgt, bet rasdavo *zalomų*... Padarydavo to lauke, kuriam linkėjo blogo. Kap randi *zalomų*, tai persižegnoji ir palieki an daikto... Ir kai rugius pjaudavom pas žmogų, tai buvo, kad pasako, va, čia *zalomas*, čia nepjaukit, ir mes nepjaunam. Jei nupjausi, tai tau bloga bus, kas čia yra? Tep šnekėdavo, jau *zalomo* nerušykit, nerušykit, tegu lieka...

O vaikai, kurie gano karves, piemenėliai, pina vainikus, karves puošia. Kadaise tų saldainių nebuvo, tai piemenėliui ant plutos duonos sviesto užtepa, dar sūrio uždeda, tai vaikas džiaugias ir tuom, jau ir jiem šventė. Gano tik iki dvylikos, o po pietų suaugusieji susirenka ant Vigano, kur karves suvaro. Moteros prie karvių atsineša blyno kokio. Sako, aš šiandien grikinius blynus kepiau, o aš – žirninius... Ir prie ganymo moterys atsinešdavo kiaušinių – kas baltų, kas raudonų... Atsineša, paklodes paskloja, susėda, ir ti maži vaikai kaparsnojas su grynais užpakaliukais. Susėda ir šnekučiuojasi. Vyrai ateina parūkydami su savo pypkėm, pajuokavoja.

Nuo Sekminių javas pradeda plaukt, bręst, ir jau ūkininkai laukia rugiapjūtės. Rugiai auga, plaukia, o kap žydzi, tai sako, jau rugiai *krasuoja*[19]. Ir reikia ta krasa, tie žiedeliai, kai pamatai pirmą kartą, nubraukt ir suvalgyt, tai, kai pjausi rugius, pusiaujo neskaudės. Aš su mamu pjautuvu pjaudavau javus, tai mama sakydavo – aikim, vaikeli, Lokinėn, pjausim iki Pakūdrinės. Kai jau pirmą kartą aini pjauc, tai po to *svečio*

19 žydi, rasoja

supjovimo reikia pirmo pradalgio raikščiu apsirišč aplink savi ir papjovėt, tai tadu tau nugaros neskaudės. Man tai nepadėjo tada Jakubiškėse. Nugarą raižė ir ažupjoviau rankų. Tada reikia varlę pagaut, uždėt ant rankos, užrišč ir palaikyt. Vot ir an nakties reikia palikt. Tai pernakt ta varlė tep išdžiūvo, kad braškėjo. Bet ranka atsiėjo. Žmonės mazgydavo ir mazgelius an rankų, aš tai nemazgydavau, ir aš nemoku ir nežinau, bet mačiau, kad žmonės nešioja... Rugiuose randas juodas grūdelis, tai pas mus sako, varnagrūdzis. Juodas varnas ir juodas grūdas – varnagrūdzis. Sako, jei moteris sunkiai gimdo, tai reikia varnagrūdžio devynis grūdelius sukapoc, sutrync ir duoc tai moteriai išgerc, tai jai lengvesnis bus gimdymas.

Aš paci vyriausia, jau kap nėra šeiminyko, tai man kiek paaugus, išejus iš piemenės, mama dairės žento. Ana dairos žento, o aš galvojau, kad yra meilė. Ieškojom meilės ir per burtus. Per šv. Andriejų sėja kanapes ir aguonas. Tris kartus apeina apie šulnį. Atbulu ranku sėja ir sako – duok, Dzieve, sužinoc, su kuom aisu miegoc. Ateini namo, pasistatai puodukų po lovu, paskabini rankšluostį ir veidrodį padedi po pagalve. Jei yra namuose vyrų, tai vyriškas kelnias pasdedi po galva... Dėl susapnavimo berno. Ir aš sėjau aguonas aplink šulnį. Aš savo vyro nesapnavau, visai kitų bernų susapnavau – kaimynų. Sapnavau, kad ajau per pievas ir rinkau purienas. Renku purienas ir matau, kad mano kaimynas maudos upėn. Dar juokiaus paskėlus – matiau grynų Bolesių. Aš renku gėlas, o Bolesius kad maudos upėn... Vyšnios šakutį laužėm. Raikia stacyc, kur šilta ir tamsumon, ir sužydės. An pečio pastatom. Visi kažko norėjo, tikėjosi... To kaimyno, kur sapnavau Andriejuj, nebuvau nusižiūrėjus, nežinau, dėl ko jį susapnavau. Jis ilgai gyveno, šeimą sugyveno.

Mes be vyriško vargom. Čia tokis kaimynas buvo, tai sako, Butrimavičiene, nu, gali vyresnį jau ženyt (ištekinti – N. M.), aš tau bernų pasvotausiu. Jis bežemis, ale nieko, slūžija[20] (tarnauja – N. M.) pas gaspadorių, arc moka. Tai, va, tep ir apženinom. Per dvi savaites po pažinties ir ištekėjau. Jokios meilės nebuvo, nei nieko. Atvažiavo, pasipiršo, atrodė nebritkus. Aukštas, gražus. Nu, ženykitės. Nu, ženykimės. Ir apsiženinom per dvi savaites. Užteko, kad atvažiavo, pasipiršo, nuvažiavom į Deveniškes, pridavėm an užsakų, po užsakų turėjom šliūbą imt (susituokti – N. M.). Man buvo aštuoniolika metų, ir vyrui – aštuoniolika. Vienamečiai. Aš vasario, jis gegužio mėnesio gimimo – aš vyresnė už jį.

Kadaise, kai buvo vestuvės, tai jaunasis ir jaunoji turėjo pereit per visų kaimų ir visų atsiprašyt. Sako, dovanokit, jei aš jum ką bloga padariau, aš rytoj važiuoju į šliūbą, ateikit manęs išlydėt. Ir aš ėjau. Mačėnuose dabar neseniai berniukas vedė, tai perėjo per visų kaimų ir atsiprašė. Paskiau vėl mergaitė tekėjo iš ano kaimo, tai perėjo per visus ir atsiprašė visų kaimo žmonių. Su mamu perėjo ir pakvietė į vestuves, kap ir seniau darydavo. Mūsų vestuvės buvo mažos – paršų papjovė, babkų prikepė. O kai aš dar vaikas buvau ir nuėjau pažiūrėt Siaurimuose vestuvių, tai ten barščių pripylta, *bliūdai* ant stalo sudėta... Buvo dvidešimties litrų sagonai[21], tai verda mėsą barščiuose. Mėsos gal kiek an stalo pakraigyta... Šeiminykė ištraukė tų sagonų iš pečiaus ir išėjo ieškot latūškų[22], kad išimtų mėsų. Buvo žiemos laikas, tai priėjo iš mūsų kaimo vyrai, kamų[23] sniego sukamačino, sukamačino ir inmetė vienų, kitų tų sniego kamuolį sagonan ir sako – rytoj veseiliniai[24] turės darbo. Tai mes, vaikai, klausiam – tai, dėde, kokio darbo turės? Kelnių nespės užsimaut, vaikeliai! Va, tai aš ir atsimenu tuos veseilinius barščius. Iš vieno bliūdo semia. Jei trys stalai, tai trys *bliūdai*. Mėsos vienas *bliūdas* ir šakutė. Vienas paėmė mėsos, an duonos užsidėjo, dabar tu imk šakutę ir dėkis... Buvo tokis kaimynas su labai grubiom rankom, jis niekadu nesprausė. Tas grubiarankis žmogus sako – Prančišek, ty vazmi miasa videlcami, a u menia rūki vsio ravno ūže brūdny, ja viazma rukami[25]. Latuškos tokios buvo, tai ir valgė iš vienos visi. *Bliūdų* tokių, kap dabar, nebuvo – latuškos. Rimašiuose tokia boba buvo (vadinom Arškaliepi), lipdė latuškas ir uzbonus. Ana kap padaro, tai važinėja po kaimų ir pardavinėja. Kokį imi indų, ciek ir grūdų pripili. Pirma pinigų nebuvo. Imi iš jos mažų *bliūdukų*, tai tokį *bliūdukų* ir grūdų jai inpili. Pripili ir jau perki. Labiausiai norėjo rugių, miežių, nu, ir grikių... Avižų tai jau ne, sako, dėl arklio aš jau turiu, o man pačiai pavalgyt raikia. Ji turėjo arklį ir važinėjo po visus kaimus. Sakau, *bliūdai*, bet *bliūdų* pirma nebuvo – latuškos.

20 tarnauja

21 tokie puodai

22 lėkščių ?

23 gniūžtę

24 vestuvininkai

25 Tu imk šakutėmis, mano rankos vis tiek purvinos, aš imsiu rankomis...

Veseilioj išgeria degtinės ir lieka lašiukas, tai pila į viršų ir sako – tegu ir jūsų gyvenimas eina į viršų, tegu viskas gerai sekas. Siaurimų kaime, grįžus iš šliūbo[26], an slenksčio klojo kailinius, šerščiu[27] į viršų. Aš mačiau vienose vestuvėse: prieš važiavimų tame pačiam kaime diedas klojo kailinius, o boba prisrinko daržinėj žiūrstą (prijuostę – N. M.) kiaušinių ir stovėjo prie durų, kol jaunieji išvažiavo šliūban – jau ji ką tai būrė...

Buvo mūsų kaime garsus juodaknyžnikas Lialia. Nebuvo veseilios, kad nepadarytų. Jis perdavė savo burtus Umbrasu. Jis Lotušiam per veseilių padarė. Jis buvo pasakis: kumpis ir litras arielkos. Neatneš – arkliai nepajudės iš vietos. O kadaise brangi buvo ir mėsa, ir arielka. Pirkcinė arielka, niekas dar nemokėjo varyc. Atsisakė. Sako, pakinkė arklius, visi arkliai pagulė. Visi arkliai, nuo prakaito šlapi, pagulė. Kų nedarėm, niekap tų arklių negalim prikelc. Tadui priejo mano Janys prie Lotušio ir sako – Romka, nešk kumpį, kad turi, nešk arielkų, o tai nenuvažiuosim šliūban. Sako, paėmė kumpį, litrų arielkos, nunešė jam. Nu, va, dabar važiuosit! Atej su botagu, in žemį cik šmaukš – visi arkliai cik vukščc an kojų! Susipurtė ir pradėjo žvengc. Išvažiavo.

Nežinau, ar per mūsų veseilia kas būrė ar nebūrė, bet nesugyvenom. Buvom dar žali. Gimė vaikas, tai jis ne prie vaiko, o in šokius skrenda. Dar necišokęs. Aš sėdžiu su vaiku viena, tai man ir negerai. Dar pasisuko tokie kaimynai, kurie tyčiom jį pagirdo, dar pamokina: jei šūkausis žmona ar uošvė, tai nepasiduok, nebūk durnas. Atėjo vieną sykį namo išgėris, o vaikas verkia, ir aš verkiu su vaiku. Sakau, tau tik šokiai galvon, o man, va, vaikas verkia be sustojimo. Dar mano mama išejo, sako, vaikeli, tep nemožna[28]. Tai anas mamai snukin, man – snukin. O tau ir ženeiba[29], o tau ir gyvenimas! Paskiau visą laiką labai gerdavo, skandalydavo, o tep ir prabuvom. Dabar tai skyrybos, tai išejo, o tada šliūbų paėmei ir skyrsies!? Reikia kentėt. Tu gi priesakų davei prieš Dievų, kad kentėsi, tai ir kentėk. Ir kentėjau dvidešimt šešis metus.

Ir su mešku gyvena, jei gyvenimas suveda, kap toj Anelės Nalivaikienės pasakoj. Tai, va, gyveno boba su dziedu, ir jiej neturėjo mėsos. Boba sako – dziedai, nuveitai miškan, može kur mėsos kokios rastai? Dziedas, sako, nu, raikia. Dziedas išgalando kirvį ir nuėjo į mišką. Nuėjo į mišką, ai ai – nieko nesustiko. Grįžta ir mato, kad guli meška. Tai dziedas džiaugias, o, va, čia tai ir bus man mėsos. Dziedas tik stukt tuo kirviu ir nukirto meškai kojų. Atkapojo tų kumpį, an pecų ir neša, o kraujai tai lap lap lap laša. Dziedas atnešė namo, skūrą nudyrė, vilną nukirpo nuo tos skūros, nu, boba vilnų supešiojo verpimu. Dziedas skūrų an pečio padžiovė. Ca boba būlbių priskutė ir verda bulbienį su meškos mėsa. Meška išsimiegojus, prabudus mato, kad jos kumpio nėra. Atsikėlė ir aina uostydama tų kraujų. Daajo namelį. Namelis dziedo ir bobos buvo prie pačio miško. Priėjo prie lungo toj meška ir sako: *Du du du, an trijų kojų ainu, mano boba vilnų verpia, mano skūrų dziedas džiauna, mano mėsų puodan verda. Suėsu ir bobų, ir dziedų.* Boba sėdėjo po vienu lungu, tadu pabėgo po kitu lungu. Meška atkulniavo ir ti – *du du du, an trijų kojų ainu, mano boba vilnų verpia, mano skūrų dziedas džiauna, mano mėsų puodan verda.* Nu ir boba lakstė, kiek pirkion langų yra. Meška po kiekvienu langu – *du du du*... Boba užsirito an pečiaus. Meška pamatė, kad boba an pečiaus, insispyrė in duris, išvertė tas duris ir ingriuvo ton pirkion. Sutraiškė tų bobų, o dziedų paliko. *Dziedai, tu nekaltas, boba tavi išprovino*[30]. Tai dziedas liko ir su mešku dagyveno dzidelius metus... Ir aš su savo vyru pragyvenau dvidešimt šešis metus, užauginau aštuonis vaikus, džiaugiuos pulku anūkų...

Papasakojo Elena Targavičienė-Butrimavičiūtė, g. 1929 m. Poškonių k., Dieveniškių vls., gyv. Poškonių k., Dieveniškių sen., Šalčininkų r.

Parengė Nijolė MARCINKEVIČIENĖ

I WILL TELL YOU MY STORY

This section presents the stories of herbalist, cook, and gifted folklorist Elena Butrimavičiūtė-Targavičienė (1929–2018), who shared her memories of family, neighbours, childhood, and youth, as well as customs and magical practices from the Dieveniškės region. Elena was the heart of her village community — neighbours would gather in her modest cottage to discuss household matters. No wedding, funeral, or May devotions took place without her. Scholars studying traditional culture often visited her as well. Her voice remains a vital source of regional ethnographic knowledge. Text prepared by ethnologist Nijolė Marcinkevičienė.

26 po santuokos sakramento bažnyčioje
27 kailiu
28 taip negalima
29 santuoka
30 privertė

KĄ MENA MARGARAVOS MARGUČIAI

Rasa KALINAUSKAITĖ

Dzūkų Balynų giminės šaknys – Margaravos kaime prie į Nemuną tekančios ir Raudonkalniu vadinamą piliakalnį daug amžių graužiančios Dubenėlės, kurios vaga matyti apaugusi mišku. 2025 m. Irmanto Gelūno nuotrauka

„Būdavo, į didelę *špižinę* puodynę įpila žarijų iš krosnies, ant jų uždeda metalinį *bliūdelį* su vašku ir aplink susėdę dažo adatėles į ištirpusį vašką, margina margučius. Aš ir dabar matau tas žarijas prieblandoj, mūsų pirkelėje tėvuko tėviškėje... Tada buvo sunku marginti, nes neturėjom elektros. Ėjau į pradines klases, tai buvo gal 1960 metai“, – pasakoja Nijolė Jaciunskienė. Medinė dzūkų šeimos pirkia, kurios prieblandoje žerplėjant žarijoms ji su seserimis ir broliais iš savo mamulės perėmė šio krašto žmones garsinančią tradiciją vašku marginti margučius, atnaujinta iki šiol stovi Margaravõs kaime (Alytaus r.). Netoliese – kairiajame Nemuno krante prie Dubenėlės, vietinių vadinamos Dubenka, žiočių iškilęs, amžiams bėgant jos srovės gerokai apardytas piliakalnis, ant kurio kadaise stovėjusi raudona mūro pilis, o iš jos slapti požeminiai urvai vedę iki pat Punios piliakalnio[1]. Taip seni žmonės pasakojo Baliui Buračui 1939-aisiais, o Nijolė tuos pasakojimus girdėjo nuo mažens: „Močiutė Apolonija sakė, kad tas kalnas yra apraudotas. Mes jį vadinom Raudonkalniu. Jo viršuje buvo duobė, joje matėsi raudonos plytos. Dėdė Juozas Balynas pasakojo, kad, įmetus ten akmenuką, skamba – taip gilu. Dar močiutė sakė, kad po Nemunu yra tunelis, o Margarava – nuo kunigaikščio Margirio vardo. Oi, taigi ten, kur Dubenka įteka į Nemuną, buvo seni kapai! Kai pavasarį varydavo ledą, bėgdavom pažiūrėti! Vaikams buvo smalsu, ką išplauna...“ Dabar tėviškėje gyvena brolio Vaclovo Balyno šeima, o Nijolė su vyru įsikūrė gretimame

1 Balys Buračas. Margarava – Margio pilis. Skautų aidas, 1939, Nr. 13/14, p. 307 (cituojama pagal interneto svetainę www.vietosdvasia.lt, Interneto prieiga < https://vietosdvasia.lt/item/margaravos-piliakalnis/>). [Tikrinta 2025-04-03].

Miklusėnų kaime, bet niekur toli nepabėgo – iki tėviškės vos penki kilometrai: „Tėvukas pas mus arkliais atvažiuodavo...“ Tad nuo vaikystės savą panemunės legendų alsavimą ji sakosi jaučianti ir šiuolaikiškoje sodyboje Miklusėnuose. Čia ir lankėmės su fotografu Irmantu, kad patirtume į Nematerialaus kultūros vertybių sąvadą šiemet įrašytą margučių marginimą vašku šeimose Alytaus apylinkėse.

Mus pasitikusios, svetainėje prie stalo susėda ir žvakeles vaškui pašildyti užsidega giminės dviejų kartų moterys: seserys Monika Balynaitė ir Nijolė, jos dukra Donata Vaičiulienė ir brolio Vaclovo dukra Eglė Teresevičienė. Marginti jos išmoko iš amžinojo poilsio jau atgulusios mamulės Onos Balynienės (1930–2014) – seserų mamos ir pusseserių močiutės. O ji – iš savo mamos Anelės, kurią Nijolė gerai atsimena: „Močiutė gyveno namelyje šalia mūsų. Margaravoje buvo ir mamos, ir tėvuko tėviškės, sakydavom, kad ten giminių kaimas.“ Anelė tradiciją perėmė iš savo mamos Teofilijos, o ši – iš savo mamos, irgi gyvenusios tame pačiame kaime. Anot Nijolės, kuri gimė daug kartų mačiusioje, jau seniai nugriautoje pirkelėje su plūktinio molio asla, tradicijos šaknys driekiasi ir dar giliau, į tą laiką, kur jau nesiekia šiandien ją tęsiančių moterų atmintis: „Mūsų tradicija labai sena, perėmėm ją savaime. Mums, vaikams, niekas nesakė: sėskit, marginsim margučius. Tiesiog žinojom, kad taip reikia, nes artėja Velykos.“ Tas žinojimas atėjo su gimine je gyva tikėjimo praktika – iš Margaravos nuo seno keliauta melstis į XVIII a. pabaigoje statytą medinę Rumbonių Švč. Trejybės bažnytėlę. Kol buvo jauna, mamulė Ona giedojo jos chore, tėvukas Stasys Balynas (1929–2009) visą gyvenimą sekmadieniais dviračiu bene aštuonis kilometrus mindavo į šv. Mišias, o per Gavėnią eidavo Kryžiaus kelio procesijose.

Šventės artėjimą vaikai Margaravoje pajusdavo iš įvairiausių ženklų. Nijolė stebėdavo, kaip likus maždaug savaitei iki Velykų tėvukas imasi ruošti dažus: „Sandeluky pastatydavo dubenį, įdėdavo ąžuolo žievės, tada įmerkdavo kokį geležinį daiktą. Svarbu, kad jis būtų parūdijęs. Tada turi ilgai stovėti, kad išeitų juoda spalva. Anksčiau tai buvo pagrindiniai mūsų dažai.“ Bet mamulė naudodavo ir cheminius dažus, skirtus siūlams dažyti. Jų parūpindavo dar vienas šventės pranašas: „Toks žmogelis su arkliuku prieš Velykas važiuodavo per kaimą ir mainydavo dažus į skudurus. Būdavo, mes jam prirenkam skudurų, o jis mums mainais duoda dažų. Taip gaudavom įvairiausių spalvų.“ Anot Nijolės, tie pasiruošimai berniukams rūpėję mažiau, „bet jau mums tai rūpėjo labai...“

Senoje šeimos nuotraukoje – mamulė Ona Balynienė (1930–2014), iš ankstesnių kartų paveldėtą margučių marginimo vašku tradiciją perdavusi savo vaikams ir anūkams. 2025 m. perfotografuota I. Gelūno

Eglei artėjančių Velykų pranašas būdavo ir žibutės: „Laukdavom, eidavom ant skardžių tikrinti, ar jau yra. Dar niekur nebūdavo, tik ant pietinio šlaito. Mamulė pasakydavo, kur eiti. Upelį būtinai aplankydavom, jei nuslūgęs, šokinėdavom nuo akmens ant akmens iki kito kranto.“ Ji prisimena, kad upelis lankytas ir su praktiniu tikslu: „Likus gal savaitei iki Velykų, pas diedulius visada skersdavo kiaulę ir eidavo prie Dubenkos, nes reikėjo paruošti žarnas. Išskalaudavo jas tekančiam šaltam vandeny, o grįžę namo dar kartą perplaudavo ir jau galėdavo ruošti dešrytes, kitus valgius.“ Užsiminus apie Velykų vaišių ruošimą, moterys aptaria, kad mamulė buvusi puiki šeimininkė: ir mėsą rūkydavo, ir sūrį slėgdavo, ir uogienes virdavo, ir viskas – iš savų, Margaravoje laikomų gyvulių, paukščių ir sodo, kur senais laikais stovėjęs ir avilys. Sekmadieniais ji krosnyje ant kopūsto lapo kepdavusi dzūkiškas bandas, kurias valgydavę su spirgučiais ir *darycziniu* – su grietine sutrinta varške. Donata iki šiol prisimena vaikystės rytais vos pabudus pasitikdavusį šiuškių kvapą: „Mamulė jas darydavo iš virtų bulvių su miltais ir kepdavo krosnyje. Tik Dzūkijos kaime yra toks valgis...“ Velykų stalui ruošdavo daugiau patiekalų iš mėsos, pasiilgtos per pasninką,

Senoviniais margučių raštais ir atsiminimais apie Velykas Margaravos kaime dalinosi (iš kairės): Donata Vaičiulienė, Adas Jaciunskas, Monika Balynaitė, Aloyzas Jaciunskas, Nijolė Jaciunckienė, Rimas Teresevičius ir Eglė Teresevičienė. Monika ir Nijolė – Onos Balynienės (1930–2014) ir Stasio Balyno (1929–2009) dukros, Donata, Adas ir Eglė – anūkai. 2025 m. I. Gelūno nuotrauka

mamulė padarydavo dailų sviesto avinėlį – iš jos išmokusios, dabar tokį padaro ir dukros, ir anūkės, ir pronūkė – Eglės dukra Gabija.

Didysis ketvirtadienis Margaravoje būdavo tvarkymosi diena – anot Nijolės, kad ir paprasta pirkia, visi kampai turėję būti išvalyti. Monika susigraudina prisiminusi, kaip puošdavo namus mamulės pieštais paveikslais: „Ant balto popieriaus lapo ji spalvotais pieštukais nupiešdavo gėlių puokštes, kraščiukus gražiai iškarpydavo. Visos kaimo moterys prašydavo, kad ir joms tokias nupieštų, visos norėjo prieš Velykas taip gražiai pasipuošti...“

Pagaliau ateidavo ir laikas susirinkti prie puodynės su rusenančiomis žarijomis. „Kiaušinius margindavom Didįjį šeštadienį, kai namai jau švarūs, valgiai paruošti. Tada mūsų pirkia Margaravoje būdavo pilna: mes, šeši vaikai, mama, močiutė ir dar kelios moterėlės iš kaimo. Jos ateidavo kartu marginti, pasimokyti, nes ne visos mokėjo. Aišku, kiekvienas stengėsi kuo geriau padaryti, bet svarbiausia marginant – šiluma, bendrystė, betarpiškas bendravimas. Mamulė margindama mums sakydavo tokį eilėraštuką: „Algirdukas ir Marytė / Klausinėjo vis mamytę: / Kiek dienų, mamyte, liko / Lig linksmų šventų Velykų? / Kantrūs būkite, vaikučiai, / Jau pietų vėjelis pučia, / Jau sena bobutė dažo / Jums margutį gražų gražų...“ Nežinau, iš kur ji mokėjo tą eilėraštį. Gal išmoko mokykloje dar prieš karą“, – svarsto Nijolė.

Marginimui ir senais laikais, ir dabar naudoja specialų įrankį. „Tėvukas į medžio pagaliuką įbesdavo, kaip dzūkai sako, cvekutį – vinuką. Tada jį patogu mirkyti į išlydytą vašką. Mamulė naudodavo vaškines žvakes, jų į kaimą atveždavo tas pats žmogelis su arkliu. Be to, iš bažnyčios parsinešdavom pašventintų žvakių, visada jų turėjom. O marginimo technologija – pati paprasčiausia, aš ir šiandien taip marginu“, – po Nijolės pirštais ant lukšto rikiuojasi vaškinės paukščio pėdelės.

Vaizdai ir kvapai iš Didžiojo šeštadienio vakaro Margaravoje į atmintį įkrito ir Eglei: „Virtuvėje būdavo prieblanda, mes, vaikai, sutūpę žiūrėdavom. Kol buvom maži, patys nemarginom, tik stebėdavom, kas gi bus. Mamulė aiškindavo, ką ir kaip reikia daryti. Tas pasiruošimas atrodė sakralus... Vaško ji padroždavo peiliuku nuo žvakių galiukų. Jis smilkdavo, prisimenu tą kvapą. Dabar kvapas kitoks, skanus, nes naudojam išvalytą bičių vašką.“ Apie tai Eglė galėtų kalbėti ilgai, nes dirbdama Alytaus dailiųjų amatų mokykloje vedė žvakių liejimo pamokas, bet dabar dalinasi žiniomis apie marginimo įrankius: „Tėtis man pasakojo, kad diedulis mamulei juos iš lazdyno

Šeimos vyrai dažniausiai iš lazdyno pagamina įrankius margučiams marginti – įtaiso į juos skirtingo storumo vinutes ar adatėles, kad raštai būtų nevienodo pločio

Medinėje pirkioje Margaravos kaime margučių margintojai, susėdę aplink puodynę su žarijomis, paeiliui į ją kišdavo rankas, siekdami metaliniame indelyje ištirpinto vaško, o dabar kiekvienas turi po gudriai sukonstruotą patogų įrenginį vaškui tirpinti

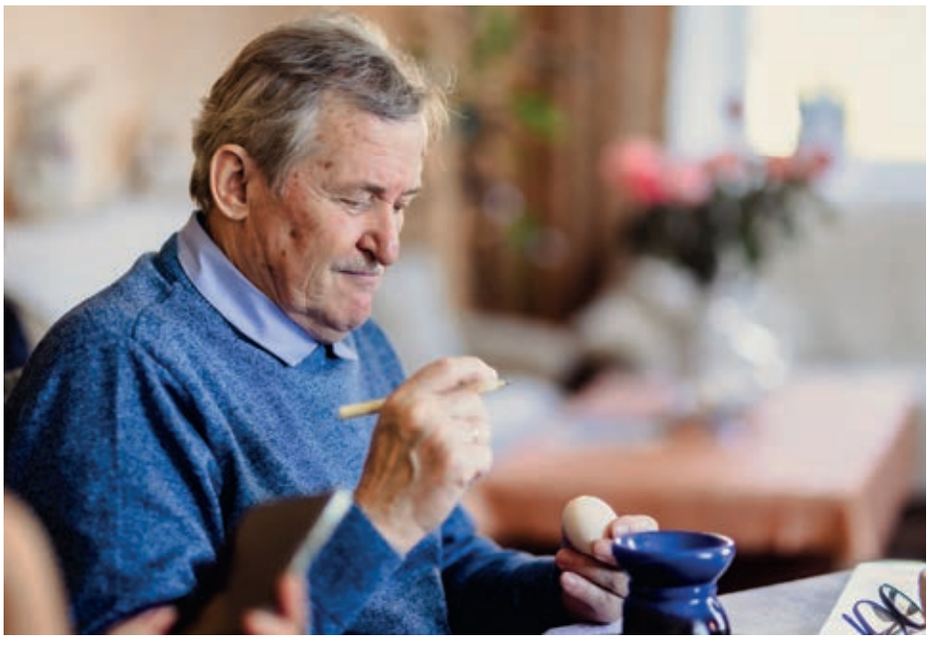

Marginant vašku reikia susikaupimo, tylos

Kiaušinį marginant vašku keliais etapais ir merkiant į vis tamsesnės spalvos dažus, galima išgauti ir spalvotus raštus

Pabaigus marginti, kiaušinis pašildomas ir vaškas nuvalomas

Senosios tradicijos paveldėtojai margučius margina paprastais, iš kartos į kartą perduodamais raštais, ir tik Didįjį šeštadienį. 2025 m. Irmanto Gelūno nuotraukos

padarydavo kelis – įdėdavo ir plonesnį, ir storesnį vinuką, kad raštai būtų nevienodo pločio. Vieni įrankiai būdavo labiau naudojami, kiti – mažiau, bet raštai gimdavo įvairūs. Kad išgautų lenktesnį ornamentą, tą įrankį dar pakreipdavo reikiama puse. Nors marginam tik kartą per metus, rankos prisimena raštus...“

„Niekada negalvoju, kokį padaryti raštą, jis ateina savaime. Marginu brūkšniukais, taškeliais. Ir mamulė taip darydavo, raštų neieškojo, į knygas nežiūrėjo. Koks tą kartą ateina raštas, toks ir bus – kūryba. Mūsų raštai tradiciniai, ne tokie ypatingi, kaip kitų. Mes marginam ne dėl grožio, o todėl, kad mums taip reikia ir taip gražu“, – pabrėžia Nijolė. „Taškais, kabutėm, paukščio pėdelėm ar rūtos šakelėm – taip margindavo mamulė. Paaugusi jos vis klausdavau: jūs man pasakykit, kaip randat raštus? Kaip jie taip sugula ant kiaušinio? Ji atsakydavo, kad raštai ateina iš minties. Stebėdavausi, kad jai nereikia jokių užrašų. O kai pati pradėjau marginti, pamačiau, kad ir man nereikia. Mano tėvai gyvena ten, kur mamulė su dėduliu gyveno, laiko ir vištų. Kai paimu tą naminį kiaušinį, kai dedu pirmąjį tašką, kabutę, raštas pats ir ateina...“ – apie daugybės kartų vaizduotėje įsirašiusių ornamentų magiją pasakoja Eglė.

Tradiciškai karaliaudavo juoda ir raudona margučių spalvos. „Juoda – žemės spalva, ji išryškina visas kitas. Jei iš pradžių dažai raudonai, žaliai ar geltonai, o ant jų juodai, išeina spalvotas raštas“, – paaiškina Nijolė. Anot Eglės, juoda spalva svarbi ir todėl, kad seneliai užsiėmė žemdirbyste, kaip ir jos pačios tėvai: „Kad žiemkenčiai gerai užaugtų, derlius būtų geras ir daržas derlingas, svarbu atiduoti duoklę žemei.“

Didįjį šeštadienį numargintus margučius nunešdavo į Rumbonių bažnytėlę pašventinti, diedulis iš jos parveždavo šventintos ugnies ir vandens. Ši tradicija giminėje taip pat išliko gyva, o Eglės tėvai jos laikosi senojoje sodyboje Margaravoje: „Kol mama tvarkosi, ruošiasi Velykoms, tėtis parveža iš bažnyčios šventinto vandens ir angliukų iš šventoriuje sukurto laužo. Angliukus sudeda į tą pačią senąją krosnį ir per Velykas būtent ten užkuria ugnį, ruošia maistą.“

Velykų rytą sugrįžus iš bažnyčios prie stalo pirkioje susirinkusi šeima pirmiausia pasidalindavo atgimimo, prisikėlimo simboliu. Apie tą svarbią akimirką Nijolė pasakoja kiek dzūkuodama: „Pirmiausia tėvukas į stiklutį kiekvienam įpildavo išgerti po lašelį šventinto vandens. Tada nulupdavo pašventintą margutį, supjaustydavo į tiek dalių, kiek yra mūsų šeimos narių, ir visiems padalindavo. Tik tada prasidėdavo Velykų pusryčiai, dauždavomės margučiais.“ Per Margaravą keliaudavo lalauninkai, kuriuos reikėjo priimti, pavaišinti: „Būdavo, ateina ir sako: „Gaspador, gaspador, pavelyk pagiedoc, palinksminsim jus senus ir jūsų vaikelius mažus!“ Ir tada, jeigu šeimininkas leidžia, užgieda: „Linksma diena mums nušvito, / Visi troškom džiaugsmo šito...“ Ir taip toliau. Per visą kaimą eidavo.“ Antrąją Velykų dieną vieni kitus lankydami kaimelio gyventojai pasikeisdavo margučiais: „Vaikystėje eidavom pas kaimynų mergaites, smagu būdavo!“

Nuostabu, kad augdama sovietinės ateizacijos laikais margučių Nijolė nešdavosi ir į mokyklą – iš pradžių į Panemuninkų pradinę, o vėliau į Dubėnų aštuonmetę, buvusias už trejeto kilometrų nuo kaimo. „Mokykloje nebuvo galima minėti Velykų, bet kasmet rengdavo „pavasario šventę“. Visi atsinešdavom margučių, ir mūsiškiai visada laimėdavo. Niekas mūsų neskundė, nekontroliuodavo. Mūsų kaimelis buvo vieningas, ir mokytojai savi. Kai dabar pagalvoju, gal ir buvo rizikos, bet Dievas davė, kad gyvenom ramiai,“ – svarsto Nijolė.

Jai augant, pirkioje Margaravoje Velykas švęsdavo dešimt žmonių: šeši vaikai, tėvai, močiutė ir tėvo brolis. Kai užaugę vaikai sukūrė šeimas ir susilaukė savų vaikų, prie stalo susirinkdavo jau 27. Per tą laiką pasikeitė vaško kvapas, dažai – Eglė stengiasi nenaudoti cheminių, dažo burokėlių sunka ar ciberžole, o Nijolės vyras stebina savo užaugintų vynuogių vyne išvirtais juodais, tarsi aksominiais margučiais – ir daugybė kitų dalykų. Tarp jų ir svarbiausi: Lietuva tapo laisva, mamulės ir tėvuko jau nebėra, o senąją tradiciją tęsia jų proprovaikaičiai – vašku margina Eglės dukra Gabija. Ir ne tik: dzūkiška magija įtraukė iš Suvalkijos kilusį Eglės vyrą Rimą Teresevičių. „Kai keliaujam lankyti jo giminės Suvalkijoje, būtinai nuvežam vašku numargintą margutį – didžiausią Velykų dovaną“, – šypsosi ji.

WHAT MEMORIES DO THE EASTER EGGS OF MARGARAVA BRING

Rasa KALINAUSKAITĖ

This photo-illustrated story, featuring the work of photographer Irmantas Gelūnas, traces a long-standing Easter egg-decorating tradition in the village of Margarava, Alytus district. In this old Dzūkija family, generations have passed down the custom of decorating eggs with wax on Holy Saturday before Easter. Nijolė Jaciunckienė and Monika Balynaitė — daughters of Ona Balynienė (1930–2014) and Stasys Balynas (1929–2009) — shared their memories of Easter preparations in Margarava. Granddaughters Eglė Teresevičienė and Donata Vaičiulienė also contributed to the storytelling and demonstrated the wax-decorating technique. This year, the wax egg-decorating tradition in the Alytus region has been officially added to the Lithuanian Intangible Cultural Heritage Inventory

LIETUVOS NACIONALINIS KULTŪROS CENTRAS

PASAULIO LIETUVIŲ DAINŲ ŠVENTĖS FONDAS

Būdas. 2025 Nr. 2 (221)

Žurnalas leidžiamas nuo 1988 metų, kas du mėnesius

Nuo 1989 m. iki 2019 m. Nr. 1 – žurnalas „Liaudies kultūra“.

Redakcijos adresas:
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Vyriausioji redaktorė

Saulė MATULEVIČIENĖ, tel. 261 34 12
e. p. saule.matuleviciene@gmail.com

Skyrių redaktoriai:

Dainius RAZAUSKAS – bendrieji kultūros klausimai, mitologija, tel. 261 31 61, e. p. dainius.razauskas@lnkc.lt

Rasa KALINAUSKAITĖ – etnologija, tautodailė, etninės veiklos realijos, tel. 261 31 61, e. p. rasa.kalinauskaite@lnkc.lt

Lina LEPARSKIENĖ – bendrieji kultūros klausimai, istorija, tel. 261 31 61, e. p. lina.lepraskiene@lnkc.lt

Maketo autorius – Rokas GELAŽIUS

Santraukas į anglų kalbą verčia Gabriella ŽIČKIENĖ

Kalbos redaktorė – Aldona KRUŠEVIČIŪTĖ

Redakcinė kolegija:

Prof. habil. dr. Audrius BEINORIUS, Vilniaus universiteto Azijos ir transkultūrinių studijų institutas, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. dr. Vytautas RINKEVIČIUS, Vilniaus universiteto Baltistikos katedra, Universiteto g. 5, LT-01513 Vilnius

Doc. habil. dr. Ingė LUKŠAITĖ, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Habil. dr. Nijolė LAURINKIENĖ, Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, Antakalnio g. 6, LT-10308 Vilnius

Menotyrininkė dr. Alė POČIULPAITĖ

Prof. habil. dr. Daiva RAČIŪNAITĖ-VYČINIENĖ, Lietuvos muzikos ir teatro akademija, Gedimino pr. 42, LT-01110 Vilnius

Doc. dr. Krescencijus STOŠKUS, Vilniaus universitetas, Didlaukio g. 27, LT-08303 Vilnius

Dr. Žilvytis ŠAKNYS, Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius

Vida ŠATKAUSKIENĖ, Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius

Prof. dr. Vykintas VAITKEVIČIUS, Klaipėdos universitetas, Baltijos regiono istorijos ir archeologijos institutas, Tilžės g. 13, LT-91251 Klaipėda

Dr. Marija ZAVJALOVA

TURINYS:

Trakų pusiasalio pilis: naujausi archeologiniai tyrimai. Pokalbis su archeologais Ignu SADAUSKU ir Ramūnu ŠMIGELSKU | **1**

Tyrimai

Dainius RAZAUSKAS. „Debesys – tai mūsų mintys“. Vienos mitinės-poetinės metaforos dvasinė prasmė | **13**

Egidijus JARAMINAS, Vykintas VAITKEVIČIUS. Akmenės krašto šventvietės. 2017–2024 m. žvalgymai | **20**

Darius KUOLYS. Lietuvių laisvės kovos: 1863–1864 metų sukilimo patirtys | **37**

Atmintis

Adrija REDECKAITĖ, Gabija KROMPCHOLCAITĖ. A. Vištelio 1831 m. sukilimo maršas | **51**

Skaitymai

Solomonas AŠAS. Metaforos | **57**

Pažintys

Rasa KALINAUSKAITĖ. Meistras Rimantas Idzelis: paraštės laisvė, šešėliai ir šviesa | **61**

Žmonės pasakoja

Elena TARGAVIČIENĖ. Aš jumi išsakysiu | **82**

Nematerialaus kultūros paveldo vertybių sąvadas

Rasa KALINAUSKAITĖ. Irmantas GELŪNAS. Ką mena Margaravos margučiai | **90**

Viršelyje: Nemuno vingis ties Margaravos kaimu (Alytaus r.). 2025 m. Irmanto Gelūno nuotrauka

MRF MEDIJŲ RĖMIMO FONDAS

Projektą „Kultūros paveldas ir gyvoji tradicija: tąsa, kaita, kartotė II“ remia Medijų rėmimo fondas. Skirta 36 000 eurų.

Redakcija nereikalauja, kad diskusinio pobūdžio nuomonės sutaptų su redakcijos nuomone.

© Būdas, 2025
Steigimo liudijimas Nr. 152 | Pasirašyta spaudai 2025 04 16
Formatas 70×100/8 | Rinkta kompiuteriu. 12 sp. l.| Tiražas 1000 egz.
Lietuvos nacionalinis kultūros centras, Pasaulio lietuvių dainų šventės fondas.
Barboros Radvilaitės g. 8, LT-01124 Vilnius | http://www.zurnalasbudas.lt
Spausdino UAB Petro ofsetas, Vilnius, Naujoji Riovonių g. 25C, 03153

Bernardinų ežero pakrantė prie Pusiasalio pilies. Trakai. 2013 m. Arūno Baltėno nuotrauka

Žurnalą galima įsigyti:

- didžiųjų miestų spaudos kioskuose;
- redakcijoje – Barboros Radvilaitės g. 8, IV a., arba Lietuvos nacionalinio kultūros centro bibliotekoje;
- Vilniuje – knygyne „Akademinė knyga“ (Universiteto g. 4), parduotuvėje „Ragainė“ (S. Skapo g. 3),
  Kolekcininkų dėmesiui – kviečiame užsukti į redakciją papildyti savo komplektų!

Žurnalą „Būdas“ nuo kiekvieno artimiausio numerio galite užsisakyti internetu (www.prenumeruok.lt), Lietuvos pašto skyriuose ir redakcijoje.

INDEKSAS 5033.

Žurnalo „Būdas“ publikacijos skelbiamos tarptautinėje duomenų bazėje EBSCO Publishing:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

The publications of the journal “Būdas” (Habitus) are now accessible on the EBSCO Publishing data base:
Humanities International Complete;
Humanities International Index;
Literary Reference Center;
http://www.epnet.com/.

BŪDAS. 2025. Nr. 2 (221). 1–96. ISSN 2669-0403
Kaina 4 Eur. Internetinė svetainė: www.zurnalasbudas.lt

Jau 30 metų rašome apie Lietuvos
praeitį ir dabartį, kultūros paveldą
ir tuos, kas jį puoselėja.

Žurnalą galite užsisakyti
nuo artimiausio numerio
Lietuvos pašto skyriuose
arba internetu: http://www.prenumeruok.lt,
ir rasite jį savo pašto dėžutėje!

Redakcija